İSMAİL HAMİ DANİŞMEND

Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın dosyasındaki resmî ve hususî vesikalara göre:

31 MART VAK'ASI

İSTANBUL KİTABEVİ
Bâyezid, P. K. 5 — İstanbul Tel : 22 81 44

İSMAİL HAMİ DANİŞMEND'İN ESERLERİ

— Neşredilmiş olanlar : —

Türklerle Hind - Avrupalıların menşe' birliği — 1935 (2 cilt).
Fransızca - Türkçe resimli Büyük Dil-Kılavuzu — 1935-1937 (3 cilt).
Tarih ve Coğrafyaya âit değişik isimler lûgati — 1937.
Destan ve Dîvan edebiyatlarında İstanbul sevgisi — 1941.
Ali Suâvî'nin Türkçülüğü — 1942.
Türk kahramanlarına Ermenilik isnâdı münâsebetiyle: Tarih Kurumuna açık mektup — 1945.
İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi — 1947 - 1955 (4 cilt).
İstanbul Fethinin insânî ve medenî kıymeti — 1953 (İngilizce ve Fransızca tercemeleri de vardır).
Baltacı'nın Prut Zaferi — 1955.
Türkiyyât ve İslâmiyyât tedkikleri külliyyâtı — 1956 (Yalnız ilk üç fasikülü neşredilmiştir).
Türklük ve Müslümanlık: Türk ırkı niçin Müslüman olmuştur? — 1959
İzahlı İslâm târihi kronolojisi — 1960 (6 cilt olacaktır: neşrine başlanmıştır).

— Müellifin yakında neşredilecek olan eseri: —

Garp menbâlarına göre: Eski Türk seciyye ve ahlâkı — 1961.

YENİ MATBAA — 1961

Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın dosyası:

«31 MART VAK'ASI» NIN RESMÎ VESİKALARI

Osmanlı İmparatorluğunun son Sadr-ı-a'zamı Ahmed Tevfik Paşa, Kırım hanları hânedâniyle karâbeti olan ferik İsmail Paşa'nın oğludur. Hicretin 1261 ve Milâdın 1845 senesi 2 Safer = 10 Şubat Pazartesi günü İstanbul'da dünyaya gelmiş ve H. 1355 = M. 1936 senesi 22/23 Receb = 8/9 Teşrinievvel Perşenbe/Cuma gecesi vefât etmiş olduğuna göre, bir çok seneleri devletin en mühim mevki'lerinde geçmiş olan hayatı Milâdî takvim hisâbiyle 91 sene, 7 ay, 27 gün sürmüş, yâni 92 yaşının içinde ölmüş demektir. Mezarı Yahyâ Efendi hazîresindedir.

Tevfik Paşa ilkönce askerliğe intisâb edip Mülâzım-ı-sânî olduktan sonra «Ârıza-i bedeniyye»sinden dolayı o ilk mesleğini terkedip Bâb-ı-Âlî Terceme-kalemi'ne girmiş ve İkinci Abdülhamid devrinde Hâriciyye nâzırı oluncaya kadar muhtelif sefâret kâtiplikleriyle sefirliklerde bulunmuş, doğruluğu ve ciddiyyetiyle hâriçte ve dâhilde herkesin hürmetini kazanmış tecribeli ve muktedir bir diplomattır.

Ahmed Tevfik Paşa'nın dört sadâreti vardır: Milâdî takvim hisâbiyle yaşının 64 sene, 2 ay, 2 gün tuttuğu, yâni 65 yaşının içinde bulunduğu sırada tâyin edildiği ilk sadâreti 1909 senesi 14 Nisan Çarşanba gününden 5 Mayıs Çarşanba gününe kadar yalnız 21 gün, ikincisi 1918 senesi 11 Teşrinisânî Pazartesi gününden 1919 senesi 12 Kânunusânî Pazar gününe kadar 2 ay, 1 gün, üçüncüsü 1919 senesi 13 Kânunusânî Pazartesi gününden 3 Mart Pazartesi gününe kadar 1 ay, 21 gün ve nihayet en uzunu olan dördüncüsü de 1920 senesi 21 Teşrinievvel Perşenbe gününden 1922 senesi 4 Teşrinisânî Cumartesi gününe kadar 2 sene, 14 gün sürmüştür: Dört sadâretinin mecmûu 2 sene, 4 ay, 27 gün tutmaktadır. Bu dört sadâretin en kısası olan birincisi İkinci Abdülhamid ve Beşinci Mehmed Reşad devirlerine ve diğer üçü de

son Osmanlı pâdişahı Altıncı Mehmet Vahîdüddin devrine tesadüf etmektedir. Tarihî ehemmiyet itibariyle bunların en mühimleri birincisiyle dördüncüsüdür: Çünki 21 gün süren ilk sadâreti meşhur «31 Mart vak'ası» üzerine «Hareket ordusu» İstanbul'a gelince Sultan Hamid'in hal'edilmesine ve 2 sene, 14 gün süren son sadâreti de Osmanlı tarihinin sonuna ve saltanatın ilgasına tesadüf etmiştir.

Tevfik Paşa merhum Osmanlı tarihinin o kadar mühim devirleriyle hayâtî ehemmiyeti hâiz vukuâtına hükûmet reisi sıfatiyle şâhid olduğu halde, tarihî şahsiyyetlerimizin ekserisi gibi o da maatteessüf hâtırâtını yazmamıştır: yalnız evrâkını çok muntazam tasnif ettirmek suretiyle tarihe büyük bir hizmette bulunmuş demektir.

«31 Mart vak'ası»na âit dosyası büyük oğlu İsmail Okday Beyfendi tarafından münâsip surette neşredilmek üzere bize verilmiş olduğu için, bu eserimizdeki resmî ve hususî vesikalar, yakın tarihimizin bir çok tarafları karanlıkta kalmış büyük bir vak'asını bütün heybetiyle aydınlatacak mâhiyyettedir.

İsmail Hami DANİŞMEND

İKİNCİ MEŞRUTİYYETİN İLK AYLARINDAKİ HÜRRİYET SARHOŞLUĞU

İkinci meşrutiyyet iki devre ayrılır: Birinci devri 1908 senesi 23 Temmuz (= Rumî 10 Temmuz) Perşenbe gününe tesadüf eden i'lânından 1909 senesi 13 Nisan (= Rumî 31 Mart) Salı günü zuhur eden irticâ hareketi üzerine Sultan Hamid'in hal'iyle «İttihad ve Terakki cem'iyyeti» nin devlete hâkim olduğu tarihe kadar 9 ay, 5 gün sürmüştür. İkinci devri de Sultan Hamid'in hal'ine tesadüf eden 27 Nisan 1909 Salı gününden birinci cihan harbinin sonunda düşman kuvvetleri memleketimizi işgale başladıkları sırada 1918 senesi 21 Kânunuevvel Cumartesi günü Meclis-i Meb'ûsânın feshine kadar 9 sene, 7 ay, 24 gün tutmaktadır. 9 ay, 5 gün süren ilk devir bir nevi hürriyet sarhoşluğu içinde geçmiş, ikinci devir de mütemâdî bir İdâre-i-örfiyye'den dolayı tamâmiyle örfî bir meşrûtiyyet şeklini almıştır. Her iki devir de İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin eseridir: Birincisinde Cem'iyyet tam hâkim olamamış, fakat ikincisinde devletin mukadderâtına tamamiyle hâkim kesilmiştir. İşte bundan dolayı «31 Mart vak'ası» nı iyice anlayabilmek için, her şeyden evvel «İttihad ve Terakki cem'iyyeti» nin mâhiyyetiyle zihniyyetini anlamak lâzımdır.

Gizli bir cem'iyyet şeklinde teşekkül etmiş olduğu için bugünkü mânâsiyle bir parti sayılmasına imkân olmayan İttihad-ve-Terakki şekilden şekle girerek nihayet bir Balkan komitesi hâlini almış bir müessesedir. Bu gizli cem'iyyetin «Terakki ve İttihad» ismiyle ilk teşekkülü 1890=1307 tarihinde ve İstanbul askerî Tıbbiyye'sindedir: Müessisleri İshak Sükûtî, İbrahim Temo ve Doktor Abdullah Cevdet'dir. Meşrutiyyet istihsâli için kurulan bu hafî cem'iyyet az zamanda Tıbbiyye'den şehre yayılmış, mahallelerle resmî dâirelerde şûbeler teşekkül etmiş, Bâb-ı-Ser'-askerî Muhâsebât dâiresi mumeyyizlerinden Hacı Ahmed Efendi umumî reis ve Nümûne-i-Terakki mektebi müdürü Nâdir Bey de Kâtib-i-umumî seçilmiştir. Şûbe reislerinin en mühimleri içinde de

Bâb-ı-Ser'askerî şûbesi reisi Ser-asker yâverlerinden Kaymakam Şefik Bey'le Samatya şûbesi reisi Şeyh-Nâilî Efendi'den bahsedilir. Cem'iyyet az zamanda o kadar çok dal-budak salmıştır ki Hazine-i-Hassa'ya bile kol attığı hakkında bir rivâyet vardır. Meşhur «Mîzan» gazetesinin sâhibi olduğu için «Mîzancı» denilen Düyûn-ı-Umûmiyye komiseri müverrih Murad Bey'le sonraları İşkodra valisi ve müşir olan Birinci fırka kumandanı Kâzım Paşa gibi bâzı mühim şahsiyyetlerin iltihâkı üzerine büsbütün kuvvetlenen bu ilk «Terakki ve İttihad cem'iyyeti» Sultan Hamid'i hal'edip Bâb-ı-Âlî'yi basarak Sultan Murad'ı veyâhut veliahd Reşad Efendi'yi tahta çıkarıvermek üzere icraâta geçeceği sırada Kâtib-i-umumî Nâdir Bey'in Mekâtib-i-Askeriyye nâzırı İsmail Paşa akrâbasından Mazhar Bey'i cem'iyyete almak ümidiyle ihtiyatsızca yaptığı ifşaât üzerine meydana çıkmış, âzâsının bir çoğu yakalanıp öteye beriye sürülmüş ve bâzıları da Mısır'a ve Avrupa'ya kaçmıştır. Faaliyet merkezinin İstanbul'dan Paris'e intikali işte bu vaziyet üzerinedir. Bununla beraber İstanbul'da ele geçmemiş olanlar da vardır ve bunlar bir müddet sonra Avrupa'dakilerle muhâbereye başlayıp ikinci bir faaliyet devrine girmişler ve hattâ Harbiye mektebinde Sultan Aziz vak'asındaki elebaşıların mânidâr isimleriyle «Süleyman Paşa» ve «Hüseyn Avni Paşa» komitelerinin kurulmasında önayak olmuşlardır.

Nihayet Harbiye ve Tıbbiyye talebesinin Yıldız'a karşı büyük bir nümâyiş yapmasına karar verilmişse de, hükûmet haber aldığı için bir çok tevkifât yapılmış, 2 Temmuz 1897 Cuma günü Taşkışla divân-ı-harbinde on ikisi idâm olmak üzere 81 mahkûmiyyet kararı verilmiş, fakat Sultan Hamid idâm cezâlarını küreğe tahvil etmiştir.

Memleket dâhilindeki teşkilât işte bu suretle dağıldıktan biraz sonra Sultan Hamid ser-hafiyye Ahmed Celâlüddin Paşa'yı Avrupa'ya göndermiş, Ahmed Rızâ Bey'in Paris'de riyâset ettiği «İttihad ve Terakki» merkeziyle müzâkereler olmuş, afv-i-umumî ilân edilmiş, Murad Bey'le bir iki arkadaşı İstanbul'a dönmüş, Paris'deki Jön-Türklerden Çürüksulu-Ahmed Bey Belgrad ve kaymakam Şefik Bey de Viyana ataşemiliterliklerine tâyin edilmiş ve biraz sonra da Doktor Abdullah Cevdet'e Viyana ve Doktor İshak Sükûti'ye de

Roma sefâret tabiplikleri verilmiştir! Tabiî bu vaziyet Sultan Hamid'in «İttihad ve Terakki»ye galebesi demektir; bununla beraber, Paris ocağı büsbütün sönmüş değildir; Ahmed Rızâ Bey'le bir iki arkadaşı hâlâ oradadır; gittikçe bunlara bâzı iltihaklar da olmuştur.

Paris'deki «İttihad ve Terakki»nin Türkiye'de en çok ehemmiyet verdiği propaganda mıntakası, Jandarma ve Mâliye ıslâhâtından dolayı Avrupa devletlerinin en çok alâkadâr oldukları ve işte bundan dolayı propaganda neşriyâtının diğer vilâyetlere nisbetle kolayca girebildiği Makedonya sâhasıdır: Siyasî ehemmiyetinden dolayı Harbiye'den çıkan genç zâbitlerin hep oraya gönderilmesi Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinden mürekkeb olan Makedonya'yı alaylı ve eski fikirli zâbitlerin en az bulunduğu sâha vaziyetine getirmiştir. «Hatırât-ı Niyâzî»ye varıncaya kadar bütün menbâlarda ve Müfettiş-i-umumî Hüseyn Hilmi Paşa'nın Mâbeyn'e çektiği bir telgarfta i'tirâf edildiği gibi, merkezi Selânik'de bulunan üçüncü ordunun Sultan Hamid'e karşı beslediği muhâlefetin en mühim sebebi, maaşların bâzan üç ay kadar tedâhülde kalması ve zâbitlerin zamanında terfi edememesidir: Bu iktisadî sebep, Jön-Türk propagandasından daha mühimdir. Gerek Selânik'de teşekkül eden gizli bir cem'iyyetin, gerek Paris'deki «İttihad ve Terakki»nin istifâde ettiği müsâit vaziyet işte budur.

Selânik'deki teşekkülün Posta-Telgraf baş-kâtibi Tal'at, Askerî Rüşdiye müdürü Tâhir, Fransızca muallimi Nakî, Selânikli Midhat Şükrü ve mülâzım Ömer Nâci Efendiler gibi müessislerinin 1904 den i'tibâren Mason localarında propaganda ile faaliyete başladıktan sonra 1906 yazında «Osmanlı Hürriyet cem'iyyeti»ni kurduklarından bahsedilir: Az zamanda genişliyen bu gizli cem'iyyet Paris'deki «İttihad ve Terakki» ile muhâbereye girişmiş, «Hâtırât-ı Niyâzî»ye göre bu muhâbereye ordu müşirliği kâtibi-hususîliğinde bulunan ve biraz sonra yüzbaşı olan mülâzım Mecdüddin Efendi delâlet etmiş, nihayet Selânik ve Paris teşekkülleri **«Osmanlı İttihad ve Terakki Cem'iyyeti»** ismi altında birleşmiştir.

İş bu şekli aldıktan sonra bütün faaliyet ahâliden evvel ordu zâbitleriyle hükûmet me'murlarının elde edilmesine

sarfedilmiş ve yukarda gördüğümüz siyasî ve bilhassa iktisadî sebeplerden dolayı az zamanda çok büyük neticeler elde edilerek Makedonya'da âdetâ hükûmet içinde bir gizli hükûmet vucuda gelmiştir: «Hâtırât-ı Niyâzî» de bu vaziyet tasvir edilirken:

— **Cem'iyyet muntazam ve hafî bir hükûmet hâlinde icrây-ı vazife ediyordu.**

cümlesine tesadüf edilir.

Sultan Hamid devrinin sonlarından birinci cihan harbine kadar 16 sene Rusya'nın İstanbul sefâret baş-tercümanlığında bulunmuş olan meşhur Türk düşmanı André Mandelstam'ın «Le sort de l'Empire ottoman» ismindeki eserinde İttihad-ve-Terakki erkânından naklen anlattığı acı bir hakikat vardır; anlatan düşman olmakla beraber söz doğrudur: Makedonya'daki üçüncü ordu zâbitleri yıllarca Bulgar, Sırp ve Yunan çeteleriyle çarpışa çarpışa çetecileşmiş ve netice itibariyle bu ordu zihniyet bakımından büyük bir çete hâline gelmiştir. Zâten İttihad-ve-Terakki'nin gizli teşkilâtı da «Makedonya - Edirne ihtilâlci dâhilî teşkilâtı» ismindeki Bulgar komitesinin aynen taklidinden başka bir şey değildir. İşte bundan dolayı «İttihad ve Terakki» demek, çetecilik zihniyeliyte teşekkül etmiş bir Balkan komitesi demektir. Tabiî böyle bir teşekkülde tam bir demokrasi anlayışı aramak abestir.

İşte bundan dolayı İttihad-ve-Terakki'nin meşrutiyyet istihsâli için giriştiği Makedonya ihtilâl harekâtı bir kaç sûikasd vak'asıyla bir iki çete faaliyetinden ibarettir:

1 — İkinci derecedeki şahsiyyetlerden sûikasde uğrayanlar şunlardır: Cem'iyyetin faaliyetine karşı şiddetli tedbirler ittihâzına kalkışan Selânik merkez-kumandanı Nâzım Bey, Erkânıharp binbaşısı Enver Bey'in attığı bir kurşunla ilk sûikasda hedef olmuşsa da yalnız yaralanmakla kurtulup İstanbul'a can atmış, ondan sonra Manastır Polis müfettişi Sami Bey öldürülmüş ve nihayet 12 Temmuz 1908 Pazar günü de Topçu alay-imamı Mustafa Efendi Selânik'de bir kurşunla yere serilmiştir.

2 — En mühim sûikasd, Makedonya ihtilâlinin en şiddetli harekâtına sahne olan Manastır'da yapılmıştır: Çete

hareketlerinin tenkili vazifesiyle gönderilmiş olan Manastır fevkalâde kumandanı Birinci-ferik Şemsi Paşa 7 Temmuz 1908 Salı günü Telgrafhâneden çıkarken mülâzım Âtıf Efendi'nin attığı bir kurşunla kalbinden vurulup derhal ölmüş, Paşa'nın maiyyeti de Âtıf Efendi'yi yaralamış, fakat komite arkadaşları yaralı mülâzımı el-çabukluğuyla kaçırıp saklayıvermişlerdir. Bu hâdise İstanbul hükûmetini en çok telâşa düşüren vak'alardandır: Şemsi Paşa öldürülmemiş olduğu takdirde tenkil hareketinin muvaffakıyyetle neticeleneceği «Hâtırât-ı Niyâzî» de bile i'tirâf edilir.

3 — Cem'iyyetin Meşrutiyyet ilânından bir gece evvelki son mühim muvaffakıyyeti de Şemsi Paşa'nın yerine Manastır fevkalâde kumandanlığına tâyin edilmiş olan «Teftiş-i askerî Komisyon-ı Âlîsi» âzâsından müşir Osman Fevzi Paşa/Tatar Osman Paşa'nın 22/23 Temmuz 1908 Çarşanba/Perşenbe gecesi telgraf telleri kesildikten sonra Niyâzî ve Eyyub Sabri çeteleri tarafından iki bin kişilik bir kuvvetle Manastır'daki konağı kuşatıldıktan sonra dağa kaldırılmasında gösterilir: Şahsına karşı çok hürmetle muâmele edilen Osman Paşa Resne'ye götürülmüştür. O sırada Manastır valisi Hıfzı Paşa'nın konağı da abluka edilmiş, fakat kendisine bir şey yapılmamıştır: Osman Paşa'yı götüren çetelere Manastır'daki hükûmet kuvvetleriyle ahâliden 3500 kişi de iltihak etmiştir. Çete harekâtına çıkanlar hep ordu zâbitleridir: En meşhur çeteler Resne nâhiyesi mevki-kumandanı Kolağası Ahmed Niyâzî ve Ohri redif taburu kumandanı Kolağası Eyyub Sabri Efendilerle Erkânıharp binbaşısı Enver Bey'in çeteleridir; bu Enver Bey, Selânik merkez-kumandanı Nâzım Bey'i yaraladıktan sonra tâkibattan kurtulmak üzere dağa çıkmıştır. Bunlardan başka Erkânıharp kaymakamı Salâhüddin Bey'le Erkânıharp binbaşılarından Hasan Tosun Bey'in idare ettiği bir Manastır çetesi de vardır. En mühimleri olan Resneli-Niyâzî Efendi 3 Temmuz 1908 Cuma günü 160 askerle Resne'den hareket etmiş, her nefer için ikişer tüfek almış ve kışla sandığındaki 550 altın lirayı da bir makbuz bırakarak alıp götürmüştür: «Hâtırât-ı Niyâzî» de bundan başka «Muhtelif zamanlarda» zimmetine geçirmek suretiyle 550 altın lira biriktirmiş olduğundan da bahsedilir. Askerden, ahâliden ve eşkıyâdan gittikçe iltihak edenlerle bu çete nihayet

bin kişiyi bulmuştur: Niyâzî Efendi Arnavutluk'da Türk hâkimiyyetine ısyân eden Toska ihtilâl reisi (Çirçis) le de el-birliği ettiğinden bahsetmektedir; çetesinde **«Hayvânât-ı vahşiyye gibi»** adamlar bulunduğunu da gene kendisi anlatır! Takındığı ünvan «Resne millî taburu kumandanı» şeklindedir; başındaki külâhın üstünde de «Vatan fedâîsi» yazılıdır.

Bu müteheyyiç adamın kendikendine çok büyük bir teveccüh ve hürmeti vardır: Hâtırâtında **«Resne, Ohri ve havâlîsini çocukluğundanberi teshîr etmiş»** olduğundan, hemşerilerinin **«Yunan muharebesinde takdîr-i âmmeye iktiran eden fedâkârlığı ve gayretiyle mağrur ve mütefahir»** bulunduğundan, **«Mertliğinden»**, **«Ciddiyet ve hamiyyetinden»**, **«Ahâlî-i İslâmiyyeye olan nüfuziyle komitelere karşı olan te'sirinden»**, **«Niyyât ve tasavvurât-ı ulviyye»** sinden ve **«Metânetinin ulviyyetinden»** bahsedip durmaktan çok hoşlanır! Yalnız hürriyet kahramanlığından evvel Bulgar çetelerine karşı kazandığından bahsettiği muvaffakıyelerden pek müteessirdir; bu tuhaf teessürünü:

— Zîrâ hükûmetin istibdâdına karşu hürriyetleri, kavmiyyetleri içün silâha sarılan bir kavmin kuvvetini mahvediyordum.

diye yana-yakıla anlatır! Bilhassa Arnavutluk ısyanlarıyla Ermeni komitecilerinin harekâtına pek hayrandır! Bir de meşhur geyiği vardır ve onun da kendisi gbii meşrutiyyetçi olduğuna kaani'dir! Dağa kaldırdığı müşir Osman Paşa'ya bu kanâatini şöyle anlatır (Hâtırât-ı Niyâzî, S. 229):

— Maksad-ı ulvî-i Cem'iyyette hizmeti hayvanlar bile şeref biliyor! İşte görülüyor ki hayvânât-ı vahşiyyeden olan şu geyik âdetâ bize rehberlik ediyor: Bu bir sevk-ıtabiîdir!

Meşrutiyyet lehindeki tezâhürlerin biri de Arnavutların Férisovitchi = Ferizovik/Firizovik nümâyişidir; İttihad-ve-Terakki merkez-i-umûmisi Arnavut ihtilâl komitelerinin **«An-cemâatin»** Cem'iyyete kabul edilmelerine karar vermiş olduğu için, Üsküb'ün 50 kilometre şimâligarbisine tesadüf eden bu mevki'de toplanan altı bin kadar Arnavut pâdişaha telgrafla mürâcaat edip alel-usul «sadâkat» lerinden dem vurduktan sonra meşrutiyyet derhal ilân edilmediği takdirde elli bin arnavudun İstanbul'a yürüyeceğinden bahsetmişler-

dir! Arnavutlara lüzumundan çok fazla yüz vermiş ve hattâ onları memnun etmek için istiklâl sevdâsı güden «Drita» cem'iyyetinin en mühim âzâsından Ferid Paşa'yı Sadârete kadar çıkarmış olan Sultan Hamid'in bu palavralı telgraftan çok müteessir olduğu rivayet edilir. Buna mukabil meşhur arnavut sergerdesi İsâ Bolatin = Boletinatz'dan da yalnız sadakat ve merbutiyyet telgrafı gelmişse de Sultan Hamid artık inanmamıştır.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz hâdiselerden anlaşılacağı gibi, İttihad-ve-Terakki'nin Makedonya ihtilâli bir kaç sûikasdla bir iki çete nümâyişinden ve nihayet bir de Ferizovik'de toplanan bir kaç bin arnavudun palavrasından ibaret bir kuru gürültüdür. Eğer Sultan Hamid kat'î bir tenkil kararı verip karşı tarafa iltihak etmiyecek emniyetli ve müdebbir zâbitlerle muktedir kumandanlar idaresinde bir kaç Anadolu fırkası sevketmiş olsaydı, her halde vaziyet büsbütün başka bir şekil alabilirdi: Fakat 22 Temmuz 1908 Çarşanba günü azledilmiş olan arnavut Sadr-ı-a'zam Avlonyalı-Ferid Paşa azlinden evvel İzmir redif fırkasının bile sevkını geciktirmiş, yalnız bir iki tabur göndermiş ve onların zâbitleri de derhal karşı tarafa iltihak edivermiştir! Edirne'deki ikinci ordu zâbitlerinden bir çoklarının da Cem'iyyete dâhil olduklarından bahsedilir.

Sultan Hamid o sırada 66 yaşını ikmâl etmek üzeredir: Saltanat müddeti de 32 seneyi bulmuştur. Yaşı ilerlemiş ve bilhassa bir hastalık da geçirdiği için eski zindeliğini kaybetmiş, gaileli ve tehlikeli bir mutlakıyyetle geçen uzun bir saltanattan artık mânen yorulmuş ve rûhen yıpranmış bir haldedir; Mâbeyn Baş-kâtibi Tahsin Paşa'nın hâtırâtına göre Makedonya'dan fenâ haberler aldıkça:

— Suyun akıntısına gideceğim!

demesi her halde işte bu hâlet-i-rûhiyyeden mütevellid olmalıdır. Dağa çıkan çete reisleriyle İttihad-ve-Terakki'nin Selânik ve Manastır merkezlerinden ve bâzı askerî ve mülkî makamlardan aldığı telgraflar içinde en fazla Manastır merkezinin fevkalâde hürmetkârâne yazılmış olmakla beraber «**Pazar gününe kadar**» mühlet tâyin etmek itibariyle bir ültimatoma benziyen telgrafiyle Serez mutasarrıfı Reşid Paşa'nın derhal meşrutiyyet ilân edilmediği takdirde

«Tecdîd-i bîat» olunacağı hakkındaki telgrafından müteessir olduğu rivayet edilir.

Sarayda toplanan Meclis-i-Vükelâ'da bütün bu telgraf yığınları tedkik edilmişse de, henüz pâdişahın fikri mâlûm olmadığı için, Kâmil Paşa'nın hâtırâtındaki tâbirle vükelâ içinde meşrutiyyet ilânı lüzumundan bahsedebilecek «hiç bir yiğit» çıkmamıştır. O sırada Baş-kâtip Tahsin ve Kâtib-i-sânî Arab-İzzet Paşalar huzurdadır; Tahsin Paşa'nın hâtırâtına göre «**Sultan Hamid gözlerini sâbit bir noktaya rekzederek bir müddet**» düşünceye dalmış ve nihayet İzzet Paşa'ya:

— **Kanûn-ı-esasî'nin ilânı benim zamanımda olmuştur: Bunun müessisi benim. Bir müddet hasb-el-lüzum mer'iyyeti ta'til edilmişti. Hey'et-i-Vükelâ'ya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilânı için mazbatanın yazılmasını irâde ettiğimi tebliğ ediniz!**

demiştir. Meclis-i-Vükelâ mazbatası işte bunun üzerine yazılmış ve derhal irâdesi çıktığı için, bütün vilâyetlerle müstakil mutasarrıflıklara o akşam-üstü telgraflarla bildirilmiş ve İstanbul matbûâtına da bir Tebliğ-i-resmî gönderilmiştir.

Osmanlı tarihinde Demagoji devri işte bu ikinci meşrutiyyetin ilâniyle başlamıştır: Halka her türlü hürriyetler ve her nevi saâdetlerle şetâretler bol keseden va'dedilmiş, Matbûâtın birdenbire serbest oluvermesi efkâr-ı-umumiyyenin ilk sarhoşluk anlarında bütün bu telkinâta inanmasıyla neticelenmiş, mâhiyyeti henüz mechul olan «Cem'iyyet-i mukaddese» her yerde alkışlanmış, her tarafta İttihad-ve-Terakki şûbeleri kuruluvermiş ve bu göz kamaştırıcı «Hürriyet, Adâlet, Müsâvât, Uhuvvet» devirciğinin siyasî hususiyetlerine âit yeni ıstılâhlar derhal taammüm etmiştir: Meselâ «**Cem'iyyet-i mukaddese**» demek, «Münci-i millet» sayılan «Osmanlı İttihad ve Terakki cem'iyyeti» demektir! Osmanlı ordusu da «**Nigehbân-ı hürriyet**» dir! Merkez-i umumî'nin bulunduğu Selânik şehri «**Mehd-i hürriyet**» yâhut «**Kâ'be-i hürriyet**» ismini almıştır! Meşrutiyyetin ilânınına «**İnkılâb-ı Osmânî**» denir! Fakat bu ikinci meşrutiyyet birincisi gibi alelâde bir meşrutiyyet değil, fevkalâde bir «**Meşrûtiyyet-i mübeccele**» dir! Buna mukabil, iki meşrutiyyet arasındaki

son mutlakıyyet devrine de «**Devr-i istibdâd**» yâhut «**Devr-i sâbık**» ismi verilmiştir! «**Kahramân-ı hürriyyet**» yahut «**Mücâhid-i hürriyet**» terkipleri çeteleriyle dağa çıkan kolağası Niyâzî, binbaşı Enver ve kolağası Eyyub Sabri Efendilerin ünvânıdır ve bu Efendiler tabiî derhal beyleştirilmiştir! Niyâzî Efendi'nin hâtırâtında «**Cenab-ı Hak tarafından**» gönderilmiş olduğu için «**takdis**» edildiğinden ve «**Sevk-ı ma'nevî ile**» kılavuzluk ettiğinden bahsedilen mukaddes geyik de «**Rehber-i hürriyyet**» dir! «**Hatîb-i şehîr**» demek, Cem'iyyet hisâbına heyecanlı nutuklar irâd eden mülâzım Ömer Nâci Efendi/meb'us Ömer Nâci Bey demektir! Umumiyyetle hürriyet ve meşrutiyyet tarafdarlarına «**Ahrâr-ı ümmet**» denir: Cem'iyyet âzâsı da «**İhvan**» dır; fakat müfred olarak «**Kardeş!**» şeklinde hitâb edilir! «**Kahraman kardaşımız**» demek, **Manastır'da Şemsi Paşa'yı** öldüren Mülâzım Âtıf Efendi/Meb'us Âtıf Bey demektir! Mesleğin pîri sayılan Midhat Paşa'dan «**Şehid-i hürriyyet**» diye bahsedilir: Bu ünvânı «31 Mart vak'ası» kurbanlarıyla Hareket-ordusu İstanbul'a girerken vurulup «Hürriyet-i ebediyye» tepesine defnedilenlere âit «**Şühedây-ı hürriyyet**» terkibiyle karıştırmamalıdır. Sultan Hamid'e de hal'inden itibaren «**Hâkan-ı mahlû'**» denilmiştir: İster ona mensub olsun, ister olmasın, bütün «**Cem'iyyet-i mukaddese**» muhâlifleri «**Mürteci**'» dir ve işte bundan dolayı «**İrticâ'**» kelimesi «Muhâlefet» le müterâdif bir mânâya kullanılmıştır! İktidara geçtikten bir müddet sonra «**Fırka** = Parti» ismini almış olan İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin zihniyetiyle hâlet-i-rûhiyyesini gösteren siyasî ıstılâhlar işte bunlardır.

Bu faslın başında da söylediğimiz gibi, ikinci Meşrutiyyetin ilânından Sultan Hamid'in hal'ine kadar 9 ay, 5 gün süren ilk hürriyet sarhoşluğu devrinde İttihad-ve-Terakki erkânı hükûmete iştirâk etmemiş olduğu gibi, pâdişahın nüfuzunu da tamamiyle kıramamıştır: Bu ilk devir icrââtından Cem'iyyet resmen ve kanunen mes'ul değildir! Fakat meşrutiyyetin daha ilk günlerinden itibaren o gizli Cem'iyyetin en mühim erkânından olan Tal'at, Câvid, Cemal ve Rahmi Beylerle bâzı arkadaşları İstanbul'a gelmiş, hükûmet erkâniyle her gün temâs ederek her meselede İttihad-ve-Terakki'nin irâdelerini tebliğ etmiş, kabinelerin teşekkülünde Cem'-

iyyetin telkinâtı en mühim âmil olmuş, taşralarda valilerle mutasarrıflar ve kaymakamlar hep İttihad-ve-Terakki şûbelerinin tâlimatına göre hareket etmiş ve nihayet muhâlif gazetecilerle eski devir adamları sokak ortalarında ve karanlıklarda gizli eller tarafından vurularak siyasî cinâyetler işlenmiye başlamıştır. Bunun sebebi, **«Cem'iyyet-i mukaddese»** zihniyetinin o ilk hürriyet sarhoşluğuna tahammül edememesidir; çünki o sarhoşluk devrinde gazetelerin bir kısmı pâdişaha, bir kısmı da İttihad-ve-Terakki'ye çatmış, en ağır ve muhakkirâne tâbirler kullanılmış ve bilhassa Cem'iyyet muhâlifleri ikinci meşrutiyyetin ilâniyle nihayet bulan mutlakıyyetin yerine yeni bir istibdad devri başlamış olduğundan bahsetmişlerdir. Meselâ, 6/7 Nisan 1909 Salı/Çarşanba gecesi (Serbestî) gazetesi baş-muharriri Hasan Fehmi Bey Köprü'de yürürken İttihad-ve-Terakki'nin siyasî bir cinayetine kurban gitmiş ve ertesi gün çıkan (İkdam) gazetesinin birinci sahifesinde bu fâciadan bahsedilirken «Cem'iyyet-i mukaddese»nin istibdâdı işte şöyle tel'in edilmişti:

«Hürriyet-i hakikıyyenin vatanımıza henüz dâhil olmadığım, esâret-i siyâsiyyenin bütün çirkinlikleriyle bâkî olduğunu bütün fecâyii ile isbât eden dün geceki cinâyet-i vahşiyâne, ertesi sabah biçâre halkımızın simây-ı safvetinde elîm bir keder-i mâtem husûle getirdi. Şimdiye kadar felâketten felâkete, istibdâddan istibdâda atılan İstanbul halkı dün sabah, nazarları yeni bir istibdâdın kâbûs-ı hûnîni ile düçâr-ı haşyet olduğu halde bir melâl-i mübhem içinde dolaşıyor, Serbestî idârehânesinin önü şehîd-i hürriyyet Hasan Fehmi Bey'e son râsime-i vedâı ifâ etmek, anı bu hâl-i perîşânîye giriftâr eden kuvve-i hafiyyeye la'net-hân olmak içün fevc fevc gelen ahâli ile mâlâmâl bulunuyordu».

Bu yazının son fıkrası da şöyleydi:

«Hasan Fehmi Bey üç yerinden yaralanmışdı. Bu üç mermî, menâfi'-i vataniyyeyi müdâfaadan gayri bir şey düşünmeyen, hafî bir kuvve-i istibdâdiyyenin vatanı harâbîye doğru sürükleyen harekâtını hâlisâne tenkid eden bu muhterem arkadaşımızı artık bizden ebediyyen ayırmışdı..».

(Serbestî) gazetesinin ayni tarihli nüshasının üçüncü sahifesinde de o zamanki yüksek tahsil gençliğinin İttihad-ve-

Terakki'ye karşı galeyânı şöyle bir protesto mektubiyle ifâde ve ilân edilmişti:

«Mücâhid-i hakikî-i hürriyyet Hasan Fehmi Bey merhumun dün gece köprüde bir şahs-ı mechul tarafından alçakcasına katledildiği halde, pâyıtahtın en kalabalık ve mazbût bir mahallinde iki tarafında zâbıta karakolları mevcud iken kim bilir nasıl bir kuvve-i mühimme taht-i te'sirinde ifây-ı vazifeden imtinâ' ettiğinden bu hareketi şiddetle protesto etmek niyyet-i hâlisânesiyle Sadârete ve bîl-umum matbûâta gidip her tarafta büyük bir hüsn-i kabule mazhar olan Dârülfünün, Mekteb-i Mülkiyye, Hukuk vesâir Mekâtib-i Âliye talebesi bu muhık iştikâlarını kendi vekillerine, meb'uslara da işittirmek üzere Meclis-i-Meb'ûsân'a giderek Reis Bey'i görmek istedikleri halde Beyfendi ancak asâkir-i inzıbâtıyyenin serîan i'zâmı zımnında Zabtiyye Nezâretine mâlûmât verdikten ve elli kadar jandarma suvârisi getirttikten sonra pencereden bir tavr-ı bâridâne ile bir kaç söz söyliyerek talebenin infiâline sebebiyyet verdi. Bu hâle fevkalâde teessüfle beraber hiç lüzumu olmayan bir yerde te'min-i inzıbât zımnında asker celbini Ahmed Rızâ Bey o kuvveti mücâhidîn-i hürriyyete edilen tecâvuzlara, şekavetlere isti'mâl ettirtselerdi umum milletin kalbgâhında bugünkü şu derin yara açılmazdı zannederiz».

O hürriyet sarhoşluğu devrinde İttihad-ve-Terakki'nin müstebid bir gizli kuvvet şeklinde tel'in edilmesine mukabil, Sultan Hamid gibi dünyanın üç kıt'asına yayılmış muazzam bir devletin otuz iki senedir hürmet ve ta'zim gören pâdişahına da hakaretler savruluyor ve hattâ ihânet ve hıyânet bile isnâdında hiç bir mahzur görülmüyordu! Meselâ tıpkı Hasan Fehmi Bey gibi İttihad-ve-Terakki kurşunlarına kurban olan meşhur Ahmed Samim, (Hilâl) gazetesinin Rumî 8 Nisan 1325 tarihli ve 2 numaralı nüshasındaki baş-makalesinde:

«Abdülhamîd-i Sânî her şeyden evvel bir zâlim, kelimenin bütün şiddet-i şümûliyle bir zâlim»

dedikten sonra, makalesine şöyle nihayet veriyordu:

«Abdülhamîd-i Sânî nazar ve hükm-i Şerîat karşısında Halîfe değildir ve hiç bir zaman olamadı. Şimdi masnû' ve

mağsûb olan sıfat-ı Hilâfetiyle tarsîn-i istibdâda kıyâm ediyor.

Her silâhtan, her kılıçtan keskin olan bu sahte din ve Hilâfet silâhını millet bu yed-i hıyânetten artık istirdâd etmelidir».

Hürriyet sarhoşluğu, Sultan Hamid'e bundan daha müthiş, aklın almayacağı kadar müdhiş hıyânetlerle ihânetler isnâdına da sebeb olmuştur. Meselâ Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında şöyle bir resmî tezkire vardır:

YILDIZ SARÂY-I HÜMÂYUNU
Baş-Kitâbet dâiresi
341

«Leffen taraf-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîlerine irsâl kılınan bugünkü Servet-i-fünnn gazetesinde işâret olunan fıkranın ne derecelerde mel'ûnâne ve mefsedetkârâne olduğu vâreste-i beyân olduğundan bu gazete hakkında ve bir de La Turquie ve Osmanisher-post gazeteleri bir kaç zamandanberi müftereyât ve ihlâl-i âsâyişi müeddî makaalât neşrini ligarazin i'tiyâd etmis olmaları hasebiyle Bâb-ı-Âlî'ce icâb-ı hâle bakılması emr-ü-ferman buyurulmuş olmağla ol bâbde emr-ü-ferman Hazret-i Veliyy-ül-emrindir».

9 Nisan 1325 **Ser-Kâtib-i Hazret-i Şehriyârî Ali Cevad**

Mâbeyn Baş-kâtipliğinden Sadâret makamına yazılan bu resmî tezkireye (Servet-i-fünun) gazetesinin o günkü nüshasından kesilmiş ve kenarına el-yazısıyla **«Fevkalâde şâyân-ı ehemmiyyet olduğundan arz-u-takdim kılındı»** diye bir not ilâve edilmiş olan şu fıkra leffedilmiştir:

İBRET !!!

«Pâdişahın vatanperverliği !!! Memleketi Avusturya'ya vermek istiyor!

Bir menba'-i mesukdan vârid olan habere nazaran pâdişah Avusturya sefiri Pallaviçini cenaplarına mürâcaatle

Avusturya ordusunun Makedonya'yı işgalini arzu etmiştir. Sefir cenapları keyfiyyeti Viyana'ya tebliğ eylemiş ve mes'ele Sadr-ı-a'zam Paşa tarafından haber alınmak hasebiyle Zât-i Şâhâne'den sorulmuş ve Şevketpenâh (!) sefirle mühim bir şey konuşulmadığını dermiyân etmiştir. Sadr-ı-a'zam Paşa bizim Viyana sefiri Reşid Paşa vâsıtasıyla Viyana Hâriciyye nezâretinden sormuş ve Viyana Hâriciyye nezâretince mes'elenin sahih olup ancak Avusturya hükûmetinin bu teklifi kat'iyyen reddeylediği cevabı verilmiştir.

Şimdi Hâriciyye nezâretinden millet cevap bekliyor».

Bu müdhiş iftirâ, artık inhilâl hâline gelmiş olan Osmanlı imparatorluğunu siyasî dirâyetiyle otuz üç sene her tehlikeden muhâfaza etmiş olan bir pâdişaha Hürriyet nâmına revâ görülmüştür! Dünyada hiç bir memleketin mevzûâtı, bir devlet reisinin bu şekilde tahkirine müsâit değildir. O devrin Osmanlı matbûâtı Hürriyet mefhumunu işte böyle anlamış, tahkir ve iftirâyı «Serbestî-i Matbûât» icâbâtından zannetmiş ve gazetelerin bir kısmı Sultan Hamid'e her türlü hakaretleri savurup dururken, bir kısmı da İstanbul'da işlenen siyasî cinayetlerden dolayı zâlim ve müstebid bir **«Kuvve-i hafiyye»** diye bahsettikleri İttihad-ve-Terakki cem'iyyetine mütemâdiyen saldırmıştır.

«31 Mart vak'ası» üzerine İttihad-ve-Terakki'yi harekete getiren iki âmilin biri hükûmeti artık doğrudan doğruya ele almak gayreti ve biri de işte bu hürriyet sarhoşluğunun efkâr-ı-umumiyyeyi Cem'iyyet aleyhine çevirmiş olmasıdır.

«31 MART VAK'ASI» NIN MES'ULLERİ VE MÂHİYYETİ

O zamanki Rumî takvimin «31 Mart 1325» tarihine tesadüf ettiği için «Otuz-bir Mart vak'ası» denilen bu meşhur irticâ hâdisesi pâdişahın teşvik ve hattâ tertibiyle olmuş gibi gösterilmişse de kat'iyyen doğru değildir: Sultan Hamid'in bu vak'ada hiç bir taksiri, te'siri ve her hangi şekilde olursa olsun zerre kadar bile bir alâkası yoktur. Bu tarihî safsata, İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin ortaya attığı ve yıllarca propagandasını yaptırdığı siyasî bir iftirâdır; bunun böyle olduğu işte şu kat'î delillerle sâbittir:

1 — Sultan Reşad ve Sultan Vahîdüddin devirlerinde uzun zaman Mâbeyn baş-kâtipliğinde bulunmuş olan Ali Fuad Bey'in «Görüp işittiklerim» ismiyle 1949 da «Türk Tarih Kurumu» tarafından neşredilen hâtırâtının 49 uncu sahifesinde şu cümleye tesadüf edilir:

«Zâten Tal'at Paşa da Abdülhamid'in 31 Mart vak'asında medhali olmadığını bana bir çok defa söylemişti».

İşte bundan anlaşıldığına göre, İttihad-ve-Terakki Cem'iyyetinin en mühim şahsiyyeti bile Sultan Hamid'in ma'sumiyyetine kaani'dir.

2 — «31 Mart vak'ası»ndan beş gün sonra İstanbul'a gelmiş olan (Marcelle Tinayre) in **«Notes d'une voyageuse en Turquie»** ismindeki eserinin 47 nci sahifesinde Meclis-i Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey'in bu irticâ hareketinde Sultan Hamid'i bitaraf gösteren beyânâtından bahsedilmektedir.

3 — Sultan Reşad devrinde Van, Suriye vesâire valiliklerinde ve Cumhuriyet devrinde de Üçüncü Umumî Müfettişlikte bulunmuş olan Tahsin Uzer «31 Mart vak'ası» esnâsında Selânik merkez kaymakamlığında ve ayni zamanda Polis müdür vekilliğinde bulunmuş olduğu gibi, İttihad-ve-Terakki'nin de Merkez-i-umumî âzâsındandır: **«Baykuş»** ve **«Heykel-i zulm-ü-i'tisâf»** gibi ağır tâbirler kullanacak kadar

Sultan Hamid'e düşman olan bu eski İttihadçı, şimdi âilesi nezdinde bulunan üç ciltlik gayri-münteşir hâtırâtının birinci cildinin 38 inci ve ikinci cildinin 28 inci sahifelerinde pâdişahın vak'a çıktıktan sonra bile «Âkılâne hareket» edip «Kan dökülmesine meydan vermediğinden» bahsetmekte ve bu harekete hayranlığını şöyle anlatmaktadır:

«Abdülhamid-Hân-ı Sânî basîretkâr davrandı; ister sâika-i havf ile olsun ve ister beyn-el-asâkir kan dökülmekten ihtirâz ile eser-i şefkat göstermiş bulunsun, her hâl-ü-kârda büyüklük gösterdi».

4 — İbn-ül-Emin Mahmud Kemal'in «Son sadr-ı-a'zamlar» ismindeki eserinin 1709 uncu sahifesinde Osmanlı imparatorluğunun son sadr-ı-a'zamı olan Tevfik Paşa'nın bir izâhına tesadüf edilir; Hareket-ordusu İstanbul önlerine geldiği sırada Sadâret makamında bulunan Tevfik Paşa'ya Sultan Hamid şöyle bir teklifte bulunmuştur:

— Mâdemki beni istemiyorlar, saltanatı biraderime ferâğ ederim; devleti o idare etsin. Fakat bir komisyon mu, meclis mi, ne derseniz deyiniz, teşkil olunup benim bu vak'ada medhalim olup olmadığını meydana koymalıdır!

Tevfik Paşa bu teklifi Âyan reisi Said Paşa'ya şifâhen tebliğ etmişse de, evhâmiyle meşhur olan Said Paşa bermu'tâd vesveseye kapılıp:

— Tebrie ederse sonra bizim hâl-ü-mevkiimiz ne olur? diye resmî tahkikat açılmasını reddetmiştir.

5 — Şeyh-ül-İslâm Cemâlüddin Efendi'nin 1336 da neşrolunan «Hâtırât-ı siyâsiyye» sinin 16 ncı sahifesinde şu mühim fıkraya tesadüf edilir:

«Cümlece ma'lûm olduğu üzere bu Otuz-bir Mart hâdisesinde ön-ayak olan Avcı taburları i'lân-ı meşrûtiyyeti müteâkıb Selânik'den İstanbul'a getirilmiş ve Kâmil Paşa tarafından kıtaât-ı askeriyyelerine iâdeleri teşebbüsünde bulunulduğu halde Cem'iyyetçe muvâfakat edilmemiş idi. Muhâfaza-i meşrûtiyyet için Dersaâdet'e getirilen bu taburların hilâf-ı me'mûl olarak hâdise-i mezkûreyi îkaa'a cür'etleri ve bu hâdise sebebiyle erkân-ı Cem'iyyetin merkez-i saltanatta takviye-i nüfûza muvaffakıyyetleri câlib-i nazar-ı dikkat ahvâldendir».

Bu fıkraya göre «31 Mart vak'ası» Cem'iyyet tarafından tertib edilmiştir. «Abdülhamid-i Sânî ve devr-i saltanatı» nın üçüncü cildini yazan müverrih Ahmed Refik de bu garaz-kârâne eserinin hemen her sahifesinde Sultan Hamid'e küfürler savuracak kadar düşmanlık ettiği halde «31 Mart vak'ası» m:

«İttihad-ve-Terakki cem'iyyetini düşürmek için mezkûr cem'iyyete zıdd olanlar»

tarafından tertib edilmiş göstermektedir.

6 — Aşağıda göreceğimiz gibi, Sultan Hamid ısyânı teskin için elinden geleni yapmış, âsilere muhtelif mühim şahsiyyetler göndererek ısyâna nihayet verdikleri takdirde afv-i umumî ilânı va'dinde bulunmuştur.

7 — Gene aşağıki izâhattan anlaşılacağı gibi, pâdişahın vak'a esnâsındaki dürüst hareketi de ma'sûmiyyetinin en mühim delillerindendir.

8 — Bu vak'ayı saltanatın ilgasından sonra tedkik eden müelliflerle muharrirler de Sultan Hamid'in hiç bir alâkası olmadığında umumiyyetle ittifak etmektedir.

Bir çok noktaları henüz tamamiyle aydınlanmamış olan «31 Mart vak'ası» nın şimdiye kadar mâlûm olabilen en mühim sebepleri de şöyle sıralanabilir:

1 — Meşrutiyyetin ilânından Vak'anın zuhuruna kadar geçen 8 ay, 21 günlük karma-karışık devir gizli ve gayr-i mes'ul bir cem'iyyetin tahakkümüyle geçmiş ve bu hâl halkı sukut-ı-hayâle uğratmıştır.

2 — Epir'de Yunan çetelerinin tekrar faaliyete başlaması, İstanbul rumlarının yaygaralı' intihâbât nümâyişleri ve Meclis-i-Meb'ûsan'daki akalliyyet gruplarının faaliyeti İttihad-ve-Terakki'nin «İttihâd-ı anâsır» hulyâsını suya düşürmüştür.

3 — Cem'iyyetin İstanbul'da tertib ettiği siyasî cinâyetler şehirde bir tedhiş havası hâsıl etmiş ve bilhassa kaatillerin yakalanmaması hükûmetin Cem'iyyetten korkarak adalet icrâsından çekinmesiyle izâh edilmiştir: Bu siyasî cinâyetler 2 Kânunuevvel 1908 Çarşanba gecesi Sultan Hamid'in adamlarından İsmail Mâhir Paşa'nın ustalıkla evinden Harbiye nezâretine çağırılarak yolda mechul bir kaatil tarafından öldürülmesiyle başlamış ve nihayet 6/7 Nisan

1909 Salı/Çarşanba gecesi de «Serbesti» gazetesinin Cem'iyyete mütemâdiyen hücum eden baş-muharriri Hasan Fehmi Bey'in köprü üstünde vurulması, ertesi gün talebe ile halkın:

— **Adâlet isteriz!**

diye bağrışarak büyük bir nümâyiş yapmalarına sebep olmuştur. Haşyet içinde kalan muhâlifler, hep karanlıkta işlenen bu Balkan usulü cinâyetlerin temâdi edip gideceğine kaani'dir; meselâ «İkdam» gazetesinin 8 Nisan 1909 Perşenbe nüshasının 3 üncü sahifesinde muhâlefetiyle meşhur sermuharrir Ali Kemal'in şöyle bir açık-mektubu intişâr etmiştir:

Adliye Nezâret-i Celîlesine

İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinden meb'us Rahmi ve doktor Nâzım Beylerin Selânik'de bir ictimâ'-ı hafîde «Ali Kemal'i öldürmek lâzımdır» diye teklif ettikleri halde ekseriyyete kabul ettiremediklerini vaktiyle sözüne i'timâd olunur bir zât ihbâr eylemişdi. Bu sabah ahîren Selânik'den gelerek Beyoğlu zâbıtasına me'mur edilen bir miralayın «İsmail Kemal ve Mevlân-zâde Rif'at ve Ali Kemal Beyleri öldürmeye Cem'iyyetçe karar verildi» dediğini bildiklerimden biri geldi, haber verdi.

Meb'ûsandan bir zâte diğer bir miralayın ayni meâlde idâre-i lisân ettiğini şimdi söylediler. Mertebe-i vüsûkunu bilmediğim ve fakat dün geceki vak'a-i cinâiyye münâsebetiyle şâyân-ı ehemmiyet gördüğüm bu ihbârâtı arzeyler ve muhbirlerin istimâını taleb ederim.

İkdam ser-muharriri
Ali Kemal

Ali Kemal belki de bu ifşââtının hâsıl ettiği te'sirden dolayı öldürülmemiş, fakat 1910 senesi 9/10 Haziran Perşembe/Cuma gecesi «Sadây-ı Millet» gazetesi baş-muharriri Ahmed Samim de sokak ortasında vurularak «31 Mart vak'ası» ndan sonra bile siyasî cinâyetler devam etmiştir.

4 — Alaylı zâbitlerin ordudan çıkarılmasına karar verilmiş olması daha 1908 Teşrinievvel ayında bunların gale-

yânına sebeb olmuş, başlarında bulunan birinci suvâri fırkası kumandanı ferik Refik Paşa altı ay hapse mahkûm edilmiş, ondan sonra alaylıların çoğu tasfiye edilerek bütün bunların «31 Mart» vak'asında mühim bir rol oynamalarına yol açılmıştır.

5 — Bâb-ı-Âlî vesâir devlet dairelerinde yapılmış olan tensikaat üzerine bir çok me'murların açıkta kalması da muhâlefet cephesine mühim bir kütlenin inzımâmı demektir.

6 — Softaların askerliği hakkında Meclis-i-Meb'ûsâna verilen kanun lâyihası bütün medrese talebelerinin muhâlif cepheye geçmeleriyle neticelenmiştir.

7 — Halkın ruhî temâyülleriyle ma'neviyyâtına karşı İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin lüzumsuz bir lâübâlîlikle hareket etmesi Garp menbâlarmda bile tenkid edilir; meselâ «İkdam» gazetesinin o zamanki neşriyyâtına göre Vak'adan üç gün evvel İttihadçı zâbitler askerlerine şöyle bir takım telkinlerde bulunmuşlardır:

— **Hocalarla kat'iyyen görüşmiyeceksiniz! Askerlikte diyânet meselesi aranmaz! Allahtan başka kimse tanılmaz! Pâdişah ve efrâd-ı ahâli İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin elindedir!**

Bu gibi telkinlerden müteessir olanların hükûmete bile mürâcaat ve şikâyette bulunduklarından bahsedilir.

8 — İttihad-ve-Terakki müessisleriyle ileri-gelenlerinin halk arasında şâyi' olan masonluğu, softaların askerliği hakkındaki kanun projesinin dinî tedrisâta karşı bir darbe sayılması, ordudan çıkarılan alaylı zâbitlerin mekteplileri «Kâfir» gösteren menfî propagandası, mektepli zâbitlerin de yukarda gördüğümüz lüzumsuz telkinleri, nihayet meşrutiyyetten sonraki Bosna-Hersek ve Bulgaristan felâketleriyle Girit buhrânından dolayı halk arasında bütün bu vilâyetlerin Cem'iyyet tarafından **«Gâvura satılmış»** olduğuna âit bir takım şâyialar çıkması muhâlefetle muhâfazakârlığın dinî bir taassup cereyânına istihhâlesiyle neticelenmiş ve meşhur **«İttihad-ı Muhammedî»** cem'iyyeti işte bu hâlet-i ruhiyyeden doğmuştur.

9 — «31 Mart vak'ası» nın zuhurunda en büyük rolü oy-

nıyan «İttihâd-ı Muhammedî» cem'iyyetinin «Volkan» isminde bir gazetesi de vardır: Kıbrıslı (Hâfız Derviş Vahdetî) nin te'sis ettiği bu Fransızca isimli gazete mütemâdiyen halkın taassubunu tahrik eden şiddetli neşriyyâtiyle meşhurdur; hattâ Meclis-i-Meb'ûsânın ta'tilini bile istiyecek kadar ileri gitmiştir! Zâten Derviş Vahdetî «İttihâd-ı Muhammedî cem'iyyeti» nin de müessislerindendir. Vaktiyle Paris'de bir müddet Jön-Türklük ettikten sonra İstanbul'a gelip Şurây-ı-Devlet âzâsı olan müverrih Murad Bey de o sırada «Mizan» gazetesini tekrar neşre başlıyarak İttihad-ve-Terakki'ye karşı çok şiddetli hücumlarda bulunmuştur: Bilhassa işte bu iki gazetenin neşriyyâtı «31 Mart» ı hazırlıyan en mühim âmillerden sayılır.

★

İşte bütün bu sebeplerden doğan, fakat tarz-ı-tertibi karanlıkta kalan «31 Mart vak'ası» bir müddet evvel Selânik'den İstanbul'a **«Meşrutiyyet muhâfızı»** olarak gönderilmiş olan ve Taş-kışla'ya yerleştirilen meşhur Avcı taburları efrâdının zâbitlerini kışlaya hapsettikten sonra, gece-yarısına doğru Sultanahmet meydanında toplanmalarıyla başlamış, diğer kışlalara da adamlar gönderilerek onların da iştirâki te'min edilmiş ve nihayet «31 Mart = 13 Nisan Salı» sabahından itibaren havaya kurşunlar sıkılarak ısyan hareketi îlân olunmuştur.

Bu hareketin başında Arnavut Hamdi-Çavuş, bölük-emini Mehmet ve kamacı-ustası Ârif isimlerinde üç asker bulunduğundan bahsedilir: Aralarında bir çok softalarla halk adamları da vardır. Sultan Hamid'in vak'ayla zerre kadar alâkadar olmadığı işte bu vaziyetle de sâbittir: Eğer bu iş pâdişahın işi olsaydı, askeri başsız bırakır mıydı? Başlarına kumandanlar ve hattâ Erkân-ı-harp zâbitleri koyarak muntazam bir hareketle bir anda Meclis-i-Meb'ûsânı ortadan kaldırıp meşrutiyyeti işte onlar vâsıtasıyla ilga ettirivermesi güç bir iş miydi?

«31 Mart» yâni «13 Nisan Salı» sabahından 24 Nisan Cumartesi sabahı Selânik'den gelen «Hareket-ordusu» Istan-

bul'a girinceye kadar 11 gün süren bu meşhur irticâ vak'asında en mühim hareket, birinci günü ilk kurşunlar havaya sıkıldıktan sonra Ayasofya meydanındaki Meclis binâsına yürüyen âsilerin:

— **Şerîat isteriz!**

naaralarıyla başlamış, bâzı sarıklı meb'uslar aşağıya inip nasihat etmek istemişlerse de hiç bir te'siri olmamış, âsiler yalnız Şerîat değil, daha başka şeyler de istemiş, Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa ile Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey'in isti'fâlarıyla İttihadçıların nefyi ve alaylı zâbitlerin vazifelerine iâdeleri de istenilmiş, mütemâdiyen atılan kurşunlar bâzı kazâlara sebeb olmuş ve nihayet o sırada Meclis'e gelen Adliye nâzırı Nâzım Paşa yanlışlıkla Ahmed Rızâ Bey zannedilerek kalbinden vurulup öldürülmüş ve Lâzıkıyye meb'usu Mehmet Şefik Arslan da gene öyle bir yanlışlığa kurban gitmiştir. Bu 11 günlük irticâ devrinin en mühim vak'alarından biri de Yıldız sarayını topa tutmak istediğinden bahsedilen «Âsâr-ı-Tevfik» suvârisi Ali Kabuli Bey'in kendi gemisindeki bahriyeliler tarafından Yıldız'a götürülüp öldürülmesinde gösterilir: Âsiler Sultan Hamid'in pencereye gelmesini istemişler ve Kabulî-kapdanı onun muhâlefetine rağmen gözünün önünde öldürmüşlerdir. Sokaklarda ve köprü üstünde bâzı genç zâbitlerin de «Mektepli» oldukları için öldürüldüklerinden bahsedilirse de sayısı belli değildir. Bu bâdirede «Tanin» ve «Şûrây-ı-Ümmet» gibi bâzı gazetelerin idârehâneleri de tahrip ve yağma edilmiştir.

Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa vak'anın çıktığı gün saraya gidip isti'fâ ettikten sonra bir dostunun evinde saklanmış ve ertesi gün de bitaraflığından dolayı her kesin i'timâdını kazanmış olan Hâriciyye nâzırı Tevfik Paşa yeni kabineyi teşkile me'mur olmuştur. Askerin istemediği Meclis-i Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey'le bir çok İttihadçı meb'uslar da saklanmışlardır.

Sultan Hamid'in «Vak'a» esnâsındaki vaziyeti çok dürüsttür: Zuhurunda hiç bir dahli ve te'siri olmıyan irticâ hareketinin kendi lehindeki seyrinden istifâdeyi bile aklından geçirmemiş olduğunu isbât edecek resmî bir vesika vardır. Âsiler meşrutiyyetin aleyhinde bulundukları ve hattâ meşhur Derviş Vahdetî «Volkan» gazetesinde Meclisin kapa-

tılmasını istediği halde, Sultan Hamid yeni Sadr-ı-a'zam Paşa'ya hitâb eden Sadâret Hatt-ı-Hümâyûnunda:

«Kanun-ı-esasînin muhâfazası ile âsâyişin idâmesi» lüzumundan bahsetmiş, ihtilâlin ilk günü Mâbeyn Baş-kâtibi Cevad Bey'i âsilere göndererek istedikleri Şerîat'e dâimâ olduğu gibi rîâyet edileceğini ve ısyandan vazgeçtikleri takdirde haklarında Afv-i-umûmî ilân edeceğini bildrmiş, bu hâl işin biraz yatışmasına sebeb olmuşsa da tahrikçilerin te'siriyle âsiler ertesi gün tekrar azgınlığa başlamış ve nihayet asker üzerindeki nüfuzundan dolayı yeni kabinede Harbiye nezâretine tâyin edilen Tesalya kahramanı müşir Gazi-Edhem Paşa da pâdişah nâmına âsi askerlere gidip bir kere daha teskine çalışmıştır. Kendi sarayını muhâfaza eden ikinci fırka efrâdı bile âsilere tarafdâr olduğu için, Sultan Hamid'in nasihatten fazla bir şey yapması ve meselâ askerî bir tenkil hareketine kalkışması maddeten imkânsızdır.

Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyası hep resmî vesikalardan mürekkeptir: Büyük oğlu İsmail Hakkı Bey, bize tevdi' ettiği bu tarihî dosyaya bir takım hususî vesikalar da ilâve etmiştir. Bunların en mühimleri, o sırada Tevfik Paşa'nın kâtipliğinde bulunan Ali Şevki Berker Bey'le Bâb-ı-Âlî Terceme-odası Mühimme müdürü Âgâh Bey'in mektuplarıdır: Bunlar, Tevfik Paşa'nın o sırada Berlinde bulunan oğulları İsmail Hakkı ve Ali Nuri Beylere yazılmıştır. Bilhassa Ali Şevki Bey'in mektupları fevkalâde mühimdir: Çünki bizzât şâhid olduğu «31 Mart» vak'asının bir çok teferrüâtiyle sarayda ve Sadr-ı-a'zamın konağında görüp işitiklerini uzun uzadıya anlatmaktadır. Bu kıymetli mektuplar her nedense Fransızca yazılmıştır. Ali Şevki Bey'in Vak'adan altı gün sonra İsmail Hakkı ve Ali Nuri Beylere yazmış olduğu ilk mufassal mektubun aynen tercemesi işte şöyledir:

19 Nisan 1909

Aziz dostlarım,

Şaşkınlığımdan biraz kurtulmuş olduğum için, size geçirmekte olduğumuz meşhur ihtilâle âit bâzı haberler vereceğim: Bunlar tadılacak lezzetli şeylerdir.

İşin başından başlayıp varabileceğim noktaya kadar anlatacağım.

Sabahın saat dokuzunda aşçı-başı yanıma gelip kışlalardaki bütün askerlerin bütün tüfekleri alarak zâbitlerini bağladıktan sonra İttihad-ve-Terakki merkeziyle Adliye nezâretini muhâsara etmek üzere sokaklara döküldüklerini söyledi. Her gün icâd edilip ortaya atılan diğer bir sürü rivâyetler gibi, ben bu havâdisi de akla sığacak bir şey saymadığım için kat'iyyen inanmadım. Babanıza söyledim, o da benim gibi hiç bir ehemmiyet vermedi. Edibe'nin eşyâlarına âit konşimentoyu almak için konaktan çıktım. Beyoğlu caddelerini müteheyyiç ve müteessir insanlarla dolu buldum. Galata'ya inip acentaya gittimse de hiç bir me'mûru yerinde bulamadım: Heyecanlı haberleri duyunca haşyet ve dehşete düşüp hepsi savuşmuştu.

Istanbul tarafına geçtim. Köprüde Sâdeddin'e rast geldim; bir müddet beraber yürüdük. O sırada köprünün öte ucundan bir silâh sesi geldi ve bir askerin bir zâbiti öldürdüğünden bahsedildi. Sâdeddin geri döndü; ben yoluma yalnız devâm ettim ve köprünün üstüne konulmuş barakalardan birinde ölen zâbitin üstü bir hasırla örtülü cesedini gördüm. Gene yoluma devâm ettim ve nihayet Meclis binâsının önüne kadar geldim. Binânın etrâfını çavuşlarının kumandasındaki askerlerle kuşatılmış buldum. Meydana giden bütün geçitleri tutmuş oldukları için, hiç kimseyi içeri bırakmıyorlardı.

Memleketin yegâne müdâfi'leri ve Kanun-ı-esâsînin yegâne *istinadgâhı olan askerlerin bu ihtilâlini* görünce gözlerim yaşardı. Ara-sıra acı acı boru sesleri yükseliyor ve bu suretle âsi askerler kendilerine iltihak için gelenlere selâm durmaya dâvet ediliyordu. Bu vaziyet karşısında:

— Zavallı vatan!

diye haykırmamak kabil değildi. Bu müessir levhayı daha fazla görmek istemediğim için, oradan Bâb-ı-Âlî'ye döndüm. Sadâret dâiresinden başka bütün dâireler kapalıydı ve Sadâret tarafında da bir kargaşalık göze çarpıyor, vükelâ asabiyyet içinde ve kararsız görünüyordu.

Mahmud Muhtar Paşa Harbiye nezâretinde muhasara edilmişti. Aradan biraz geçtikten sonra Sadr-ı-a'zam (Hüseyn Hilmi Paşa) Harbiye nâzırıyla beraber saraya gitti. Ben

Bâb-ı-Âlî'den çıkar çıkmaz Meclis binâsının önünde havaya sıkılan kurşunların o müdhiş tarrâkasını duydum. O sırada ayak-takımının sokaklarda birbirini çiğniyerek koşuşmaları görülecek şeydi, azizim! Sadâret kapusunun iç tarafında bir sâniye durdum ve tüfek sesleri kesilince yoluma devâm ettim. Bu patırtı-gürültü içinde Adliye nâzırı Nâzım Paşa'nın Ahmed Rızâ zannedilerek öldürüldüğünü ve Câhid'in de katledildiğini öğrendim. Bu haberi alınca gözlerimden yaş dökmeksizin ağladım. İkinci maktulün Câhid olmayıp Mehmet Arslan olduğunu ancak ertesi gün öğrenip rahat ettim.

Nihayet konağa döndüm. Her kes benden havâdis soruyordu. Küçük-Said Paşa (Sâbık Sadr-ı-a'zam) ile şâir Recâî-zâde Ekrem Bey'i konakta buldum. Said Paşa'nın suâli üzerine bütün görüp işittiklerimi anlattım.

Babanı pâdişah çağırtmış olduğu için, o sırada sarayda idi. Ben Mazlum'a:

— Sadr-ı-a'zam olmuştur.

dedim. O müdhiş vaziyette babanı Sadr-ı-a'zam görmek bizi çok üzüyordu. Nâile de Londra'ya gidemiyeceği için çok müteessirdi.

Tevfik Paşa Sadârete tâyin edilmediği takdirde bir koyun kurban etmiye karar verdik. Dimitrula da tâyin edilmesi için kliseye dört mum adadı: Çünkü hizmetçiler onun burada kalmasını istiyorlar! Bizler üzüntü içindeydik, uşaklarla hizmetçiler sevinç içindeydi. Alaturka saat üçü bulduğu halde, babandan henüz hiç bir haber yoktu. Nihayet bir yâver gelip Paşa'nın Mazlum'u saraya istediğini söyledi. Halbuki Mazlum evde bile zangır zangır titremekte olduğu için, hemen yatağına yattı ve hasta olduğunu söyledi.

İşte bunun üzerine ben bir araba istedim, yanıma iki tabanca alıp harekete hazırlandım. Bahçeye iner inmez, Beyoğlu tarafında atıldığını tahmin ettiğim binlerce kurşun sesinin havayı titrettiğini hissettim. Benim de ne kadar titrediğimi sizden saklamak istemem. Bunun Harbiye nezâretini muhâsara eden ve içeride mahsur kalan askerler arasında ateş teâtisinden mütevellid olduğu söylendi. Nihayet kurşun sesleri devâm ederken saraya doğru yola çıktım, azizim. Yolumun üstünde bir sûikastçı olup olmadığını görebilmek için yüz metre ileriye kadar mütemâdiyen bakıp dur-

dum. İşte bu suretle Beşiktaş'a geldim; ortalık kalabalıktı ve kâmilen müsellâh askerler vardı; dikkatli nazarlarla beni süzüyorlardı. Ortalık kararmıştı; fakat fenerler yakılmamıştı. O vaziyette korkmadığımı iddiâ edecek olursam yalan söylemiş olurum. Bana refâkat eden suvâri, atını dört nala sürüp kalabalığın içinden geçti; ben de tek başıma kaplumbağa yürüyüşüyle geçip gittim.

Yukarı çıkınca yâver bana mâzeret olarak gemi azıya alan atını durduramadığından bahsetti. Nihayet saraya geldim, koridorlardan geçtim ve telgraf makinasının başında Harbiye nezâretindeki Edhem Paşa'dan cevap bekliyen babanın yanına vardım. Telgraf telleri kurşunlarla kırılmış olduğu için, cevap gelmiyordu. Baban düşünceli bir halde bana oturmamı söyledi. Orada bir çeyrek kadar kaldım; sonra beni yanına çağırdı ve yavaş sesle ertesi sabah üniformasıyla bir şişe konyak getirmemi istedi. Ben de peki deyip odadan çıktım. Dışarı çıkınca, avdet etmiyeceğim zanniyle arabamın gitmiş olduğunu söylediler. Bunun üzerine babanın yanına dönüp vaziyeti anlattım; o da bana bir araba bulunmasını Baş-Mabeynciye söyledi; fakat hiç bir araba bulunamadı. Bir at istedim; Baş-Mâbeynci bana refâkat edecek bir yâver çağırtırken İkinci-Mâbeynci gelip Beşiktaş'dan geçmenin imkânsız olduğunu ve geceyi sarayda geçirmek üzere benim için bir yatak serilmesini söyledi.

Baban yattı, sonra beni çağırttı; on dakika kadar konuştuk; matbûâtın yüzünden geçirmekte olduğumuz ahvâl ile ertesi gün teşkil edeceği kabineden bahsetti. Ondan sonra bitişik odaya gidip ben de yattım. Ayni odanın bir köşesine de uşak için bir yatak yapılmıştı; bir hademe gelip bana yatağımı gösterdi ve uşağa da ben yattıktan sonra öteki yatağa kendisinin yatmasını söyliyerek yer olmadığı için benden özür diledi.

Üniforma ile konyağı getirmek için sabah erkenden eve döndüm. Sonra gene saraya avdet edip babanın bulunduğu odaya girdim; kendisi Sadâret Hatt-ı-Hümâyûnunu tashih ile meşguldü. «Dün akşam bana Harbiye ve Bahriye nâzırlarının doğrudan doğruya pâdişah tarafından tâyin edilmelerini reddetmiş olduğundan bahsetmişti. Filhakika pâdişah bu hususu Hatt-ı-Hümâyûna derc ettirmek istemişti. Fakat pe-

deriniz kat'î surette reddetti ve Kanun-ı-esasîye mugayir olan bu şart ile Sadâreti hiç bir zaman kabul edemiyeceğini söyledi. Pâdişah müteessir olmakla beraber ısrâr etmedi, bununla beraber bütün öfkesini Mâbeyn-Başkâtibinden almakta da kusur etmedi» (1).

Yeni kabinede Mâliye nezâretini der'uhde edecek olan Nuri Bey, ben babamla konuşurken içeri girdi. «İsmail Bey, bu Nuri Bey senin zannettiğin gibi Said Paşa'nın dâmâdı olan Nuri Bey değildir. Bu zât Tekaüd-sandığı ve Borsa müdürüdür. Baban iyi bir Mâliyeci olduğunu söylüyor».

Bir şişe konyak daha getirmek için ben odadan çıktım. Avdetimde babamı İsmail Kemal Bey'le konuşuyor buldum: Kendisine Adliye nezâretini teklif ediyordu. Fakat İsmail Kemal korktuğu için kabul etmedi: Efkâr-ı-umumiyyenin kendisini bir mevki kapmak için ihtilâl çıkarmış olmakla ithâm edeceğinden korkuyordu.

İşte bunun üzerine baban Hasan Fehmi'yi Şûrây-ı-Devlet'den Adliye'ye nakletti ve onun yerine de Zihni Paşa'yı getirdi.

Nihayet baban bir merâsim arabasıyla Kabataş'a geldi; Şeyh-ül-İslâm da solundaydı. Aleldâcele bir fotoğraf çektim ama muvaffak olup olmadığımı bilmiyorum.

Ben babanın emriyle ve onun arabasıyla Bâb-ı-Âli'ye karadan gittim, kendisi denizden gitti. Önümde bir merâsim arabası ve arkamda da suvâriler vardı; halk yığınlarıyla asker saflarının arasından geçerek ilerliyordum; askerlerin bâzıları bana selâm duruyor, bâzıları da sert sert yüzüme bakıyordu. Bâb-ı-Âli'ye babandan evvel vâsıl oldum; önümdeki merâsim arabasıyla beraber içeri girdik; Sadâret avlusunda-

---

(1- Kanun-ı-esâsî mucibince pâdişah yalnız Sadr-ı-a'zamla Şeyh-ül-İslâmı doğrudan doğruya tâyin eder. Fakat ayni kanuna göre Sultan Hamid Baş-kumandan sıfatını da hâiz olduğu için, Harbiye ve Bahriye nâzırlarının tâyini de kendisine âid olması lâzımgeldiğini ileri sürmüş ve hattâ 4 Ağustos 1908 Salı günü Sadr-ı-a'zamı Said Paşa işte bu yüzden isti'fâ ettiği için, yerine Kâmil Paşa tâyin edilmiştir. Bu bir kanâat meselesidir: Ancak o takdirde kanunun tâdili lâzım gelir.

ki asker saflarının arasından geçtik; işte o sırada «Selâm dur!» emri verildi. Ben tabiî selâmlarına mukabele etmiyerek ve hâlimden de bir şey belli etmiyerek geçtim. «Bu askerler, çavuşlarının kumandasındaki âsilerdi». Sadâret dâiresi içkapusunun önünde arabadan indim ve babamı beklemek için içeri girdim. Baban gelinceye kadar askerler belki üç dakika kadar selâm vaziyetinde durdular. Kendisi Sadâret dâiresine girince, avluda binlerce kurşun sıkıldı. Baban üniformasını çıkardıktan sonra benden gene konyak istedi. Küçük yassı şişeyi kendisine verdikten sonra, maiyyet-i Sadâretpenâhilerinin yerlerini hazırlamak üzere konağa gittim.

Akşam saat ona doğru baban Bâb-ı-Âlî'den saraya gitti. Sadâret yâveri Bâb-ı-Âlî'den gelip beni saraya çağırdığını söyledi. Gittim. Geldiğimi kendisine bildirdiler. Babanın Şeyh-ül-İslâm ile görüşmekte olduğu odanın yanındaki Baş-Kâtiplik odasında bekledim. Mâbeyn Baş-kâtibi Cevad Bey akşam alaturka saat ikide Meclis binâsının önüne gidip askerlere afv-i-umûmîyi tebliğ ettiği zaman geçirdiği tehlikeleri anlattı.

Takriben iki saat kadar çene çaldık. Sonra Cevad Bey gelip Nâzım Paşa'nın Birinci ordu kumandanlığını kabul etmiş olduğundan ve biraz evvel de huzura kabul edildiğinden bahsetti. Baban Şeyh-ül-İslâm ile beraber huzûra çıktı, takriben bir çeyrek sonra dışarı çıkıp bana:

— Artık eve gidelim.

dedi. Sarayın kapusunda hademelerle kapuculardan teşekkül eden iki saf, hep birden yerlere kadar iğilerek babam selâmladı. Baban arabasına bindi, beni de yanına aldı; Beşiktaş'a doğru yola çıktık. Pâdişahın kendisine Sadâret makamını kabul ettirmek için nasıl ricâda bulunmuş olduğunu anlattı; bir çok defalar kendisini kucaklayıp öpmüş olduğundan, kendisinden fedâkârlık beklediğini söylediğinden ve bu vazife ne kadar ağır olursa olsun her halde kabul edecek kadar merbutiyyetini bildiği için o hususta emin olduğundan bahsettiğini söyledi. O sırada huzurda bulunan Hüseyn Hilmi Paşa da babandan Sadâret teklifinin her halde kabulünü ricâ etti. Baban bu kadar ricâları tabiî reddedemedi. Hüseyn Hilmi'den Dâhiliyye nezâretini kabul etmesini istedi. Fakat

o, yeni kabinede her hangi bir vazife kabul etmekle hayatını tehlikeye atmış olacağından bahs ile i'tizâr etti.

Hüseyn Hilmi Paşa iki yâver muhâfazasında güçlükle evine sağ ve sâlim gönderilebildi. Sarayın önünde toplanıp eski Harbiye nâzırı Rızâ Paşa'nın kellesini istiyen askerleri bu taleplerinden vaz-geçirinceye kadar babanın çekmediği kalmadı. Nihayet gece olunca Paşa, Cevad Bey'in Bebek'deki evine gönderildi. İlk akşam, yâni dün akşam ben Baş-Mâbeyncinin odasındayken Cevad Paşa'yı bir masanın önüne oturup mahzun ve mağmum bir halde ve kıp-kırmızı gözlerle düşünceye dalmakta görmüştüm. Baban bana İkinci Fırka efrâdının da gelip onun kellesini istemiş olduklarından ve kendilerine saraya iltică etmiş bir kimsenin hiç bir zaman kellesi istenemiyeceği söylenerek bin müşkilâtla dağıtılmış olduklarından bahsetti. Cevad Paşa ile diğer bir takım yüksek rütbeli askerler geceyi sarayda geçirdi.

Beşiktaş'la Dolmabahçe arasındaki yolun tam ortasında arabacı birdenbire arabayı durdurdu. Bu hal bizi biraz heyecâna düşürdü. Sadâret yâveri derhal atından inmiverdi, bir askerin açmakta olduğu araba kapusunun önüne dikildi. Bu asker, Selânik Avcı taburu efrâdındandı. Süngülü tüfeğini sol elinde tutarak sağ eliyle babanı selâmladı. Boğuk bir sesle ertesi gün Muhâfız alaylarının bütün zâbitlerini yakalayıp gün doğmadan evvel Harbiye Nezâretine götürerek hapsedeceklerini söyledi. Baban da kendisine takriben on kişiyi bulan arkadaşlarıyla beraber saraya gidip Edhem Paşa'yı görmelerini emretti. Asker, kendilerinin tüfek atılmasına nihayet vermek için her tarafta dolaşmakta olduklarından bahsetti. Baban da kendilerine:

— Allah sizden râzı olsun!

dedi. Selâm verip çekildiler. Harbiye nezâretinde patlatılan tüfeklerin daha kabine teşekkül etmeden evvel nâzır olan Edhem Paşa tarafından afv-i-umumînin ilânından mütevellit bir sevinç tezâhüründen ibâret olduğunu galibâ unuttuğum için size söylemedim. Bu zâtın askerler arasında görünüvermesi hep birden ayaklarına atılıp «Baba!» diye bağırışmalarına ve kendisine mutlak bir itâat va'detmelerine kâfi gelmektedir.

Konağa geldiğimiz zaman kazâsız, belâsız vâsıl olabildiğimiz için her kes memnun oldu.

Fakat, aziz dostlarım, umumî teessürün ifâdesiyle Kanun-ı-esâsî'yi tehdid eden bu darbe-i-hükûmetin mürettiplerini cezâlandırmak üzere Istanbul üzerine yürüme kararına âit taşra telgraflarının teşkil ettiği yığınlar görülecek şey! Biz ilkönce bunu bir kuru gürültüden ibâret zannetmiştik; fakat bugün artık pâdişahın zannettiği gibi bir blöften ibâret olmadığını görüyoruz. Hareket ordusunun ileri kolları Istanbul surlarının önüne dayandı: Artık yavaş yavaş içeri girmiye bile başladılar.

Ertesi gün bütün nâzırlar, Nâzım Paşa ile Erkân-ı-Harbiyye reisi İzzet Paşa konakta toplandılar. Selânik'den asker yüklü iki trenin yola çıktığı haber alındı. Uzun bir münâkaşadan sonra, Istanbul'a sevkedilen askeri yolda karşılamak üzere hocalardan, zâbitlerden ve meb'uslardan mürekkep bir hey'etin yola çıkarılması takarrür etti. Şark Demiryolları müdürü çağırılıp gecenin alaturka saat altısında hareket edecek bir hususî tren hazırlatması emredildi. Bu karar verildiği zaman saat ikiydi. Gönderilecek hey'etin vazifesi, Kanun-ı-esâsînin ihlâl edilmediği hakkında Selânik'den gelenlere te'minât vermekti. Hey'et, kumandanla müzâkereye girişti; ertesi gün de otuz meb'ustan mürekkep diğer bir hey'et gene müzâkere vazifesiyle yola çıkarıldı.

Hareket ordusu kumandanı düne kadar Hüseyn Hilmi Paşa kabinesinin iş başına iâdesini, Ahmed Rızâ'nın Meclis reisliğine avdetini ve mücrimlerin, yâni ihtilâl müşevviklerinin tecziyesini ısrarla istiyordu: Fakat dündenberi ilk iki talebinden vazgeçip yalnız üçüncü madde üzerinde ısrâr ediyor gibi görünüyor.

Sokaklarla gazetelerde pâdişâhın hal'inden tıpkı Kâmil Paşa'nın ıskaatı kabilinden tabiî bir şeymiş gibi bahsedilip duruyor. Bu gün Meclis-i-Vükelâ'da kışlalarla harp gemilerine Ulemâ hey'etleri gönderilip askerlerin zâbitlerine sadakat yemini edip mutlak bir itâat altına girmelerini te'min etmeleri meselesi müzâkere edilecek ve bu suretle askerle zâbitin barışmasına yol açılacaktır. Fakat henüz neticenin ne olacağını kestirmek kabil değildir.

Pederiniz mu'tâdı olan sükûnetle işleri idare ediyor; içimde öyle bir his ve hattâ öyle bir kanâat var ki her halde devleti bu hiç beklenmiyen mühlik buhrandan o kurtaracaktır.

Ben sabahları sefaret tercümanlarını kabul edip babanızın huzuruna çıkarıyorum; gazete muhâbirlerini de vaziyetin iyileşmekte olduğu hakkında te'minât vererek savıyorum. Halep ve Adana valilerine telgraflar yazıp bu vilâyetlerin muhtelif yerlerinde zuhur eden ihtilâl hareketlerinin tenkili hususunda en müsta'cel ve en şiddetli tedbirlerin ittihâzını tebliğ ediyorum. Bugünlük bu kadar havâdisle iktifâ buyurun. Mühim şeyler olduğu takdirde ayrıca bildiririm.

Hürmetkârınız:
Ali Şevki

Bu mufassal ve tarihi mektubun en mühim noktaları şöyle sıralanabilir:

1 — «31 Mart vak'ası»nın zuhurunda Sultan Hamid'in hiç bir alâkası olmadığı, âsi askerleri teskin edip isyandan vazgeçirmek için girişmiş olduğu muhtelif teşebbüslerle sâbittir; sarayın önünde toplanan âsilerin idâmını istedikleri şahsiyyetlerin muhâfaza ve himâyesi de bu noktayı kat'i surette te'yid ve tevsik etmektedir.

2 — Bundan sonra suretlerini gözden geçireceğimiz tehdit telgraflarında İttihad-ve-Terakki teşkilâtının iddiâ ettiği gibi Meb'ûsânın dağıtıldığı, meşrû Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa'nın pâdişah tarafından ıskat edilip yerine gayri-kanunî surette Tevfik Paşa'nın tâyin edilmiş olduğu şeklindeki rivâyetlerin kâmilen mürettep şeyler olduğu da sâbit olmaktadır: Sultan Hamid Tevfik Paşa'ya Sadâreti ısrarla kabul ettirdiği sırada, Hüseyn Hilmi Paşa da yanındadır ve pâdişahın teklifini o da şahsen rica ederek desteklemiştir.

3 — Tevfik Paşa'nın Sadâreti kabul etmesi üzerine mütemâdiyen evinden konyak getirtip içmesi, her an tehdidi yükselen ölüm tehlikesine karşı içini teskin içindir.

«İTTİHAD-VE-TERAKKİ» TEŞKİLÂTININ SULTAN HAMİD'İ TEHDİD ETMESİ

Dünyanın üç kıt'asıyla bir çok adalarına ve denizlerine yayılan o muazzam Osmanlı imparatorluğunda **«31 Mart vak'ası»** demek, yalnız bir şehre münhasır mevzii ve mahallî bir ısyan hareketi demektir. Ali Şevki Bey'in yukarda tercemesini gördüğümüz mektubunda bahsettiği Adana ve Halep iğtişaşları Istanbul'daki ısyanla alâkadar değildir: Meselâ **«Adana vak'ası»** bir Ermeni ihtilâlinden ibarettir. İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin «31 Mart» vak'asını istismâr etmek suretiyle iş başına gelebilmesinde en mühim âmil işte bu vaziyettir.

«31 Mart vak'ası» nın Jandarma yüzbaşılarından çerkez İsmail Canbulat Efendi tarafından Selânik'e derhal bildirildiği rivâyet edilir: Sonraları Dâhiliyye nezâretine kadar çıkarılan bu Zabtiye yüzbaşısı:

«Meşrutiyyet mahvoldu!»

diye bir telgraf çekmiştir. Bu vaziyet üzerine Cem'iyyet siyasî ve askerî sâhalarda iki türlü aks-ül-amel göstermiştir: Siyasî aks-ül-amel Tevfik Paşa hükûmetinin tanınmaması ve Sultan Hamid'in tehdidi şeklindedir. Askerî aks-ül-amel de Istanbul üzerine yürüyecek bir kuvvet teşkili ve bütün Balkan unsurlarından mürekkeb olan bu karma-karışık kuvvete **«Hareket ordusu»** diye tuhaf bir isim takılmasıdır. Bu «Hareket ordusu»ndan aşağıda ayrıca bahsedeceğimiz için, şimdi ilkönce siyasî sâhadaki tehditlere âit vesikaları gözden geçireceğiz.

Pâdişaha çekilen telgrafların bir kısmı doğrudan doğruya kendisine ve bir kısmı da usûlen Mâbeyn Baş-Kâtipliğine hitâb etmektedir. Bunların ihtivâ ettikleri tehditler de ikiye ayrılmaktadır: Bir kısmında hedef doğrudan doğruya pâdişah, bir kısmında da Istanbul şehridir ve hattâ bâzı tehditnâmelerde Istanbul ahâlisi çok ağır kelimelerle tahkir ve istihfâf edilir! Çok mühim bir nokta daha vardır: Cem'iy-

yetin menşei olan Rumeli telgraflarına nisbetle Anadolu telgrafları daha mûtedil bir lisanla yazılmıştır. Tevfik Paşa dosyasından aynen iktibâs ettiğimiz bu şâyân-ı-hayret telgraflar içinde İttihad-ve-Terakki ile el-birliği eden ve bu suretle fırsattan istifâde etmek istiyen Bulgar, Rum vesâir Türk düşmanı unsurların millî cem'iyyetlerine âid olan tehditnâmeler de vardır; meselâ «**Bulgar müttahid millî fırkası**»nın Rumî 2 Nisan ve Milâdî 15 Nisan 1909 tarihinde Selânik'den çekmiş olduğu şu tehdidnâme işte o cümledendir:

Hâkipây-ı Şâhâneye

Bu kerre Kanûn-ı -esâsîmize vuku'bulan taarruz istibdâdın iâde ve idâmesini göstermekle bütün mevcudiyyetimizle bunu protesto eyler ve bütün vatandaşlarımızla birlikte olarak ilân olunan hürriyetin istirdâdı uğrunda can ve kanlarımızı fedâ etmeye hazır olduğumuzu kat'î bir surette beyan ederiz.

Bulgar Müttahid Millî Fırkasının Merkez-i umumîsi

Küstahlık bakımından Osmanlı tarihinde nisli olmayan bu tehdid telgraflarının biri de Avrethisarı telgrafhânesinden gene Rumî 2 Nisan = Milâdî 15 Nisan tarihinde çekilen şu tehditnâmedir:

Huzûr-ı Pâdişâhîye

Bu kerre meşrutiyyete muhâlif ve gayri-meşrû' olarak teşkil olunan kabineye i'timâdımız olmadığından bu kabineyi kat'iyyen tanımıyacağımız gibi, ettiğimiz ahd-ü-misâk üzerine meşrutiyyetin hılâfına vukua gelen her türlü ahvâle karşı bütün kuvvet ve mevcudiyyetimizle müdâfaaya tekrar yemin ettik. Şâyet Meclis-i-Meb'ûsâmn i'timâdına mazhar olan bir kabine mevki'-i iktidâra getirilmezse Zât-i Şâhânenizi bir hükûmet-i meşrûta pâdişahı olarak tanımıyacağımız gibi, umum ahâli ve ordu ile İstanbul'a hareketimiz mukarrer idüğünden ve her biri elli bin kişinin mu'temedi olan meb'usla-

rımıza vuku'bulan taarruzâttan dolayı îâzıme-i adaletin icrâsını şiddetle istediğimizden akşama kadar cevaba muntazır olduğumuz ma'ruzdur.

Kılkış Bulgar Demokrat klubü
Kılkış Bulgar Meşrutiyyet klubü

Osmanlı hâkimiyyeti altında bulunan Bulgaristan prensliği o sırada Rusya'nın himâyesiyle istiklâlini ilân edip krallık şeklini almış olmak itibariyle, İttihad-ve-Terakki'nin Makedonya'daki Bulgar cem'iyyetleriyle el-birliği etmesi Türk tarihi bakımından her halde hoş bir vaziyet değildir.

Bulgarlarla Rumların ve Yahudilerin Müslümanlarla beraber çektikleri şöyle bir telgraf da vardır; bu da ayni tarihte Ustrumca'dan çekilmiştir:

Atebe-i Seniyye-i Hilâfetpenâhiye

Vekillerimizin i'timâd ettiği kabinenin iskatı ve yerine gayri-meşrû' ve cinâyetle mülevves bir kabinenin teşkili Kanun-ı-esâsî ahkâmına ve meşrutiyyete külliyyen muhâliftir. Bu hâl-i menhûs istibdâdın iâde edildiğine delâlet eder. Bu kabinenin yerine meb'ûsânımızın i'timâd ettiği kabinenin hemen yeniden teşkili ve aksi halde umum Osmanlılar ve muhterem askerimizle birlikte İstanbul'a hareket olunarak meşrutiyyetimizin idâmesi uğrunda kanlarımızın son damlasına kadar akıtılması azm-i kat'îsindeyiz.

Ustrumcalı Timur, Hâşim, Yusuf
Rum metropolidi Yermanos
Bulgar metropolidi Lirasm
Musevî reisi Mişon Kohen

Şu tehditnâme de ayni mâhiyyettedir ve bu da ayni tarihte Petriç'den çekilmiştir:

Atebe-i Şâhâneye

Vekillerimizin mazhar-ı i'timâdı olan kabineyi re'yleri mumaam olmaksızın iskat ve Kanun-ı-esâsî ahkâmına muhâ-

lif olarak vekilerimizin hukukunu gasb ile mülevves-ül-vicdan kabinenin teşkili vatanı bir girdâb-ı felâkete ilkaa edeceği gibi, vekillerimize tecâvüz ve anları itlâf millet-i Osmâniyyeyi tahkir demek olacağından kat'iyyen reddederek milletin i'timâdını hâiz kabinenin iâdesini ve aksi surette vatan hâinlerini kahr-u-tedmîr için bil-umum ahâli-i İslâmiyye ve Hıristiyâniyye müsellah oldukları halde vatanı sâhil-i selâmete îsâl ve meşrutiyyeti tamâmen te'min ve te'sis için ordu ile birlikte İstanbul'a harekete müheyyâ ve şimdi cevaba muntazır bulundukları beyân olunur.

Ahâli-i İslâmiyye nâmına Müfti Mehmet, Müderris Abdi
Eşrâftan Timur, eşrâftan Ziyâ, eşrâftan Hakkı
Ahâli-i hıristiyâniyye nâmına Rum metropolidi
Arhimandridis
Bulgar reis-i rûhânîsi Yakovis
Vekili Burdan
Mu'teberandan Apostol
Mu'teberandan Andriya
Mu'teberandan Zika
Mu'teberandan Koço
Mu'teberandan Yanoş

İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin ve bilhassa Rumeli teşkilâtının Sultan Hamid'e çekmiş olduğu telgraflarda daha ağır tâbirlerle daha şiddetli tehditler vardır; meselâ Selânik'deki Merkez-i-umumî'nin gene ayni tarihte çekmiş olduğu şu tehditnâmede İstanbul halkı da tahkir ve tel'in edilmektedir:

Zât-i Pâdişâhîye

Pâdişah, iftihâr ediniz! Bir irticâ mel'anetiyle binây-ı meşrutiyyet hedm ve hükûmet-i müstebidde ikaame edildi. Umum bir milletin hukukunu muhâfaza etmek vazifeden iken bu irticâ kemâl-i mehâretle tatbik olundu. Mülevves bir İstanbul halkının âmâl-i mel'ûnânelerine tebean otuz milyon kuvvetinde bir millet-i muazzamanın eyâdî-i kahriyyeye geçirilmesi istenildi. Fakat heyhât! o cehennemlikler için buna muvaffakıyyet değil, mezâr-ı adem nasîb olacaktır. Bundan

evvel size Hilmi Paşa kabinesinin mevkı'-i iktidara geçirilmesi hakkındaki lüzum ve vücûbu müş'ir çekilen telgrafnâmeye muayyen olan müddet dâhilinde cevap vermediğiniz için işte bütün millet ve ordu İstanbul'a yürüyor. Bakınız, bu kudret-i kahhâra mâlik olan millet nasıl istihsâl-i matlab edermiş! Milletin kudreti ve ordunun satveti altında tevfikaat-ı Samedâniyyeye bizleri mazhar edip ikaa' eden alçakları derhal dar-ağacına çektirsin! Bundan başka hiç bir türlü icrââtın bizi müsterih edemiyeceğini ve milletin bu suretle intikamının alındığına dâir bu gün saat on ikiye kadar cevap gelmediği takdirde başta ordumuz kumandanı olduğu halde bütün ordu ve milletle yarın İstanbul üzerine yürüneceği suret-i kat'iyyede bilinsin. İşte artık bizim için ölmek var, dönmek yoktur.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Merkez-i-umumîsi

Cem'iyyet, gene ayni tarihte çektiği şu telgrafta da pâdişahı doğrudan doğruya ölümle tehdid ediyordu:

Pâdişâha

Eski kabine gûyâ galeyan neticesi olarak isti'fâ etmiş, Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey tebdil de edilmiş, gûyâ bundan da Mâbeyn'in mâlûmâtı yokmuş! Otuz dört senedir bizi Mâbeyn'in yalanlarına aldattığınız yeter! Artık milletin böyle âşikâr kizbe aldanacak zamanı geçti. Eski kabine yerine geçmeli, Ahmed Rızâ Bey makamına getirilmeli ve illâ ölümlerden ölüm beğenmeli vesselâm.

Ağustos İttihad-ve-Terakki hey'et-i Cem'iyyeti:
Nevzad, Rif'at, Kâzım, Hasan, Şemsüddin, Halil, Hacı Zekeriyyâ, Ali, Mazhar, İbrahim, Râsim, Hurşid, Derviş Hasan, İsmail, Ali.

Âmiyâne bir lisanla yazılan bu telgraf, o zamanki Selânik vilâyetinin «Ağustos» nâhiyesinden çekilmiştir. Bundan daha nâzikâne bir ifâdeyle yazılmış olmakla beraber, ayni şiddetle saldıran bir takım tehditnâmeler daha vardır; meselâ Rumî 3 Nisan = Milâdî 16 Nisan 1909 tarihinde Yanya'dan çekilen şu telgraf işte öyledir:

Atebe-i Seniyye-i Cenâb-ı Pâdişâhîye

Milletin i'timâdını kazanmaya muvaffak olan muhterem kabine yerine nâ-meşrû' ve cinâyetle mülevves bir kabinenin teşkil kılındığı ve İstanbul'da canavarlara lâyık bir hareket-i akurâne ile vatanın zevât-ı muhteremesinin itlâf ve mecruh kılındıkları haber alınmıştır. Müstebitler ve irticâiyyun üzerine olanca hamiyyet ve salâbet-i diniyyemizle savlet edeceğimizi ve başlarına bârân-ı belâ yağdıracağımız hakkında evvelce verdiğimiz ahdi kanlı göz-yaşları dökerek umum ahâli ve asker bu gece de nâmus ve kasemle te'yid ettik. Mülevves ve gayr-i-meşrû kabineyi kat'iyyen tanımayız. Hareket-i vâkıa-i leîmâneyi kemâl-i nefretle tel'în eder, hâl-i sâbık iâde ve tehlikede olanların hayatları te'min edilerek ahkâm-ı meşrutiyyet tatmin kılınmazsa me'yûs-ı vatan mâtem-i diniyyemizin intikam-ı dehşet-âlûdunu almak ve hâinlerin sîne-i hıyânet-defînelerini hancer-i can-şikâfânemizle çâk-ü-berdâr etmek üzere olanca asabiyyet ve gayret-i milliyyemizi rehber ittihâz ederek ordu ve milletle beraber hemen İstanbul'a hareket edeceğimizi ve kanımızın son damlasını bile bu uğurda sarf eyliyeceğimizi vicdanımızdan feverân eden sadây-ı âhenîn ile arza müsâraat eyleriz. Kaatıbe-i ahvâlde ferman Şevketmeâb Efendimizindir.

Umum ahâli ve asker nâmına:
Osmanlı İttihad - ve - Terakki cem'iyyeti Yanya vilâyet hey'et'i merkeziyyesi.

Ayni tarihte çekilen şu telgrafta da «31 Mart vak'ası»nın zuhurunda başlıca âmil sayılan «İttihad-ı Muhammedî» cem'iyyetinden de bahsedilmektedir:

Huzûr-ı Pâdişâhîye

Derseâdet'deki «İttihâd-ı Muhammedî» ve «Ahrâr» fırkalarının tesvilâtına kapılarak meşrutiyyeti yıkıp yerine idâre-i sâbıka-i müstebiddeyi iâde etmek maksad-ı hâinânesiyle şûriş îkaa' eden askerin ve bunlarla beraber ön-ayak olan edânînin tervîc-i mel'anetleri zımnında alel-acele erkân-ı istibdâddan hılâf-ı meşrutiyyet irâde ile teşekkül eden kabineye bu gün burada tecemmü' eden millel-i muhtelifeden mürekkep yirmi bin erbâb-ı hamiyyet tarafından yapılan mitingde adem-i i'timâd beyan edilmiş olduğundan, adem-i i'timâdı hâiz bedhâhandan mürekkep böyle müstebit bir kabineyi kat'iyyen tamyamıyacağımıza ahd-ü-mîsak etmiş olduğumuzdan, kabinenin hemen sukutiyle yerine milletin emniyet ve hüsn-i zannını te'min edecek erbâb-ı hamiyyetten mürekkep ve şân-ı meşrutiyyete lâyık bir kabinenin teşkilini musırrâne taleb eder ve şâyet bu teklif-i muhikkımız nazar-ı i'tibara alınmayacak olursa asker ve bil-umum muhibb-i meşrutiyyet ahâli-i hamiyyetmendân ile beraber hemen Derseâdet üzerine harekete nâmus ve dinimiz üzerine söz verdiğimizi beyân eyleriz. Telgrafhânede cevaba muntazırız.

Milel-i muhtelifeden mürekkep umum İstip ahâlisi ve askerleri.

Yukarda gözden geçirdiğimiz vesikalardan birinde de gördüğümüz gibi, İttihad-ve-Terakki Merkez-i-umumîsinin telgraflarında pâdişahla beraber İstanbul ahâlisi de tahkir ve tehdid edilir; o sırada bu hâl âdetâ bir zihniyet ve hattâ bir âdet hükmünü almıştır; Rumî 2 Nisan 1325 = Milâdî 15 Nisan 1909 tarihinde Selânik'den çekilen şu telgraf işte o cümledendir:

Ser-Kâtib-i Hazet-î Şehriyârî Ali Cevad Beye

İstanbul'da pek alçak ve nankörcesine ve âdetâ mukaddes vatan ve milletimizin hissiyyâtına kasdedercesine vukua

getirilen ahvâl-i leîmâne üzerine heyecan ve galeyâna gelen ordu ve millet bu hareket-i bâğiyâneyi îkaa' edenlerden bütün şiddetleriyle intikam almayı büyük bir azm-i vatanperverâne ile azmetmiştir. Meşrû bir surette teşekkül etmiş olan kabinemiz makamına ve mücâhid-i hürriyyet Ahmed Rızâ Bey Meclis-i-Meb'ûsan riyâsetine geçirilmedikçe ve bu alçaklardan milletin intikamı alınmadıkça bizi bu azm-i kat'imizden vaz-geçirecek dünyada hiç bir kuvvet mutasavver değildir. Artık milleti bir takım düzme yalanlarla aldatacak zamanlar çoktan geçmiştir. Biz mukaddes Kanun-ı-esâsîmize ve Meclis-i-Meb'ûsâmmıza ve bunlara tevfikan teşkil edilmiş olan meşrû bir hükûmete ve bunlara riâyetkâr olan bir pâdişâha sâdık kalacağımıza ve bunlardan birine vukua gelecek bir taarruza karşı da kanımızın son damlası akıncaya kadar uğraşacağımıza bütün varlığımızla ahd-ü-peymân eylemiştik. İşte biz bu yeminimizi yerine getirmek ve bütün dünyaya ahd-ü-peymânımızda sâbit kaldığımızı göstermek isteriz ve göstereceğiz. Artık pâdişâha bütün bir kat'iyyetle anlatınız: Otuz milyon halk, İstanbul'un o nankör halkının bâzîçe-i sefâhati olamaz. Eğer dâhil-i vatanda sel gibi kan akıtılması arzu edilmiyorsa ve eğer pâdişah da bizim gibi yeminine karşı sâdık ise hiç durmayıp eski meşrû kabinemizi makamına ve Ahmed Rızâ Bey'i de Meclis-i-Meb'ûsan riyâsetine geçirsin. Bu vak'a-i feciayı irticâa tarîk bulanlar, kabul ve tatbik edeni ile birlikte düçâr-ı kahr-ı İlâhî olacaktır.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki
cem'iyyeti Merkez-i umumîsi

Bundan evvelki fasılda İkdam gazetesi baş-muharriri Ali Kemal Bey'in Adliye nezâretine hitâben bir açık mektubunu görmüştük: Muhâlefetiyle meşhur baş-muharrir bu tarihî mektubunda İttihad-ve-Terakki cem'iyyetince kendisiyle İsmail Kemal ve Mevlân-zâde Rif'at Beylerin öldürülmesine karar verilmiş olduğundan bahsederek tahkikat icrâsını taleb ediyordu. Adliye nezâretinin böyle bir mesele hakkında tahkikat açması tabiî kabil değildi! Fakat meselenin doğruluğu, İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin «31 Mart vak'ası» üzerine Rumî 2 Nisan 1325 ve Milâdî 15 Nisan 1909 tarihiyle

pâdişâha çekmiş olduğu şu tehditkâr telgrafta bir takım kelleler istemesiyle resmen sâbit oldu:

Zât-i Hazret-i Pâdişâhîye

Asker ve ahâliyi ihtilâle tahrik ve teşvik ile vak'a-i fecîayı îkaa' eyliyen İkdam sâhibi Ahmed Cevdet, Ali Kemal, Mevlân-zâde Rif'at, Mizancı Murad, Yeni-Gazete sâhibi Abdullah Zühdi, Volkan muharriri Vahdetî, Hacı Hakkı, sâbık Manastır askerî alay müftisi Mustafa Şevket ve Kâmil-Paşazâde Said Paşa nâm eşhas-ı mel'ûne ile Zât-i Şâhânelerince mâlûm olmak lâzım-gelen avenelerinin İzzet gibi firarlarına meydan verilmemesi için milletçe bunların muhâfazası kefâlet-i Seniyyelerine tevdî' edildiğinden, İstanbul'a gelindikte kendileri Zât-i Şâhânelerinden istenilecek ve teslim alınacağı mâruzdur.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki
cem'iyyeti merkez-i-umumîsi.

Selânik üzerinden sevkedilen Polinoz mahreçli bir telgrafta da «müstebid» pâdişâha «itâat edilmiyeceği» ayni tarihte şöyle tebliğ ediliyordu:

Makaam-ı Sadâret-i-Uzmâya

Nâ-hak zulm-ü-istibdâdı tekrar milletin henüz kapanmaya başlamış olan yarasına sokmak istiyenlere millet hâin nazarıyla bakar: Anlara yaralı arslan gibi saldıracağına kat'iyyen şüphe edilmesin. Millet, hâin-i vatan-u-millet olanların kanlarını bilâ-ifâte-i vakt dökmiye ve îcâb eder ise bu uğurda kendi canını da fedâ eylemiye ahd-ümîsak eylemiştir. Şâyet teşkil olunan o mülevves, o cinâyetle me'lûf kabine tebdil ve hâl-i meşrutiyyet suret-i kat'iyyede iâde edilmez ise, yemininden nükûl eden pâdişâha müstebid nazarıyla bakarak kat'iyyen itâat etmiyeceğimizi ve muhterem ordu ile be-

raber İstanbul'a harekete müheyyâ olduğumuzu beyan ederiz.

Umum ahâli ve İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti.

Bu telgraflarda müştereken tekrar edilip duran iki nokta vardır ki, bunlar bilâ-istisnâ hepsinin İttihad-ve-Terakki tarafından telkin edilmiş esaslar dâhilinde kaleme alınmış olduğunu bütün vuzûhiyle meydana çıkarmaktadır: O iki noktanın birincisi Tevfik Paşa kabinesinin **«Mülevves»** sıfatiyle tavsif edilmesi ve ikincisi de **«cinâyet»** le itham olunmasıdır! Halbuki, bundan evvel de gördüğümüz gibi, Tevfik Paşa Sadâret makamını hem pâdişâhın, hem o sırada isti'fâ etmiş olan İttihadçı sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa'nın müşterek ısrarlarıyla kabul etmiştir ve yeni kabinenin hiç bir cinâyetle alâkası yoktur. Diğer bir mühim nokta da İttihad-ve-Terakki'nin kendisini **«Millet»** sayması ve işte bundan dolayı her arzusunu millet nâmına ifâde ve ilân etmesidir.

Dikkat edilecek noktalardan biri de bâzı tehditnâmelerin ahâli nâmına ve bâzılarının da idâre âmirleri nâmına yazılmış ve yazdırılmış olmasıdır. Meselâ gene Rumî 2 Nisan = Milâdî 15 Nisan tarihinde çekilen şu tehdid telgrafı Yenice'nin **«umum ahâli-i Osmâniyyesi»** nâmınadır:

Zât-i Şâhâneye

Akşamki telgrafnâmemizle arzettiğimiz veçhile umum millet-i Osmâniyyenin nüfûs-ı umumîsine nisbeten el-hâletühâzihi mevcud bulunan üç yüze karîb meb'ûsandan ancak iki vekil-i millet hakk-ı nüfuzuna ve i'tây-ı re'yine mâlik olabilecek olan seksen bin kişilik bir takım gürûh-i fesedenin menfaat-cûyâne âmâl-i hod-perestlerine mütâvaat ile Hüseyn Hilmi Paşa kabinesinin tebdilini hiç bir vechile kabul edemeyiz. Yeni teşkilini irâde buyurduğunuz kabineyi aslâ kabul edemeyiz. Millet vekillerimizin bütün âilelerine karşı her türlü hayat ve memâtlarından gerek kanunen âlem-i medeniyyette ve gerek huzûr-ı İlâhîde mes'ul bulunduğumuz meb'-

ûsânımızın makîna başlarında hayatlarından haber alamadığımız halde umum âlem-i insâniyyet ve medeniyyete ve Cenâb-ı Allâha karşı mes'ûl-i yegâne sizleri tutarak mütecâsirlerini te'dîb etmek üzere İstanbul'a hareket ediyoruz. Kat'î cevâb isteriz.

Yenice-i-Vardar umum
ahâlî-i Osmâniyyesi.

Tıpkı bunun gibi bozuk bir Türkçe ile bir idâre âmirine yazdırılan veyâhut imzâ ettirilen telgraf da şudur ve bu da ayni tarihte çekilmiştir:

Mâbeyn-i Hümâyun Baş-Kitâbet-i Celîlesine

Bu gün İslâm, Rum, Bulgar bilcümle tebea-i Osmâniyye asâkir-i Şâhâne ile beraber olduğu halde telgrafhâne önünde bil-ictimâ' ahd-ü-peymân eyledikleri Kanun-ı-esâsî'nin tamâmî-i muhâfazasını ve kendi vekillerine karşı vuku'bulan taarruzun def'ine kanlarını son damlasına kadar fedâ ederek müdâfaaya hazır oldukları ve yeni teşekkül eden kabineyi kat'iyyen tanımayacaklarını ve aksi takdirde askerle birlikte Dersaâdet'e hareket eyliyeceklerini suret-i kat'iyyede ifâde eyledikleri arzolunur, ferman.

Demir-Hisar kaymakamı Ârif,
Demir-Hisar kumandam
Mehmet.

İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti bütün bu tehditnâmelerinde Meclis-i-Meb'ûsânı gûyâ feshedilmiş ve meb'usları da kılıçtan geçirilmiş gibi gösterip hem müesseseyi, hem âzâsını himâye etmek istediğini ve bunun için de ahâlinin ordu ile beraber İstanbul'a hareket edeceğini tekrar edip durduğu halde, ayni İttihad-ve-Terakki'nin Baalbek merkezi Rumî 8 Nisan = Milâdî 21 Nisan tarihiyle Sadâret makamına çektiği şu telgrafta pâdişah ve sadr-ı-a'zamla beraber Meclis-i-Meb'ûsânı da tehdid etmektedir:

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Vatan-ı azizimize, meşrutiyyetimize ve kanun-ı-esâsîmize bed-bâhan tarafından darbe vurulduğundan, bütün mevcûdiyetimizle muhâfazası için kanımızın son damlasını akıtmaya müheyyâ olduğumuzu beyân ile Zât-i Şâhâneyi, Meclis-i-Meb'ûsânı ve kabine-i nâ-meşrûa-i hâzırayı protesto ederiz.

İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti
Baalbek merkezi.

Ayni tarihte Baalbek ahâlisi nâmına da gene ayni meâlde on dokuz imzâlı bir telgraf daha çekilmiştir.

Bütün bu tehditnâmelerde ileri sürülen iddiâlar bilhassa şu beş nokta üzerinde toplanmaktadır:

1 — Sultan Hamid meşrutiyyeti ilga edip mutlakıyyet ve istibdâdı iâde etmiştir;

2 — Meclis-i Meb'ûsan feshollunmuştur ;

3 — Hüseyn Hilmi Paşa'nın meşrû kabinesi pâdişah tarafından ıskat edilip yerine Tevfik Paşa'nın «mülevves» kabinesi ikame edilmiştir;

4 — Bütün meb'uslar öldürülmüşlerdir;

5 — Gayri-meşrû Tevfik Paşa kabinesi «câni» dir: Bundan maksat, meb'usların kabine emriyle öldürülmüş olmaları ve sokaklarda âsi askerler tarafından vurulan bâzı zâbitlerin de kabine kararıyle vuruldukları gibi bir iddiâdır.

Hakikatte bu iddiâların hiç biri doğru değildir: Hüseyin Hilmi Paşa istifâ edip Tevfik Paşa yeni kabinenin teşkiline me'mur olduğu zaman Sultan Hamid meşrutiyyeti ilga etmemiş, bil-akis muhâfazasını taahhüt ve ilân etmiştir; bunun tarihî vesikası da Tevfik Paşa'ya hitâb eden Sadâret Hatt-ı-Hümâyûnudur; «Takvîm-i Vakaayi'» gazetesinin 2 Nisan 1325 tarihli ve 182 numaralı nüshasının birinci sahifesinin birinci sütununda neşredilen bu Hatt-ı-Hümâyun aynen işte şöyledir:

Vezir-i Maâlî-semîrîm Tevfik Paşa,

Hey'et-i-Vükelânın müttefikan vuku'-i istifâsına mebnî mesned-i Sadâret derkâr olan ehliyyet ve sadâkatinize binâ-

en uhdenize ihâle ve tevcîh ve Şeyh-ül-İslâm Zıyâüddin Efendi mesned-i Meşîhatte ibkaa kılınmış olmağla diğer vükelânın bil-intihâb me'mûriyyetleri icrâ olunmak üzere arzı ve ahkâm-ı celile-i Şer'i-i Şerîfe bir kat daha dikkat olunması ve Kanun-ı-esâsînin muhâfazasiyle âsâyişin idâmesi ve Devlet-i Aliyye ve Memâlik-i Şâhânemizin ümrân-u-terakkıyyâtı ve kâffe-i tebeamızm refâh-u-saâdeti esbâbının istikmâli nezdimizde begayet mültezem olduğundan ana göre sarf-ı mesâî ve gayret edilmesi matlûb-ı kat'î-i Şâhânemizdir. Cenâb-ı Hak tevfîkaat-ı Sübhâniyyesine mazhar buyursun.

Fî 23 Rebî'-üi-evvel sene 1327
Abdülhamîd

Meclis-i-Meb'ûsan da kat'iyyen fesholunmamıştır; aynî resmî gazetenin ayni nüshasının birinci sahifesinin üçüncü sütununda Meclis Dîvân-ı-Riyâsetinin şöyle bir ilânı vardır:

Bu günkü Perşenbe günü encümenlerde müzâkere suretiyle iştigal olunmayıp müzâkere-i umumiyye akdedileceğinden, Meb'ûsân-ı-kirâmm Meclis-i-Meb'ûsâna gelmeleri âzây-ı mevcûde nâmına taleb olunur.

Kâtip Abd-ül-Aziz Mecdi
Kâtip Nesim Mazilyah

Bu vesika, Tevfik Paşa'nın Sadr-ı-a'zam olduğu gün Meclis-i-Meb'ûsânın umumî celse akdettiğini göstermektedir! Böyle bir vaziyette Sultan Hamid'in meşrutiyyeti ilga ettiğinden, Meclis-i-Meb'ûsânı feshinden ve meb'usların kılıçtan geçirilmiş olduğundan nasıl bahsedilebilir? Hüseyn Hilmi Paşa'nın riyâsetindeki meşrû kabinenin pâdişah tarafından ıskat edildiği hakkındaki iddiâ da o kabîldendir: Bundan evvel de gördüğümüz gibi Hüseyn Hilmi Paşa «31 Mart vak'ası» üzerine can kaygısıyla isti'fâ etmiş ve Tevfik Paşa'nın Sadâret makamını kabul etmesi için bizzât ricâ ve ısrarda bulunmuştur; fazla olarak, Sadr-ı-a'zam sayılmamak şartiyle kabinede on iki âzâ vardır: Tevfik Paşa kabinesinde bunların *yedisi*, *yâni ekserisi* «*ibkaen tâyin*» olunmuştur; bu

vaziyete göre iki kabine arasında yalnız dört nâzır değişikliği olmuş demektir. Meb'usların öldürülmüş olması ve bu cinâyetlerden «mülevves» ve «cânî» denilen Tevfik Paşa hükûmetinin mes'ûliyyeti de birer efsâneden başka bir şey değildir: Sultan Hamid'i hal'eden meclis, işte o öldürüldüklerinden bahsedilen meb'uslardan mürekkeptir!

Rumeli vilâyetlerinde bütün bunların mechul olduğu ve halkın bir takım şâyialara kapılmış olmak ihtimâli de vârid değildir; çünki Tevfik Paşa iş başına gelir gelmez Osmanlı imparatorluğunun bütün valileriyle kumandanlarına Mâbeyn Baş-Kâtipliğinden şöyle bir tâmim gönderilmiştir:

Valilere ve Kumandanlara

Derseâdet'de bulunan bilcümle asâkirin avcı taburları ile beraber zuhura getirdikleri bir galeyân-ı umumî üzerine Hüseyn Hilmi Paşa'nın riyâseti altında bulunan hey'et-i Vükelâ müttefikan isti'fâ ettiklerinden mesned-i Sadâret Hâriciyye nâzır-ı sâbıkı Tevfik Paşa Hazretlerinin uhdesine tevcih buyurulmuş ve müşârünileyhin riyâsetinde gayet bîtaraf zevâttan mürekkep bir kabine teşekkül etmiştir. Ancak bu vesile ile Kanun-ı-esâsî'nin velev kısmen olsun ta'tîl-i ahkâmı gibi bir teşebbüs vuku'bulmadığı gibi öyle bir şeyin ba'dezin dahî vukuu ihtimâli büsbütün baîddir ve Meclis-i-Meb'ûsan da elyevm müctemi' ve mün'akiddir. Burada Avcı taburları ile beraber bil-umum asâkir tarafından vukua getirilen bu hâdisenin taşraya başka surette aksettirilmesi ve usûl-i meşrutiyyet dâiresinde tevşekkül eden hey'et-i cedîde-i vükelânın suret-i teşekkülüne dâir yanlış neşriyyât ve işââtta bulunulması muhtemel olduğundan Kanun-ı-esâsî'nin bir harfine bile tecâvüz olunmadığı ve olunmak imkân ve ihtimâli de olmadığı ve ahkâm-ı celîle-i Şer'-i-Şerîfin mer'iyyetine pek ziyâde dikkat ve i'tinâ olunmakla beraber Kanun-ı-esâsî'nin tamamiyle muhâfaza edilmesi müşârünileyh Tevfik Paşa Hazretlerinin mesned-i Sadâret-i-Uzmâ'ya me'mûriyyetine dâir olan Hatt-ı Hümâyûn-ı Hazret-i Pâdişâhînin cümle-i mündericâtından bulunduğu hakikat-i hâl bil-etrâf her kesçe alâ-vech-is-sıhha ma'lûm olmak üzere şeref-sâdır

olan emr-ü-fermân-ı Hümâyûn-ı Hazret-i Pâdişâhî mantûk-ı celîline tevfikan beyan ve iş'âr olunur. Ol-bâbde...

Mâbeyn Baş-kâtipliğinin tâmimi demek, doğrudan doğruya pâdişâhın tâmimi demektir; ayrıca Sadâret makamından da bu meâlde tâmimler yapılmıştır. Fakat artık İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Sultan Hamid'i hal'edip devleti eline almak kararını vermiş olduğu için, bunların hiç biri nazar-ı i'tibâra alınmamış, meşrutiyyetin ilgasiyle Meclis-i-Meb'ûsânın feshi ve meb'usların imhâsı gibi fâhiş rivâyetlerden dolayı pâdişahla Tevfik Paşa kabinesi mütemâdiyen tehdid edilip durmuş ve bir taraftan da pâyıtahta hâkim olup Cem'iyyetin maksatlarını te'min için Rumeli'nin Bulgar, Rum vesâire gibi muhtelif anâsır çetelerinden bile istifâde edilerek Hareket-ordusu el-çabukluğuyla hazırlanıvermiştir.

«İTTİHAD-VE-TERAKKİ» TEŞKİLÂTININ SADR-I-A'ZAM TEVFİK PAŞA İLE YENİ KABİNEYİ TEHDİT ETMESİ

Bundan evvelki faslın sonunda söylediğimiz gibi, gerek Mâbeyn Baş-kâtipliğinden, gerek hükûmet tarafından meşrutiyyete riâyet edilmekte olduğu ve Meclis-i-Mebûsânın da ictimâ hâlinde bulunduğu hakkında vilâyetlere gönderilen tâmimler İttihad-ve-Terakki cem'iyyetince nazar-ı-i'tibâra alınmayarak mutlakıyyetin iâde edildiği hakkındaki propagandaya devam edilmiş ve bir taraftan pâdişâha tehditnâmeler yağdırılırken, bir taraftan da Tevfik Paşa hükûmeti en ağır tâbirlerle tahkir, tel'in ve tehdid edilmiş ve ettirilmiştir. Bu vaziyet karşısında hükûmet bütün vilâyetlere yeniden te'minât telgrafları çekmişse de, tabiî hiç bir faydası olmamıştır. Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında bu vaziyetin hükûmeti ne haklı bir endişe içinde bırakmış olduğunu gösteren şöyle bir resmî tezkire vardır:

Bâb-ı-Âli
Dâire-i umûr-ı Dâhiliyye
Mektûbî Kalemi

Huzûr-ı Âlî-i Hazret-i Sadâretpenâhîye

Müsta'celdir

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Heyecân-âmîz ve şâyân-ı dikkat bâzı ifâdâtı hâvî Manastır vilâyetinden alınan telgrafnâme leffen Huzûr-ı Sâmî-i Fahîmânelerine takdim kılındı. Vak'anın esbâb ve sûret-i hudûsu an'anesiyle tekrar izâh olunarak neşredilen erâcîfe hakikat nazarıyla bakılmaması ve menâfi'-i mukaddese-i vataniyyeyi ihlâl edecek harekâttan ittikaa edilmesi lüzumunun

asâkir ve ahâliye hüsn-i tefhimi zımnında vilâyet-i müşârünileyhâya cevâben mufassal bir telgraf çekildiği gibi, diğer Rumeli vilâyâtına ve Müfettişlik vekâletine de tekrar tebligaat ve vesâyây-ı mufassala icrâ olunmuş ve Anadolu vilâyâtına da te'kiden tebligaat-ı münâsibe ifâsı derdest bulunmuş olduğu ma'rûzdur. Ol-bâbde emr-ü-ferman Hazret-i Veliyy-ül-emrindir.

25 Rebî'-ül-evvel 1327 ve 3 Nisan 1325

Dâhiliyye Nezâreti nâmma
Müsteşar
Âdil

Bütün bu tebligaat ve te'minâta rağmen, İttihad-ve-Terakki"nin menfî propagandası matlûb olan umumî heyecânı mütemâdiyen artırmış ve hattâ idâre âmirleri bile hangi tarafa inanacaklarını kestiremedikleri için şüphe ve tereddüd içinde kalmışlardır. «31 Mart» dosyasında bu tereddüdü resmen ifâde eden bir çok telgraflar vardır; meselâ Yanya valisinin şu telgrafı işte o cümledendir:

Makam-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Tepedelen Kaymakamlığından alınan telgrafnâme zîrde derc ile arzolundu. Keyfiyyetin iş'ârına müsâade-i Sadâretpenâhîleri müsterhamdır / 3 Nisan 1325.

Sûret

Berât-ı meşrutiyyetimiz olan mukaddes Kanun-ı-esâsî aleyhinde Derseâdet'de müdhiş bir darbe vurulduğu ve âdetâ devr-i istibdâdın iâde edildiği ve meb'ûsân-ı kirâmın da firâra mecbur ettirildiği haberi şâyi' olduğu için ahâli büyük bir heyecan içindedir. Meşrutiyyetsiz hükûmeti hiç bir kimse kabul edemiyeceği emr-i hüveydâ olduğundan, hakikat-i hâlin âcilen ve serîan inbâsı hamiyyet-i vataniyyelerinden kemâl-i ehemmiyyetle istirhâm olunur.

Diger sûret

Klüp ve cem'iyyetlerden vürûd etmekte olan ve yekdigerine münâfî olan telgraflar kulûb-i nâsa büyük bir heyecan getirdiği halde dünkü telgrafnâme-i çâkerânemle arzolunduğu üzre bunların tekzibi için hükûmetten sarîh bir emir vürûd etmemiş ve bunun âsâyişin te'mini hususundaki derece-i te'siri müstağnî-i arz bulunmuş olmağla icâbının sür'at-i icrâsı vatan nâmına ve kemâl-i ehemmiyyetle tekrar istirhâm olunur.

Bu son telgrafta hükûmetten sarih bir tekzip gelmemiş olduğundan bahsedildiğine göre, İstanbul'dan yapılmış olan tâmimlerin taşralarda hasır-altı edilmiş olmak ihtimâli de vardır. Bununla beraber, İttihad-ve-Terakki cemiyyetinin şiddetli propagandası o gibi tâmimlerin halka tebliğ olunduğu yerlerde bile te'sirsiz kalmasına sebep olmuştur. Şu telgraf işte bu hakikatin resmî delillerindendir:

Sadâret-i-Uzmâya

Bugün burada bulunan ümerâ ve zâbitân-ı askeriyye ve me'mûrîn ve eşrâf-u-mu'teberân-ı memleket Osmanlı İttihad klübünde bil-ictimâ' Meclis-i-idâre-i livâyı dâvet etmeleri üzerine mevcud olarak hey'etle azîmet olundu. Derseâdet'deki hâdisenin bir hareket-i irticâiyye şeklinde telâkki olunduğunu ve saâdet ve selâmet-i vatana bâdî olan Kanun-ı-esâsînin ve idâre-i meşrutiyyetimizin mütezelzil bulunduğunu hâr bir lisanla beyan ve muhâfaza-i ahkâmına ahd-ü-mîsak eyledikleri Kanun-ı mukaddes-i esâsî uğuruna fidây-ı cân için müheyyâ bulunduklarını dermiyân eylemelerine karşı cevâben şeref-tevârûd eden emr-i telgrafî-i Sadâretpenâhîleri lisân-ı münâsiple tebliğ ve ifhâm-u-i'lân edilmiş ise de zâbitân-ı askeriyye mektepli arkadaşları hakkında rivâyet edilen harekât ve bu suretle zâbitan beyninde saçılan tohm-i nifakda bir muâmele-i istibdâdiyye reng-ü-şeklinde bulunduğundan bu hususta şiddetle protesto ettiklerini ifâde ile mürâcaât-ı umumiyye-i vâkıanın tekrar makamâta arzım ve te'-

minât-ı kaviyye istihsâlini ifâde eylediler. Millet-i necîbe-i Osmâniyyenin nûr-ı uyûn-ı ibtihâcı olan bil-umum zâbitân-ı askeriyye hakkında her tarafça hürmetten başka bir muâmele gösterilemiyeceği ve mutmain olmaları lâzım geleceği cevâben beyân edilmiş ve maa-hâzâ mülhakaat ve merkezde âsâr-ı heyecan mevcud bulunmuş olduğundan zâbitâna âit irâde-i cevâbiyye-i Âsaf-ı A'zamîlerine fart-i ehemmiyyetle muntazır bulunulduğu ma'ruzdur / 4 Nisan 1325.

Tekirdağı mutasarrıfı
Reşad

Bâzı valilerin müheyyiç telgrafları da vardır; meselâ Üsküp'den çekilen şu telgraf işte öyledir:

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâret'e

Zeyl-i telgrafî 2 Nisan 1325: Yakova ve İştip kazâlarından alınan telgrafnâmelerin sûretleri aynen nakledilmiş ve uygunsuzluğa kat'iyyen meydan ve imkân bırakılmaması lüzumunun mezkûr kazâlarda lâzım gelenlere ehemmiyyetle tebliğ kılındığı arzolunmuş idi. Şimdi Yakova'dan mevrud telgrafnâme meâli câlib-i nazar-ı dikkat ve ehemmiyyet olup diğer arîza-i telgrafiyye-i çâkerânemden dahî müstebân olacağı vechile mürâcaât ve tedârükât-ı mümâsilenin Yakova'ya münhasır kalmadığından muktezây-ı serîinin îfâ ve irâde buyurulması müsted'âdır, Ferman./ 2 Nisan 1325.

Kosova vali vekili
Âsım

Sûret

Arzolunan meseleden dolayı hârıkulâde bir heyecâna gelerek bu gün saat altı buçukta umum kasaba ahâlisi ile kurâ ahâlisi tecemmü' etmek ve bir kısmı şimdi hareket ve diğer kısmı dahî yarın hareket etmek üzere yekdigerini haberdâr etmek üzere silâhlar endâht olunup ol tarafa hareketc müheyyâ olarak hemen yola şitâb etmekte olduklarından, de-

min istîzân olunan telgrafnâmenin umum ulemâ ve eşrâf ile makina başında irâdelerine intizâr olunduğu ma'ruzdur.

Tevfik Paşa kabinesine karşı devlet me'murlarıyla ahâli ve anâsırın el-birliği etmiş olduklarına âit telgraflar da vardır; meselâ şu Menelik telgrafı işte onlardandır:

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Millet, İstanbul'da menâfi'-i şahsiyyesini vatanın kahr-u-tedmîrinde arayan mazınne-i istibdâddan ibaret olmayıp muhterem Meclis-i-Meb'ûsânımızın i'timâd-ı tâmmını ihrâz eyliyen kabinenin sukut ettirilmesi ve umum milletin ittihâd-ı ârâsiyle tâyin tâyin edilen Meclis-i-Meb'ûsan reisinin azli ve en büyük vatanperverlerimizin hayatlarının tehlikede bırakılması yolundaki icrâât-ı mel'anetkârâneye karşı müttahiden ve müttefikan kanımızı akıtmaya ve meb'uslarımızın i'timâdına mazhar olmayarak müstebitlerden tereki küb eden şimdiki Tevfik Paşa kabinesinin ıskaatına karar verdik. Eğer Hilmi Paşa kabinesinin makamına iâde edilmediği ve meb'uslarımızın hayat ve nükudları taht-i emniyyete alındığı on iki saate kadar bâ-telgraf bildirilmediği halde umum Menelik kazâsı ahâlisi İstanbul'a harekete müheyyâ bulunduğumuzu beyan ve katledilen şühedây-ı hürriyyetin kanlarını almak üzere müsebbiplerini Tevfik Paşa kabinesinden taleb ederiz.

Me'mûrîn nâmına Cezâ reisi
Münib
Zâbitan nâmına Binbaşı
Hasan Edib
Ahâli-i müslimenin Belediye
reisi Hayrüddin
Rum cemâati nâmına Metropolid Emilyanos
Bulgar cemâati nâmına
Eşkotva

Kendilerini «Millet-i Osmâniyye» zanneden bâzı kasabalar da Sadâret makamına işte şöyle emirnâmeler göndermişlerdir:

Derseâdet'de Sadr-ı-a'zama

Servet ve saâdet-i hayâtiyyesini bir çok erbâb-ı hamiyyetin kanını emmekle te'min eylemiş ve menâfi'-i milliyye-i vataniyyeyi hırs-ı mel'anetkârânesine âlet ederek süslü kalemiyle vatana bir çok rahneler açan ve muhâfaza-i istibdâd için çalışan Nazif Sürûrî'nin gene Şûrây-ı-Devlet âzâlığına geçirildiği evrâk-ı havâdiste görülmüştür. Milletin böyle bir hafiyye sergerdesini âzâlıkta değil, efrâd-ı millet arasında bile bulunmasını arzu etmediğimizden devâir-i devletten çıkarılmasını ve şimdi iş'ârını bütün Osmanlı efrâdı makina başında şiddetle taleb eder. / 5 Nisan 1325.

Umum Drama millet-i Osmâniyyesi.

İttihad-ve-Terakki telgrafları içinde de böyle emirnâmeler vardır; meselâ şu telgraf işte öyledir:

Sadârete

Millet riyâsetiniz altında teşekkül eden kabineyi kat'iyyen redd ile hiç bir gûnâ mukarrerâtını kabul etmez. Bu defa hâkimiyyet-i milliyyeye vurulan darbeden mütehassıl heyecan ve galeyan umumîdir: Memleketi İran'a çevirmek istemezseniz derhal isti'fâ ediniz / 6 Nisan 1325.

İskilip İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti hey'et-i merkeziyyesi

Hakaret kelimeleriyle çekilmiş telgraflar da vardır; meselâ şu yüz kızartıcı telgraf işte onlardandır:

Der'aliyyede yalancı Sadr-ı-a'zam

Baş-vekâlet mevkiini telvîs etmiyerek hemen çekiliniz. Millet seni kat'iyyen istemiyor. Kanun-ı-esâsî dâiresinde evvelki hâl iâde edilmediği takdirde ordu ile beraber hareket ediyoruz. Pâdişaha dahî işi yazdık. Akıllı davranınız. Millet nâmusunu temizlemek için hâin kafası koparmaktan lezzet alır, o sûretle ikmâl-i nâmus eyler. / 3 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti İpek hey'et-i merkeziyyesi.

Bunu gölgede bırakan ve belki bütün Osmanlı tarihinde misli görülmemiş olan bir takım hakaretnâmeler daha vardır; şu mülevves telgraf iş o cümledendir:

Makam-ı Sadârette bulunan alçağa

Size 2 Nisan 1325 tarihli telgrafımızla yirmi dört saat mühlet verilmişti. Henüz vücud-i rezîlânenizle telvîs ettiğiniz makamlardan çekildiğinize dâir bir iş'ar vuku'bulmadı. Bundan çok memnun olduk: Bâri tertib edeceğimiz cezâya bu sûretle istihkakınızı kendiniz tasdik etmiş oldunuz. İhtimal ki orada bulunan bir takım kerhâneci evlâtları ilk telgrafımızı vermediler; onları alınız, okuyunuz, tâ ki vebâl bizde kalmasın! Okumadığınız takdirde Allâhın la'neti, ananızın donu başınıza geçsin! Okumayanlar, telgrafları vermiyenlerin kâffesi kerhâneden yetişmiş deyyûs-i a'zamdırlar. Telgrafları vermiyen alçaklar er-geç kendilerini yok bilsinler! Hükûmet-i leîmânenizin İstanbul sûrundan hârice câri olmadığını elbette kendiniz de anladınız. Sizi açlıktan öldürmek de elimizde, ateş, kurşun ve bıçakla icrây-ı mücâzâtınız da yedimizdedir ey nâmussuzlar! / 4 Nisan 1325.

On sekizinci fırka kahramanları ve İpek fedâîleri

Bu lisan kahraman ve fedâî lisanı değil, en müstehcen bir külhanbeyi lisanıdır.

Rumelicilik hissiyle Rumeli'nin Türkiye'den ayrılma tehdidi de savrulmuştur:

Derseâdet'de Makam-ı Sadârete

Sadâreti kabul etmenizle teşekkül eden kabinenin temsil ettiği hükûmet, kasem ederiz ki gayr-i meşrû' ve şerâit-i meşrûtiyyete muhâliftir. Senelerle umûr-ı hâriciyyede bulunduğunuz halde bu kanlı günlerin tarihte size hazırlıyacağı la'netli izlerden tüyleriniz ürpermiyor mu? Sizi bize nâmuslu ve hamiyyetli olarak tanıtan mâzinize hürmetimiz vardır: O makamdan çekiliniz, çekilmiyecek olursanız zâten İstanbul'a gelerek tâli-i vatanı te'min için her türlü fedâkârlığı yapmaya karar verdik. İkinci ve Üçüncü ordular bizimle beraberdir. Buna, bugünden itibaren teşkil etmiye başladığımız millî taburları ilâve ile yürüyeceğiz. Ya ikmâl-i nâmûs edeceğiz veyâ mahvolacağız. Hazret-i Pâdişâha da maksat ve kararımızı bildirdik. Son pişmanlık para etmez. Cism-i vatanın reîs-i mütefekkiri olan Rumeli yek-vücuttur. Edirne, Selânik, Kosova, İşkodra ve Yanya ile müttefikan iki güne kadar bir karar-ı kat'î vermezseniz hükûmet-i merkeziyye ile olan irtibâtımızı da kat'iyyen keseceğiz ve yürüyeceğiz: «Küllü âtin karîb». 3 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Manastır vilâyet hey'et-i merkeziyyesi.

Bu telgrafta savrulan en mühim tehdit, Tevfik Paşa kabinesini tanımamak ve emirlerini dinlememek değil, birbiriyle ittifak etmiş olduklarından bahsedilen beş Rumeli vilâyetinin İstanbul hükûmetiyle irtibâtını kesme kararıdır: Rumelicilik zihniyetinin ifâdesi de **«Cism-i vatanın reîs-i mütefekkiri olan Rumeli»** ibâresinde bütün vuzuhiyle tezâhür etmektedir. Bundan evvel gördüğümüz muhtelif telgraflarda İstanbul halkının en ağır tâbirlerle tahkir edilip durması da ayni zihniyetin pek tabiî birer tecellisidir.

Sultan Hamid'in lüzumundan çok fazla şımartacak kadar yüz vermiş olduğu Arnavutların da Frizovik besalarına istinâd eden bir takım millî tehditnâmeleri vardır; yirmi sekiz imzâ ile Prizrin'den çekilen şu telgraf işte o cümledendir:

Makam-ı Sâmî-i Sadâret-i-Uzmâya

Hayat ve nâmûs-ı millete vuku'bulan taarruz haberi bizi dilhun etti. Meşrutiyyet ve Meclis-i-Meb'ûsânın devamını şedîden taleb ederiz. Kabul olunmadığı halde Frizovik'de temhîr edilen «Besa» mız mucibince harekete mecburuz. /
3 Nisan 1325.

Belediye reisiyle müderrislerden ve eşrâftan mürekkep bir hey'etin çektiği bu telgraftaki imzâları zikre lüzum görmüyoruz. Yakova'dan da ayni tarihte ayni «Besa» ya müstenit şöyle bir telgraf çekilmiştir:

Sadâret-i-Uzmâya

Hayat ve nâmûs-ı millete vuku'bulan taarruz haberi bizi dilhun etti. Meşrutiyyet ve Meclis-i-Meb'ûsâmn devamını şedîden taleb ederiz. Kabul olunmadığı halde dün dahî Mâbeyn-i-Hümâyûn'a yazıldığı vechile Frizovik'de temhîr edilen «Besa» mız mucibince harekete mecbur bulunduğumuzu kat'iyyen arzeyleriz. / 3 Nisan 1325.

On sekiz imzâ ile çekilen ve içlerinde bir takım kabile reisleri de bulunan bu telgraf yukarıkinin tamamiyle ayni olduğuna göre, İttihad-ve-Terakki tarafından tertib edilmiş olması lâzımgelir.

Meşhur «Başkımcı» larla el-birliği eden Debre müftisiyle Belediye reisinin de şöyle bir telgrafları vardır:

Huzûr-ıSâmî-i Sadâretpenâhîye

Debre sancağı ahâli-i sâdıkasımn sadâkat-i fıtriyyeleri dolayısıyla elde edilmiş olan ni'met-i cihan-kıymet-i meşrutiyyetin meziyyât-ı maddiyye ve ma'neviyye-i hayât-bahşâsiyle tenvîr-i ihtisâsât ettikleri gündenberi teşmîr-i sâk-ı ihtimâm ederek bütün mevcudiyyetleriyle sarıldıkları meşrutiyyetin muhâfaza ve idâmesiyle vatan-ı muazzez-ü-mukaddesimizin her türlü taarruzât-ı hâinâneden masunîniyyetinin

te'mini esbâbının istikmâli zımnında olanca kuvvetleriyle çalışanlar olduğu gibi, hayât-ı milliyyemize vurulduğu kemâl-i teessürle işidilen darbenin te'sirât-ı elîmesiyle müstağrak-ı bahr-i küdûret olan ulemâ, meşâyih ve eşrâf ve ahâli-i memleket ve me'mûrîn-i hükûmet bu gün te'yid ve te'kid-i râbıta-i meşrutiyyetle zâbitân-ı askeriyye ve bil-umum efrâd-ı Osmâniyye ile yeniden ahd-ü-peymân edilerek bu cihetle tahkîm-i kaide-i uhuvvet edilmiş ve keyfiyyet Selânik ve Manastır «Başkım» klüpleriyle askerî klüplerine de tebliğ edilmiştir. Vatan-ı mukaddesimizin her nev'-i tecâvüzâttan muhâfazasiyle meşrutiyyet aleyhinde her kim olursa olsun bulunanlara karşı olanca mevcûdiyyetimizle fedây-ı câna müheyyâ bulunduğumuzu ve Debre'de meşrutiyyet hâricinde bir ferd mevcud olmayıp ihtimal ki bâzı taraftan o yolda şâyiâtta bulunulmuş ise de kat'iyyen muvâfık-ı hakikat olmayıp iftirây-ı mahzdan ibarettir; daha doğrusu o gibi işââtta bulunanlar kendi fikr-i istibdadlarını ortaya koymak demek olduğundan bundan sarf-ı nazarla meşrutiyyet ve vatanımız müdâfaa-i hukuk maksad-ı mukaddesimiz kanımızın son damlasını îsâra ve her vechile tedâbîr-i lâzıme ittihâzına kemâl-i ihtimâm ile teşebbüs olunduğu ma'ruzdur. / 2 Nisan 1325.

Debre sancağı ahâlisi
nâmına müftî-i belde:
Vehbi
Belediye reisi:
Behcet

Dikkat edilecek mühim noktalardan biri de «Memleketin reîs-i mütefekkirî» olduğundan bahsedilen Rumeli'nin bütün bu telgraflarında bozuk bir Türkçenin mütemâdiyen göze çarpıp durmasıdır. Preşova'dan çekilen şu «Besa» tehditnâmesi de ayni mâhiyyettedir:

Makam-ı Sadâret-i-Uzmâya

Gayr-i meşrû' bir surette teşekkül eden ve cinâyetle mülevves oldukları bütün milletçe mâlûm olan yeni kabineyi kemâl-i şiddetle reddederek emirlerine hiç bir suretle itâat et-

miyeceğimizi bildiririz. Selâmet-i vatan-u-millet için Ahmed Rızâ Bey'in riyâseti tahtında teşekkül etmiş olan Meclis-i-Meb'ûsanla bu meclisin i'timâdını hâiz kabinenin her halde mevkı'-i iktidâra geçirilmesini ve mazhar-ı afv olan cânîlerin cezâlandırılmasını hükûmet telgrafhânede tecemmü' eden ve heyecanda bulunan nefs-i Preşova kasaba ve kazâ ahâlisiyle şedîden ve kat'iyyen taleb ederiz; aksi takdirde Frizovik'de akdeylediğimiz «Besa» mucibince otuz bini mütecâviz ve müctemi' efrâd-ı ahâli ordu ile müttehiden İstanbul'a harekete müheyyâ ve mecbur bulunduğumuzun arz ve cevabına telgrafhânede şiddetle yarına kadar intizâr eyleriz. / 2 Nisan 1325.

Bu telgrafın altında elli üç kişiyi bulan âmir, me'mur, zâbit ve eşrâf imzâları bulunduktan başka **«Preşova kasaba ve kazâsı ahâlisi»** nden otuz bin kişi nâmına çekilmiş olduğundan da bahsedilmektedir.

İttihad-ve-Terakki'nin ortaya attığı ve mütemâdiyen propagandasını yaptığı fâhiş rivayetler hakkında sarih mâlûmat istiyen bâzı telgraflar da çekilmiştir; meselâ Draç'dan çekilen şu telgraf öyledir:

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Bâzı esâfil tarafından pek fecîâne bir surette Meclis-i-Meb'ûsâna vuku'bulan taarruz-ı hâinâne bil-umum Osmanlı milletini dâğdâr-ı teessüf etmiş olduğundan galeyân-ı ahâliyi teskin için sûret-i hâlin hemen iş'ârı müsterhamdır / 2 Nisan 1325.

«Umum ahâli nâmına» on üç imzâ ile çekilen bu telgraftan anlaşıldığına göre, hükûmetin yaptığı tebliğât halka aksettirilmemiştir. Bununla beraber, gene Draç'dan ayni tarihte çekilmiş bir İttihad-ve-Terakki telgrafında o gibi tebliğât ve te'minâta ehemmiyet verilmediği bildirilmektedir:

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Pâyıtahtta nûr-ı bâsıra-i millet olan Meclis-i-Meb'ûsan ve mücâhidîn-i meşrutiyyet zâbitâna vuku'bulan taarruz-ı

elime gereği gibi kesb-i vukuf eyledik. Hakikatla kabil-i tevfik olmayan iş'ârât ve tebliğât bâdî-i sükûn olmayacak ve ancak Kanun-ı-esâsî ve usûl-i meşrûta ve meşrûa aleyhine kıyâm edenlerin haklarında hükm-i kanunun tamâmen tatbik ve tenfiziyle emniyyet ve râhat-i umumiyye te'min olunabilecektir. Te'min-i meşrutiyyet ve Kanun-ı-esâsînin cereyân-ı ahkâmı için mal ve canını her-çi-bâdâ-bâd vakf-ı-vücud eden bizler hükümetin der'uhde edemediği vazifenin icrâsı için nâçâr silâha sarılacağımızdan, terettüb edecek mes'ûliyyet ifây-ı vazifede kusur edenlere âittir. Cebr-ü-şiddet altında mugayir-i kanun kabine tebdil edildiğinden, hılâf-ı meşrûtiyyet teessüs eden yeni kabineyi şiddetle protesto eyleriz. / 2 Nisan 1325.

Müttahiden umum Draç livâ ahâlisi nâmına Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Draç hey'eti.

Bu son iki telgraftan anlaşıldığına göre Mâbeyn ile hükûmetin tebliğât ve te'minâtına İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti vâkıf olduğu halde ahâli bihaberdir: İşte bundan dolayı Draç halkı işin hakikati hakkında mâlûmât istemekte, Cem'iyyetin Draç merkezi ise işine gelmiyen o gibi te'minâta ehemmiyet vermediğini bildirmektedir! Çünki İttihad-ve-Terakki artık «31 Mart vak'ası»ndan istifadeyle İstanbul üzerine yürüyüp devleti eline almaya kat'î surette karar vermiştir. İşkodra «Hey'et-i askeriyyesi»nin şu telgrafı işte bu kararın âdetâ resmen ifâdesi gibidir:

Sadâret-i-Uzmâya

Gayr-i meşrû' olarak teşkil olunan kabinenizi kat'iyyen tanımadığımız gibi, alçakcasına edilen cinâyâtın intikamını almak üzere harekete müheyyâyız. Otuz milyon halkın meb'usları tarafından Meclis-i-millî riyâsetine tâyin olunan Ahmed Rızâ Bey'in behemehâl makamına geçirilmesi ve eski kabinenin betekrar mevkı'-i faaliyyete gelmesi hakkındaki telgrafımıza akşama kadar cevap gelmez ise bütün mes'ûliy-

yet müsebbiplerine âid olmak üzere ve indallahca cezây-ı ma'neviyyelerini çekmek üzere teşkil eylediğimiz millî taburlarla hareket eyliyeceğimizi ve müstebitler ile İstanbul kapularında anlaşacağımızı arzeyleriz. / 2 Nisan 1325.

İşkodra umum Hey'et-i askeriyyesi.

Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın şahsını ve bilhassa hayatını tehdid eden şöyle telgraflar da vardır:

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Bir iki gün zarfında İstanbul müstebitlerinin (Cem'iyyet-i Muhammediyye) ve (Ahrâr) nâmı tahtında tertib ettikleri plânların eser-i tatbik-u-mel'aneti ile istirdâda çalışıldığını ve rüesây-ı millete taarruzlar vuku'bulduğunu anlayarak işittik. Kanun-ı-esâsînin hüsn-i muhâfazasına yemin etmiş olan ve istirdâd-ı hürriyyeti millî taburu ile te'min eden Grebene ve havâlisi nâmına bu vakayie rûy-i rızâ gösteren makam-ı Sadâreti şedîden protesto eylediğimizi ve protestomuzu kan ile te'min edeceğimizi arzeyleriz. / 2 Nisan 1325.

Grebene Hey'et-i merkeziyyesi.

Bundan evvel de söylediğimiz gibi, İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Balkan milletlerinin Osmanlı idâresine karşı teşkil ettikleri çetelerle de el-birliği etmekte hiç bir mahzur görmemiştir. Bu vaziyetin en şâyân-ı-dikkat vesikası işte şu Manastır tehditnâmesidir:

Makam-ı Celîl-i Sadâretpenâhîye

İstanbul'da Kanun-ı-esâsîye ve hâkimiyyet-i milliyyeye karşı irtikâb olunan hareket-i tecâvuzkârâne meşrutiyyet-i idâre aleyhinde bir cinâyet-i azîme olduğundan bilcümle anâsır-ı Osmâniyye müttefikan ve müttahiden te'min-i hukuk-ı milliyye ve tahkîm-i esâs-ı meşrutiyyet için kanlarımızı irâka

ve canlarımızı fedâya din ve nâmûs üzerine ahd-ü-mîsak ederek İstanbul'da îkaa' olunan ve haysiyyet-i milliyyemize büyük bir leke olan cinâyet ve rezâleti kanlarımızla temizlemek azm-i hamiyyetkârânesiyle İstanbul'a doğru harekete müheyyâ olduğumuzu arzeyleriz. / 2 Nisan 1325.

Cem'iyyet-i İlmiyye klübü reisi: Mehmed Ali
Manastır Askerî klübü reisi Erkân-ı-Harbiye binbaşısı: Nihad
Başkım Arnavut klübü reisi: Musâ Kâzım
İttihad-ve-Terakki klübü reisi: Bürhânüddin
Ulah klübü reisi: Kapsali
Rum klübü reisi: Tikaros
Musevî klüp reisi: Mişon Mizrahi
Sırp klübü reisi: Yivar Çerkoviç
Bulgar klübü reisi: Pavla
Zirâat klübü reisi: Kâmil.

Telgraf metni biraz karışık yazılmış olduğu için, bu isimlerden bâzılarının telâffuzları şüphelidir: Zâten mühim olan isimler değil, sıfatlardır.

Kabineyi tehdid edenler içinde Rumeli'deki idâre âmirlerine de tesadüf edildiğini bundan evvel de kaydetmiştik; Preveze mutasarrıfı ile idâre erkânından on dört kişinin imzâladığı şu telgrafta meclis-i-Meb'ûsan dağıtıldıktan sonra Tevfik Paşa kabinesinin kurulmuş olduğundan bahsedilmektedir:

Huzûr-ı Sadâretpenâhîye

Vuku'bulan harekât-ı leîmâne neticesinde meşrû' kabine ıskat edilmek suretiyle meşrutiyyete vurulan darbeyi umumiyyet ile bütün kuvvetimizle reddederiz. Meclis-i-Meb'ûsan dağıtılmak suretiyle suret-i gayr-i meşrûada teşekkül eden kabineyi kat'iyyen tanımayız. Meşrutiyyete muhâlif emirleri ısga etmiyeceğimize ve müdâfaa-i meşrutiyyet emrinde umum ahâli ve asker kanımızın son damlasına kadar akıtmaya ahdederek harekete müheyyâ bulunduğumuzu arzeyleriz. / 2 Nisan 1325.

Tevfik Paşa'yı meşrû' Sadr-ı-a'zam saymayanların telgraflarında kendisine «Hâriciyye nâzır-ı sâbıkı» şeklinde hitâb edilmekte veyâhut ismi zikredilmiyerek doğrudan doğruya kabineye hitâb olunmaktadır; meselâ şu Hasankale telgrafı bu iki nev'in birincisindendir:

Hâriciyye nâzır-ı sâbıkı Tevfik Paşa'ya

Gayr-i meşrû' bir surette teşekkül eden kabineyi tanımak, Şark hududu nigehbânı olan bizler için gayr-i kabil olduğundan ve o makamı şu suretle muhâfazada devam etmeniz gaasıplıktan başka bir şey olmadığından sükûnetle terk-i mevki' etmenizi kemâl-i şiddetle ihtâr eyler, olmadığı takdirde meşrutiyyetimize vurulan bu lekeyi kanımızla temizlemiye müheyyâ bulunduğumuzu beyan ederiz. 6 Nisan 1325.

Hasankale Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Hey'et-i merkeziyyesi.

Şu telgraf da o kabildendir:

Dördüncü Orduy-ı Osmânî ve Erzurum vilâyâtı umum ahâlisi nâmına:: Baş-Vekâleti işgal eden sâbık Hâriciyye nâzırı Tevfik Paşa'ya

Hayât-ı mâzîniz size hempâlarınız arasında esâsen bir yer hazırlamış olduğundan, Makam-ı muallâyı bir gün için olsun işgal ve şâibedâr etmemenizi, hemen çekilmenizi ihtâr ederiz. / 3 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti

Aynı şekilde yazılan şu Edremit telgrafında da Meclis-i-Meb'ûsânın dağıtılacağından bahsedilirken bunun bir şâyiadan ibaret olduğu i'tirâf edilmektedir:

Makam-ı Sadâreti işgal eden Tevfik Paşa'ya

Menfaat-i şahsiyyeleri uğurunda bâzı sebükmağzânın önayak olarak merkez-i saltanatta icrâ ettikleri anarşi neticesi olmak üzere gayrimeşrû' surette teşekkül eden kabinenin Meclisi-Meb'ûsânımızı dağıtıp kapamak istediğini şâyian istihbâr eylediğimizden bu keyfiyyeti şiddetle protesto eder ve umum milletin vekillerinden mürekkeb olan millet meclisimize vurulmak istenilen darbeden dolayı kanımızın son damlasını îsâra umumen ahd-ü-mîsak eylediğimizi arz-u-beyân ederiz .

Edremit kazâsı umum ahâlisi nâmına Belediye reisi: Hasan Hüsnü.

Bâzı telgraf adreslerinde de Tevfik Paşa devletin değil, yalnız istibdâd tarafdarlarının sadr-ı-a'zamı şeklinde gösterilir:

Der'aliyyede tarafdârân-ı istibdâdın Sadr-ı-a'zamı Tevfik Paşa'ya

Meftûn-ı hürriyyet olan ve bu uğurda kanlarının son damlasını akıtmaya her ân-u-zaman müheyyâ bulunan seksen beş bin nüfusu mütecâviz ve fedâkârlık ve dilâverliği ile müştehir kazâmız sekenesinin hâdim ve mahsûl-i istibdâd olan kabinenize zerre kadar i'timâdı yoktur. Sadâreti mezar taşınıza yazdırmak için kabul ettiniz ise üç gün de kâfidir. Yok, vatanı mahv ve milleti dereke-i süfliyyete indirmek ve kan döktürmek için der'uhde ettiniz ise bu alçaklıktır, hâinliktir. Cezâsız kalmaz. Sukut et, yoksa indireceğiz. / 7 Nisan 1325.

Umum ahâli nâmına Ödemiş Belediye reisi: Ali Haydar

Yalnız hükûmeti tanımamakla değil, ayni zamanda vergi vermemek ve hattâ tâbiiyyetten çıkmak gibi tehditler de sav-

rulmuştur. Meselâ şu telgrafta vergi meselesi ileri sürülmektedir:

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Evlâd-ı vatanın bu kerre gayri-meşrû' surette teessüs eden hükûmet-i müstebidde-i merkeziyyeye zerrece i'timâdı bulunmadığını ve hayât-ı milliyyenin mahvını intâc edecek şu hâl-i hâinâneye hiç bir vechile sükût etmiyeceğini umum kazâ halkı şiddetle protesto etmiş idik. Bu kerre neşredilen ve gûyâ Meb'ûsân-ı milletin olduğu bildirilen beyânnameniz ise harekât-ı gayr-i meşrûanızı bir kat daha takviye etti. Millet bu istibdâda boyun eğemez. Şekl-i meşrûtiyyet-i hakîkiyye teessüs edinceye kadar merkez-i pâyıtaht ile kat'-ı alâka eylediğimizi ve akça-i vâhide irsâline rızâ göstermiyeceğimizi müttahit ve yekvücûd umum kazâmız nâmına beyan ederiz./
5 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Bartın merkezi.

Tâbliyyetten ayrılma tehditnâmesinin suretini Sadâret makamına arzeden Sıvas vali vekilinin telgrafı da şöyledir:

Makam-ı Sadâret-i-Uzmâya

Sıvas İttihad-ve-Terakki ve Cem'iyyet-i-İlmiyye ve Taşnaksotyon ve Hınçakyan cem'iyyetleri tarafından verilen beyannâme aynen bâlâya naklolundu. Bu cem'iyyetler bil-ittifak büyük bir miting yapmak istedikleri halde, mücerred memlekette bir galeyâna bâis olmamak için men'edildi. Hükûmet-i meşrûtanın kalbgâhına vurulmak kasdiyle tertib edilen darbeler ancak bugün buraca tahakkuk eyledi. Hamiyyet-i vataniyye ile mümtâz olmak dâiyesinde bulunan bir vatanperverin otuz iki sene devâm eden ve devlet ve milletin hemen inkırâzına bâdî olan istibdâdın iâdesi karşısında ifây-ı vazifede düçâr-ı müşkilât olacağı tabiîdir. Buhrân-ı hâzırın devâmı takdirinde vatan ve memleketin giriftâr olacağı ah-

vâl-i müellimenin uhde-i âcizâneme îrâs edeceği mes'ûliyyet altında kalmamak için meşrutiyyet-i idârenin bir suret-i meşrûada idâmesi çâresinin istihsâline çalışılmasını selâmet-i vatan nâmına arzederim efendim. / 7 Nisan 1325.

Sıvas vali vekili
Vefik

Sûret

Asırlardanberi darebât-ı hûnîn-i zulm-u-istibdâddan ezilmiş, cesed-i bî-rûh hâline gelmiş olan devlet ve millet-i Osmâniyyemizi sâha-i necât-u-hayâta çıkaran İttihad-ve-Terakki cem'iyyetiyle cem'iyyet-i mezkûreyi mahz-ı adâlet ve insâniyyet olan ahkâm-ı şer'iyyenin neşr-ü-idâresiyle tenvir-ü-te'yid eden Cem'iyyet-i İlmiyye-i İslâmiyye ve ahkâm-ı meşrûiyyet-ü-meşveretin muhâfazasında kezâlik müttahid olan Hınçakyan ve Taşnaksiyon cem'iyyetleri miyânelerinde i'lân-ı meşrutiyyettenberi zâten esaslı bir ihtilâf-u-tezâd olmadığından müttefikan tâyin olunacak hatt-ı-hareketle idâme-i meşrutiyyet-i meşrûayı ve Kanun-ı-esâsîmiz ahkâmının tamâmî-i icrâsını tâkib edecektir. Şu bir kaç gündür hükûmet-i hâzıramız ve hattâ Meşîhat-i İslâmiyyemiz tarafından edilen neşriyyâtta Şerîat-i mutahhare-i İslâmiyyenin tamâmen icrâ olunacağı i'lân olunuyorsa da bu şa'şaa-i diniyye salâbetperverân-ı İslâmı iğfâl etmek ve yeniden açmak istedikleri safha-i istibdâda ısındırmak azm-i hilekârânesine mübtenî ise bu hâl ile millet-i İslâmiyye ve Osmâniyyeden iğfâl olunacak bir ferd-i vâhid bile hamdolsun kalmamıştır; çünki o salâbetperverân-ı İslâm dahî adâlet-i şer'iyyenin öyle i'lânât ile değil, ancak meşrutiyyet ve usûl-i meşveret ile kaaim olacağını biliyorlar. İdâre-i müstakille ve müstebidde ile ahkâm-ı şer'iyyenin şu zamanda icrâsını gayri-kabil görürler. Binâenaleyh Şerîat ve Adâlet ancak usûl-i meşrutiyyetin tamâmî-i icrâ ve Meclis-i millî-i meşrutiyyetin kemâl-i serbestî ve hürriyetle vazife-i mukaddeselerini hakkıyle ifâ etmeleri enzâr-ı millete ve mahz-ı adâlet olan Şerîat-i mutahhareye de muvâfık kavânîn-i medeniyye vaz'eylemeleriyle de isbât

olunabilir. Millet-i İslâmiyye ve umum anâsır-ı Osmâniyye şu fi'liyyât-ı meşrûa ve kanuniyyeyi görmedikçe meşrutiyyet ve meşveret usûlünün bâkî ve dâim olduğuna kat'iyyen kaani' olmadıkça hükûmet-i müstebiddeyi tanımamakta ve binâenaleyh levâzım-ı tâbiiyyet ve mükellefiyyete münkaad olmamakta ma'zûruz. / 7 Nisan 1325.

Bu beyânnâmede İttihad-ve-Terakki ile Cem'iyyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin Hınçak ve Taşnak cem'iyyetleriyle el ve dil birliği etmiş olmasmdan bahsedilmesine mukabil, şu telgrafta da Ermeni ve Rum tahakkümlerine karşı bir ısyan ifâdesi görülmektedir; bununla beraber bu Bağdad telgrafında Ermeni ve Yahudi imzâları da vardır:

Sadr-ı-a'zam Paşa'ya

Bâzı hâinlerin iğvââtına kapılan İstanbul ayak-takımıyla iğfâl edilen piyâde askerinin îkaa' eyledikleri harekât-ı cinâyetkârâne netîcesinde Kanun-ı mukaddes-i esâsîmize bir darbe indirildiğine bütün efrâd-ı millet bugün kaani' olmuştur. Hükûmetin tebliğât-ı resmiyyesi bir hakikat-i mahza karşısında endişelerimizi kabil değil teskin etmedi ve etmiyecek: Meclis-i-Meb'ûsân âzâsından biri katledilmiş, bir kısmı sefâretlhânelere iltîcâ ve bir kısmı da firâr eylemişlerdir. Hey'et-i-Vükelâ hilâf-ı kanun olarak cebren isti'fâ ettirilmiştir. Dinine, vatanına sâdık olan efrâd-ı millet bu teşebbüsâtı Kanun-ı-esâsî'ye bir darbeden başka bir suretle telâkki eylemedi ve eylemiyecek. Âsîler te'dib ve hükûmet-i meşrûa iâde edilinceye kadar kuvve-i bâğıye müzâheretiyle teşekkül eden idâre-i hâzırayı millet aslâ tanımıyacak; istiklâl tarafdârı Ermenilerin, Rumların tahakkümleri altında yaşayamıyacağız; dinimiz, âmâlimiz, nâmûsumuz buna râzı değildir vesselâm. / 4 Nisan 1325.

İttihad-ve-Terakki kulübü reisi Mir-i-livâ Zıyâ,
Ulemâdan Râkım, ulemâdan Nurüddin,
Eşrâfdan Bağdad gazetesi müdürü Murad,
Eşrâfdan Baban-zâde Hamdi,
Ermeni tüccârânından Mihran,

Millet-i Mûseviyye mu'teberânından Davud,
Cem'iyyet-i Tıbbiyyeden İnkılâp gazetesi müdürü Süreyyâ,
Osmanlı külübü Hey'et-i-idâresinden Doktor Mustafa,
Hey'et-i Zâbıta nâmına Polis müdürü Rızâ,
Belediye tabibi İsmail Hakkı,
Cebeci-zâde Fuad,
Rüsûmât idâresi nâmına Vefik ve binlerce efrâd-ı millet.

Edirne valisi de oranın Cem'iyyet-i-İlmiyyesi tarafından neşredilen beyannâmeyi şu kısa telgrafıyla hükûmete arzetmiştir:

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Bu gün Edirne ulemâ ve eşrâfı bil-ictimâ' icrâ kılınan müzâkere neticesinde bâlâya aynen naklolunan beyannâmeyi tanzim ve i'lân ettikleri ma'ruzdur. / 4 Nisan 1325.

Sûret

Ey ahâli, bin üç yüz yirmi yedi sene evvel bizim mukaddes Peygamberimiz Aleyhi-s-salâtü-ve-s-selâm Efendimiz Hazretlerinin Kur'ân-ı-Kerîm ile Medîne-i-Münevvere'de te'sis buyurdukları hükûmet-i Nebevîlerinin üss-ül-esâsı

وشاورهم في الامر **fermân-ı İlâhisi idi. Bu mubârek, bu muh-**

terem Resûl-i-Kibriyâ «Rahmeten li-l-âlemin» iken meşveretsiz hiç bir iş görmediler. Meşveret millet-i İslâmiyyenin hükûmete karşı en açık ve en sarîh bir hakk-ı meşrûudur. Hükûmet-i Osmâniyyenin bidâyet-i teşekkülünde Osmanlı kahramanları livây-ı muzafferiyyetlerini pek çok uzaklara kadar bu meşveret sâyesinde götürdüler; düşmanlarımızın İstanbul kapılarına kadar bizi koğalamaları da meşveretsizlik yüzünden idi. Otuz üç senedir ne musîbetler, ne felâketler, neler çektik! İşte hududumuz Tuna'da iken şu dört saatlik Mus-

tafapaşa'dan çizildi. Milyonlarca Müslümanlar, erkekler, kadınlar, bî-günâh ma'sumlar düşman kılıcı, düşman ayağı altında al kanlara boyanarak can verdiler. Nihâyet buraları, şu sığındığımız bir avuç toprak da elimizden gidecek idi; düşmanlarımız ittifak ediyorlar, bizim bakıyye-i vücudumuzu da parçalamaya diş biliyorlardı. Biz bu hâli anladık; ağlayarak, öpüşerek, sarmaşarak ittihâd ettik. Dinimizin, Kur'ânımızın, Peygamberimizin, Allâhımızın emri olan usûl-i meşvereti geçen 10 Temmuz'da İstanbul'da te'sis etmiye avn-ü-inâyet-i Bârî ve meded-i rûhâniyyet-i Peygamberî ile muvaffak-bil-hayr olduk. İşte bizim yanar-dağlar gibi feverân ederek ittihâd ettiğimiz bu Kanun-ı-esâsîmizi i'lân eylediğimizi gören etrâfımızdaki düşmanlar kalplerinden vurulmuşa döndüler; «Eyvâh, Türkler canlandılar, hakk-ı meşrû'-ı hâkimiyyetlerine nâil oldular; artık her ümidimiz bitti, mahvoldu!» diye hüngür hüngür ağladılar. Avusturya'nın işgal-i askerîsi altında bulunan Bosnâ-Hersek'i kendi memleketine ilhak edişi, Selânik'e kadar beslediği ümid-i istilâsının mahvından başka ne için idi? Bulgaristan'ın Şarkî-Rumeli'yi gasbederek krallığını i'lân etmesi, Edirne ve Makedonya vilâyetlerini zaptedemiyeceğine, bunların ilel-ebed Osmanlılar elinde kalacağına binlerce teessüflerle kanâat hâsıl etmesinden ileri geliyor idi. Sekiz ay evvel te'sis ettiğimiz hükûmet-i meşrûta-i meşrûamız 4 Kânunuevvel'de ictimâ' eden meclis-i şûrâmız ise günden güne canlanıyor idi; kuvvet, şevket kesbediyor, düşmanlarımıza hadlerini anlatacak isti'dadlar, vekar ve haysiyyetler gösteriyordu. Mahkeme-i kübrây-ı meşveretimiz bizim için maddî, ma'nevî saâdet-i hâl-ü-istikbâlimiz için mükemmel kanunlar tanzim ve bir taraftan da otuz üç sene âteş-i zulm-ü-istibdâdın alevleri içinde yanıp kül olmak derecesine varan binây-ı hükûmetimizi adl-ü-ihsan temelleri üzerine yeniden binâ ediyordu. Her ferdimizin hudûd-ı hayâtı, hukuk-ı medeniyyesi, malı mülkü, ırzı emniyyet-i tâmme dâiresine giriyordu. Artık kimse bi-gayri-hakkın nefyolunmuyor, malı gasbedilmiyor, hükûmetlerde ve mahkeme kapularında sürünmüyor, kimseden rüşvet alınmıyor, kimsenin nâmûsuna taarruz edilmiyordu. Bizim içimizde bize hâricî düşmanlarımızdan daha müdhiş düşman olan, memleketlerimizi para ile, altın ile düşmanlarımıza

satıp Allâhın şu koca mülkü üzerinde bize oturmak, nâmûsumuzla, hükûmetimizle yaşamak için bir karış toprak bırakmamakla iftihâr eden bir takım alçaklar, insan sıfatında bir takım ervâh-ı habîse bizim saâdetimizi çekemediler. İstanbul'da el altından fesad ocağını uyandırmaya olanca kuvvetleriyle çalışan bir takım Allahtan korkmaz, vatan ve millet nedir bilmez zâlimleri kendi taraflarına çektiler. Bunlar vâsıtasıyla İstanbul'daki asâkiri Şerîat kalkıyormuş, din elden gidiyormuş diye keselerini altunlarla doldurarak kandırdılar. Meclis-i meşveretimize hücum ettiler; âzâlarından, hususiyle Cenâb-ı Peygamber Aleyhi-s-salâtü-ve-s-selâm Efendimiz Hazretlerinin sülâle-i tâhirelerine mensup Şerif Sâdık Paşa Hazretlerini zulmen şehid ettiler. Bir ikinci Kerbelâ meydanı vücuda getirdiler. Böyle evlâd-ı Resûlden bir zât-i âlî-kadrin kanıyla وشاورهم في الأمر âyet-i kerîmesini kanlara buladılar. Her biri elli bin kişinin vekil-i meşrûu olan o koca Mahkeme-i kübrây-ı meşvereti Allâha, Resûlullâha, Kur'ân-ı-Kerîme ve bütün âlem-i İslâmiyyete karşı tahkir ve terzil ettiler. Gene istibdâdı iâde eylediler, gene keyf ile icrây-ı mezâlime, ibâd-Ullâhın üzerine ateşler yağdırmaya başladılar. Yüzlerce insanları, çoluk-çocuğu kurşunlarla öldürdüler; koca İstanbul'u bir kasaphâneye çevirdiler; yüzden ziyâde genç zâbitlerimizi hâşâ müslüman değil diye süngülediler. Meclis-i şûrâmızın reîs-i evveli ile reîs-i sânîsi Edirne meb'uslarımızdan Tal'at Bey ve daha bir çok âzâ meydanda yok, hayat ve memâtları mechul; hükûmet-i müstebidde kendi keyfiyle bir kaç rezili meb'us tâyin ederek gûyâ müzâkerâtı icrâ ettiriyor. Sahifelerini mazlum kanıyla buladığı Kanun-ı-esâsîmizi gûyâ muhâfaza ediyor! Eski hafiyyelerden, bilhassa ulemâdan olmadığı halde kisve-i ilmiyyede dört tarafa dağıttığı alçaklar vâsıtasıyla zavallı ahâliyi aldatmaya, gazeteler münâfıkane ve hâinâne neşriyyât ile hepimizi uyutmya çalışıyor: Yalandır, inanmıyalım! İşin aslı şimdi dinimiz, şerîatimiz, Kur'ânımız, vatanımız, nâmûsumuz, hayatımız tehlikededir. Ey ahâli, vatan elden gidiyor; İstanbul'da hükûmet hâl-i buhrandadır; fırsat elde iken gözümüzü açalım. İş işten geçtikten sonra pişmanlık fayda vermez. İşte

33 hicreti, o kanlı felâket göz önünde, o şühedânın mezarları hâlâ kan renginde, toprağından kan kokusu geliyor; hâlâ dulları, yetimleri her tarafta ağlıyor, inliyor. Memleketimizin üzerine yeniden çöken bir kanlı musibetin vücudunu kaldırmak, Kanun-ı-esâsîmizi yeniden istibdad pençesinden kurtarmak, Meclis-i meşveretimizi yeniden toplatmak için her ne yapmak lâzım gelirsl henüz fırsat elde iken yapalım; yekpâre bir canlı kal'a-i ittihâd olalım. Şu mubârek vatanı gözgöre düşmana terkedip ilel-ebed tel'in olunmayalım. İşte Selânik, Manastır ve Üsküp vilâyetlerindeki bil-umum anâsır-ı Osmâniyye yekvücud olarak millî alayları teşkil ettiler. Hürriyyet-i Osmâniyyenin, Kanun-ı-esâsî'nin muhâfazası için kanlarının son damlasına kadar akıtacaklarına kütüb-i mukaddese üzerine yeminler, ahd-ü-mîsaklar ettiler. Var olsun bu şanlı, bu kahraman vatandaşlarımız! Ey ahâli, bugün bu bizim elimizdedir; yarın fırsat elden giderse, eyvah makam-ı akdes-i Hilâfete, Osmanlı milletine yazık, düşman ayağı altında çiğnenecek.

Edirne Cem'iyyet-i İlmiyye ve vataniyyesi.

Tevfik Paşa hükûmetini meb'uslar tâyin etmiş olmakla itham kabilinden bir çok vâhî iddiâlarla doldurulmuş olan bu tuhaf beyannâmenin en mühim noktası, Meclis-i-Meb'ûsânın feshedilmiş olmayıp in'ikad hâlinde bulunduğunu i'tirâf etmesidir.

Bu umumî propaganda karşısında hükûmetin yaptığı tebliğât ile te'minâtın artık hiç bir te'siri olmuyor, meşrutiyyet ilga edilip mutlakıyyet yeniden te'sis edilmiş sayılıyor ve hattâ şu telgrafta görüleceği gibi resmî te'minâta artık inanılmayacağı Tevfik Paşa kabinesine açıkça bildiriliyordu:

Yeni Kabine hey'etine

Şu üç günlük şeref-i menhûs-ı Vekâleti muazzam bir milletin hayat-u-bekaasına tercih mi ediyorsunuz? Altı yüz şu kadar yaşında bir hükûmetin ızmıhlâl ve perişânîsine sebeb olmak istiyorsunuz. Muhâfazakârân-ı istibdâdı te'dib için Rumeli'den hareket eden mukaddes orduyu yalnız zan-

netmeyiniz: Bütün millet bunda müttefik-ül-âmâl hareket üzredir. Dinimizi, vatanımızı, meşrutiyyetimizi muhâfaza için ayağınıza gönderdiğimiz sahte telkinatla aldatılan asker kardeşlerimizi efkâr-ı müstebiddâneye âlet ittihâz ederek onların kuvvetine mi istinâd etmek istiyorsunuz? Bunlar bizim kardeşlerimiz, evlâtlarımız, akaaribimizdir; karşılıkta görecekleri kardeşlerine, babalarına, dedelerine ve hattâ analarına mukabele edeceklerine kaani'misiniz? Bu ma'sum ve teşne-i adalet millete kıymayınız! Dünyada ve âhirette kanlı ellerimizle intikam alacağımız inâyet-i Bârî ve imdâd-ı rûhâniyyet-i Peygamberî ile muhakkaktır. Zaman kazanmak için devr-i sâbık tezvir ve tesvil politikasına tebean tâlimât ve tebligâtınıza inanacak hiç bir fert kalmamıştır. Sizde zerre kadar vatan mahabbeti varsa hemen çekiliniz, eski kabineye ve riyâsete terk-i hizmet ediniz / 5 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki Cem'iyyeti
Çerkeş hey'et-i merkeziyyesi

Bununla beraber, birbirini tutmayan ve hattâ tamamiyle nakzeden rivayetler karşısında şaşalayıp hakkiati öğrenmek istiyenlerin de çok haklı telgrafları yok değildir. Meselâ şu Düzce telgrafı işte onlardandır:

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Bu gün eşrâf-ı memleket nâmına gelen Meb'ûsan beyannâmesinde ahkâm-ı şer'iyye ve idâre-i meşrutiyyetin tamamiyle icrâ olunmakta bulunduğundan bilcümle ahâlinin bir hâl-i sükûnette bulunmaları selâmet-i vatan nâmına tavsiye buyurulduğu halde, bu gün makam-ı kazâya Kastamonu vilâyetinden tebliğ olunan telgrafnâmede İkinci ve Üçüncü orduların idâre-i meşrutiyyete vurulan darbenin men'i için İstanbul'a hareketle Çatalca istihkâmâtını işgal ettikleri Üçüncü ordu müşiriyyetinin iş'ârâtına atfen bildirilmekte ve bunu müteâkıp Kastamonu kadılığından Düzce kadı ve müderrislerine çekilen telgrafnâmede vatanın müdafaası için bil-umum İslâm ve Hıristiyan vatandaşların cümleten hareket eylediklerini ve cem'iyyetlerin hareketlerinin meşrûiyye-

ti ve emirlerine itâat edilerek hemen hareket olunmasını yazmış ve Bolu mutasarrıflığının meb'uslardan alıp tebliğ ettiği telgrafnâmede Meb'ûsânın beyannâmesinde izâh olunduğu vechile meşrutiyyet ve Meclis-i-Meb'ûsan kemâl-i serbestî ile ber-devam bulunduğundan sû'-i-tefehhüme mahal bırakılmaması bildirilmiş! Ahvâl-i ma'rûza-i mütenâkıza akvâm-ı muhtelifeden ibâret kazâ ahâlisi üzerine şiddetli surette te'sir etmiş olduğundan, şâyet müftî-i mûmâileyhin iş'ârâtı vechile ahkâm-ı şer'iyye ve meşrutiyyete bir darbe vurulmuş ise bilumum kazâ ahâlisi son damla kanımızı akıtıncaya kadar uğraşmaya hâzır ve müheyyâ bulunduğumuzdan, hakikat-i hâlin iş'ârı i'timâd ettiğimiz nâmus ve meclisinizden ehemmiyyet-i ahvâle binâen şimdi telgrafhânede bekliyoruz / 5 Nisan 1325.

Ahâli nâmına Belediye reisi İshak
Ümerây-ı çerakiseden Kâmil,
Kürt eşrâfından müderris Mehmet,
Lâz eşrâfından tüccar Ârif,
Müftî-i belde Ahmed,
Ümerây-ı çerâkiseden Râsih,
Eşrâftan Ahmed,
Eşrâftan İshak,
Eşrâftan Abdullah,
Müderris Ahmed,
Eşrâftan Âkif.

Ayni meâlde şöyle bir Basra telgrafı da vardır:

Huzur-ı Sadâretpenâhîye

İstibdâdın iâde edildiği ve Meclis-i-Meb'ûsan reisiyle bâzı a'zây-ı muhteremesinin gaybubeti sansürün hükümfermâ olmasıyla sâbittir. Kanun-ı-esâsînin muhâfazasına umum anâsır kasem etmişlerdir. Pâdişah da mükerreren kasem etmiştir. Umumen silâh-bedest olduğumuz halde Kanun-ı-esâsînin idâmesi için kanımızın son damlasını dökmeye hazırız. Ma'rûzâtımız asılsız ise, zevât-ı müşârünileyhimâ ber-hayât ve nerelerde bulunduklarına dâir kendilerinden te'minât alın-

madıkça ahâli ve ordunun umum askeriyle her bir fedakârlığı göze aldık, makinada bekliyoruz / 5 Nisan 1325.

Basra İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti.

Rumeli'de ortaya atılan rivâyetlerle iddiâlara Basra İttihad-ve-Terakki merkezinin bile tamâmiyle i'timâd edememiş olması her halde çok şâyân-ı-dikkat bir vaziyettir.

Şu Derne telgrafında da meşrutiyyetin ihlâl edilmiş olmasına pek ihtimal verilmemekte, yalnız Ahmed Rızâ ve Tal'at Beylerin âkıbetleri hakkında mâlûmât istenilmektedir:

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Meclis reisi Ahmed Rızâ ve vekili Mehmet Tal'at Beylerin ne olduklarına dâir sûret-i mukniada tafsilât bekliyoruz. İki güne kadar cevap verilmediği takdirde hükûmet-i merkeziyyenin adem-i mevcudiyyetine kaani' olacağız. Meşrutiyyeti ihlâl edecek cüz'î harekâtı protesto ederiz / 7 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad cem'iyyeti hey'eti.

Bu son iki telgraf, İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin merkez-i-umumîsiyle bâzı şûbeleri arasında tuhaf bir zihniyet farkı olduğunu göstermektedir.

Bu gibi telgrafların en garibi, vatanın bile meşrutiyyete fedâ edileceğinden bahseden şu şâyân-ı-hayret tehditnâmedir:

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Bu kerre teşekkül ettirilmiş olan kabinenin Kanun-ı-esâsî'ye ve usûl-i meşrûta-i meşrûamıza mugayir olarak in'ikaad etmiş olması Kanun-ı-esâsî'ye vurulmuş bir darbe-i fecîa olduğu cihetle hiç bir vechile kabul edilemiyeceği, zâten mal ve can ve vatanımızı meşrutiyyet-i idâre uğurunda fedâya

müttahiden ve müttefikan ahd-ü-mîsak etmiş olduğumuza menbî vatan-ı pâk-i mukaddesimizin muhâfaza ve idâme-i selâmeti için icâb eden her bir muâmele-i fedâkârîden geri durulmayacağından hılâf-ı meşrutiyyet ikaame ve ik'âd edilmiş olan hâl-i hâzır kabinesinin sukutiyle Kanun-ı-esâsî dâiresinde yeniden teşkilini taleb ederiz / 7 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Mudurnu merkezi.

Hiç bir tehdidi ihtivâ etmiyen alelâde protesto telgrafları da vardır; meselâ şu Bafra telgrafı işte o cümledendir:

Makam-ı Sadâret-i-Uzmâya

Ahkâmının muhâfazasına kirâren kasem ettiğimiz Kanun-ı-esâsî'ye mugayir olarak İstanbul'da teşekkül eden kabine ile harekât-ı gayri-meşrûayı ve bunlara muîn ve zahîr olanları şiddetle protesto eyleriz / 7 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Bafra hey'et-i merkeziyyesi

İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Osmanlı ordusunu siyasete karıştırmış ve hattâ orduya «Nigehbân-ı hürriyyet» lâkabını da takmış olduğu için, Tevfik Paşa kabinesine bir çok askerî tehditnâmeler de yağmıştır; şu Kasaba telgrafı işte onlardandır:

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Meşrutiyyetin bekaası ve Kanun-ı-esâsî'nin muhâfazası uğurunda verdiğimiz yeminde sâbit olduğumuz gibi, kaideten meşrutiyyete mugayir olarak teşekkül eden kabineyi vatanın selâmeti nâmına reddeder ve milletin i'timâdı olacak bir kabine teşekkül etmediği takdirde harekete ve fedây-ı câna hâzır ve müheyyâ olduğumuzu arzeyleriz / 2 Nisan 1325.

Kasaba'da Nizâmiyye Yirmi üçüncü alayın üçüncü taburu.

Şu kastamonu telgrafı da ayni mâhiyettedir:

Yeni Sadr-ı-a'zama

Muhâfaza-i ahkâmına mükerreren yeminler ettiğimiz Kanun-ı-esâsî'ye külliyyen muhâlif olarak İstanbul'da teşekkül eden şimdiki kabineyi ve bu gibi ahvâl-i gayri-lâyıkaya müsebbib ve mürevvic olanları kemâl-i şiddetle protesto eder ve hiç bir zaman Kanun-ı-esâsî'nin muhâfaza-i mer'iyyet ve devâmı yolunda ölmekten ve bu yolda merdâne ve dilîrâne hareket edenlere imtisâl etmekten ferâgat etmiyeceğimizi ve her türlü ihtimâle karşı harekete müheyyâ bulunduğumuzu beyân eyleriz / 4 Nisan 1325.

Kastamonu askerî klübü.

Sinop'dan da böyle bir telgraf çekilmiştir:

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Meşrutiyyet ve Kanun-ı-esâsî'nin muhâfaza-i ahkâmına kanımızla canımızla gayret edeceğimize Kur'ân-ı Azîm-üş-şân üzerine ahd-ü-mîsak eylemiş olduğumuzdan Derseâdet'de Kanun-ı-esâsî ve meşrutiyyet aleyhine vurulan darbeyi kemâl-i şiddetle protesto eyleriz / 7 Nisan 1325.

Sinop Askerî klübü

Şu Gerede telgrafında olduğu gibi, dünya ve âhirete âit nasihatlerle dolu tehditnâmeler de yazılmıştır : :

Gayet müsta'celdir

Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'ya

Millet istibdâdın kahr-u-mezâlimiyle hâl-i ihtilâle gelmiş iken inâyet-i Bârî bu millet-i muazzamayı ihyâ etti: Saâdet ve selâmetinin yegâne zamâm meşrutiyyet-i idâre olduğundan, canıyla tev'em addettiği şu idâre-i müstahseneye küçük

bir sû'-i-zannı bile kanıyla, hayâtiyle karşılar; millet müttahiden Kanun-ı-esâsîye sarılmış iken kabinenizin nâ-meşrû' olarak teşkiliyle meşrutiyyete vurulan darbeye nasıl tahammül edebilir? Halbuki muhterem meb'uslarımıza da hakaret olundu. Buna mümâsil cinayetler irtikâb olundu. Milleti yalnız İstanbul halkından ibaret bilmeyiniz: Onlar bir cüz'-i gayri-mütefekkirimizdir! Onların da kısm-ı-a'zamı ma'nen bizimle beraberdir. Her taraf galeyan ve heyecan içinde meşrû' bir hükûmetin teessüsüne intizâr ediyor; siz hâlâ mevkiinizde bulnuyorsunuz! Hamiyyetli bir kalp sevgili vatanını kanlar içinde bırakmıya râzı olur mu? Halbuki siz bunlardan mütenebbih ve müteessif olmuyorsunuz! Şahsınız vicdan ve hamiyyetten ârî midir? Siz vatanın, milletin nâm-u-ni'metiyle perverde olmadınız mı? Nasıl nankörlük ediyorsunuz? Mülkü İran gibi fecâyi'-i müdhişe içinde mi bıraktırmak istiyorsunuz? Bunca evlâd-ı vatana merhametiniz yok mu? Yoksa makamınızda bulunduğunuz müddetçe alacağınız dört beş yüz lira ve mertebe-i Sadâretle mi şeref kazanacaksınız? Maişetiniz dünyada bununla te'min olunursa, Dâr-ı-Âhiret'de milletin kanlarıyla mı yaşayacaksınız? Biraz da mevti düşününüz! Biraz da vatanın hâl-i hâzır-ı nâzikini düşününüz! Bunları düşünmiye sevkedecek kadar hamiyyet yok mudur? Bir isti'fâ ile şânınıza halel mi gelecek? Keşki bu şerefi kazanabilseniz! Maksat şahsınıza değildir; meşrutiyyete, meşrûiyyete muvâfık bir hükûmet te'sisidir ve siz mevkinizi terkedecek kadar hamiyyet ibrâz edemez iseniz emin olunuz ki bu milleti istihfâf ettiğinizi gördüğümüzde millet kanını vatan-ı muazzezi uğurunda îsâr edecek, meşrutiyyete gene mülâkî olacaktır; çünki Cenâb-ı Hak istinadgâhımızdır, imdâd-ı ruhânî-i Peygamberî bizimle beraberdir. İşte ey Sadr-ı-a'zam Paşa Hazretleri, vicdânınız hangi tarîkı tercih ederse onu ihtiyâr ediniz; fakat mevt var, Cenâb-ı Hak var vesselâm / 5 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti
Gerede kazâ hey'et-i merkeziyyesi.

İstanbul hükûmetini tanımamıya karar verdiklerinden bahsedenlerin bu hususta cevap beklemeleri de gariptir :

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Otuz iki senedenberi bu millet-i muazzama-i ebed-giryâna revâ görülen zulm-u-i'tisâf kâfî değilmiş gibi vatanın cebhe-i cerîhadâr-ı mukadderâtına bu def'a da bir çirk-i istihkar sürüldüğü anlaşıldığından, Kanun-ı-esâsîye kavl-ü-fi'liyle sâdık bir hükûmet-i meşrûa teessüs edinceye kadar maa-mülhakaat iki yüz seksen bin müslim ve gayri-müslim nüfûs-ı Osmâniyyeyi şâmil olan Tokat sancağının İstanbul hükûmet-i hâzıra-i müstebiddesini tanımayacağını maatteessüf arz ile cevâbına intizâr eyleriz / 8 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti
Tokat kazâ hey'et-i merkeziyyesi.
Hınçakyan şu'besi.
Taşnaksiyon komitesi
hey'et-i idâresi.

İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin ahâli nâmına bil-vekâle çektiği telgraflar da vardır :

Sadâret-i-Uzmâya

Otuz milyon Osmanlının nuhbe-i intihâb-u-âmâli meb'ûsân-ı kirâma Sultanahmet meydanında icrâ edilen hakaarât-ı mel'anetkârâne ve gene bu meb'ûsânın ve binnetice milletin mazhar-ı emn-ü-i'timâdı olan hey'et-i vükelânın tebdili hayât-ı meşrutiyyetimize vurulan darbe-i istibdadkârî burada bütün tebea-i Şâhânelerine kan ağlatıyor. Yekûn-ı mıkdârı altmış bine bâliğ olan Çerkeş ahâlisi kendi vekillerinin irâka edilen kanının hisâbını soruyor ve Osmanlılığın vekâlet-i mutlakasını hâizmiş gibi orada toplanan bir takım hâinlerin keyfine tâbi' bilâ-sebep ve bir maksad-ı gayri-meşrû' ile teşkil edilen bu yeni kabinenin ıskaatı ve hey'et-i sâbıkanın ibkaasıyla kendiliğinden tebdil ettiği Mâbeyn-i-Hümâyun Baş-kitâbetinden iş'ar buyurulan Meclis-i-Meb'ûsan riyâsetine de gene milletin intihâbiyle o mevkii işgal etmiş olan Ahmed Rızâ Bey'in iâdesi inâyet-i Zıllullâhîleri şâyan buyurulmazsa bü-

tün efrâdiyle askeriyle Çerkeş kazâ ahâlisi vatan uğurunda fedây-ı câna ve İstanbul"a müteveccihen harekete âmâdedir. Vatan, millet, Şevketpenâh Efendimiz hayat ve memât bekliyor. Bütün ahâli heyecanla makina başında bekliyoruz. Her halde ve kaatıba-i ahvâlde ferman / 3 Nisan 1325.

Çerkeş kazâsı altmış bin ahâlisi nâmına Osmanlı İttihad-ve Terakki cem'iyyeti kazâ hey'et-i merkeziyyesi.

Tevfik Paşa hükûmetinin ıskatiyle Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin iş başına iâdesi hususunda bütün vilâyetler arasında bir ittifak akdedilmiş olduğundan bahseden telgraflar da vardır ve meselâ şu Ereğli tehditnâmesi işte onlardandır:

Gayet müsta'celdir

Makam-ı Sadârete

Meşrutiyyet-i muazzezemize vurulan kanlı darbeyi meşrû' kabine ile temizlemiye bütün vilâyât ile müttefikan harekete azmeylediğimizi beyan ve bihûde yere kan dökülmemesini selâmet-i mülk-ü-millet nâmına istirhâm eyleriz / 5 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti Ereğli merkezi.

Tevfik Paşa kabinesini bir çok kanlar dökülmek suretiyle iş başına gelebilmiş gösteren telgraflar da vardır:

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Nice evlâd-ı vatan şehid etmek suretiyle hod-serâne teşkil edilen yeni kabineyi kat'iyyen ve kaatıbeten tanımıyacağımızı beyan ve vatan-ı muazzezimizi mehlekeye ilkaa eden

harekât-ı meşrutiyyet-şikenâneyi protesto ve reddeylediğimizi arzeyleriz / 5 Nisan 1325.

Bigadiç İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti.

Bâzı telgraflarda da yalnız eski kabinenin iş başına getirilmesi talebiyle iktifâ edilmiyerek millet hâinlerinin imhâsı gibi kanlı bir şart da serdedilmektedir :

Huzûr-ı Sadâretpenâhîye

Memleketimiz umum ahâlisince her türlü fedâkârlığı ihtiyâr ile hayatımızın son nefesine kadar muhâfazasına ahdü-mîsak eylediğimiz Kanun-ı-esâsî hilâfına ve meşrutiyyet-i meşrûamız aleyhine teşekkül eden kabineyi protesto eder, gayri-meşrû' surette iskat edilen kabinenin ve Meclis-i-Meb'ûsan reisinin iâdelerini ve Meclis-i-Meb'ûsânın muattal bırakılması vatanımızı her an tehlikeye ma'ruz bırakan millet hâinleri vücutlarının artık millet-i necîbe arasından tathirlerini mukaddes vatan ve milletimizin selâmeti nâmına taleb eyleriz / 17 Nisan 1325.

Hille İttihad-ve-Terakki hey'et-i merkeziyyesi,
Belediye reisi Emin,
Müfti İsmail.

İstanbul'da Şeriat istiyen âsilerin harekâtını Şeriate mugayir gösteren ve hükûmetin halkı teskin için yaptığı tebliğâtı da uydurma sayan tehditnâmeler de vardır :

Makam-ı Sadârete

Teşvîk eseri ve Şer'-i-şerîfe muhâlif olan İstanbul'daki mukatelât Kanun-ı-esâsî'ye şiddetli bir darbe vurulduğu ve istibdâdın iâdesi esbâbına tevessül edildiği meydandadır. Hükûmetin tebliğât-ı musannaasını dinlemekte ma'zûruz. Isrâ-

râtımız is'âf olunmadığı halde millet, asker şimdi İstanbul'a müteveccihen harekete hazırız / 6 Nisan 1325.

Ankara Mihalıçcık kazâsı hey'et-i İttihâdiyye merkezi.

Şu telgrafta da Tevfik Paşa kabinesi meşrutiyyet düşmanlarından mürekkep gösterilmektedir :

Huzûr-ı Sadâretpenâhîye

Meşrutiyyet-i idâremize vatanın, milletin teâlî ve terakkiyyâtında hâdim kabinenin isti'fâya mecbur edilerek değiştirilmesi ve kabine-i hâzıranın da meşrutiyyet tarafdârânı görülemiyen zevâttan olması burada fevkalâde galeyân-ı efkârı mucib olmağla muhâfaza-i meşrutiyyet için kanımızın son damlasını dökmek üzere umum kazâmız halkı ahd-ü-ittifak eylediklerinden kabine-i hâzıraya kat'iyyen i'timâd-ı umumîmiz olmadığından kabine-i sâbıkın iâdesiyle meşrutiyyetin muhâfazası bil-umum asâkir ve ahâli nâmına arz ve cevabına intizâr eyleriz ferman / 5 Nisan 1325.

Beypazarı kazâsı hey'et-i merkéziyyesi.

Bâzı İttihad-ve-Terakki telgraflarında da ikinci meşrutiyyet milletin kanı bahasına istihsâl edilmiş gösterilir; meselâ şu Daday telgrafında işte öyle bir iddiâ vardır:

Makam-ı Sadâretpenâhîye

Millet-i Osmâniyyenin kanları mukabili olarak istihsâl edilen meşrutiyyetimize vurulan darbe neticesiyle teşekkül eden yeni kabineye adem-i i'timâdımıza binâen ahâlimiz nâmına kemâl-i şiddetle protesto eder, eski kabinenin makamına ve Ahmed Rızâ Bey'in Meclis-i-Meb'ûsan riyâsetine hemen

geçirilmesni taleb ile şu uğurda her türlü fedakârlığa müheyyâ bulunduğumuzu arzeyleriz ferman / 5 Nisan 1325.

Daday İttihad-ve-Terakki
cem'i'yyeti.

O sırada Meclis-i-Meb'ûsan ictimâ' hâlinde bulunduğu halde bâzı telgraflarda meb'usların yerlerinde ibka edilmeleri bile taleb edilmiştir! Meselâ şu telgraf işte öyledir :

Huzûr-ı Sadâretpenâhîye

Otuz milyondan ibaret bulunan memâlik-i Osmaniyyede meskûn milel-i muhtelifenin emr-ü-makaasıdı Kanun-ı-esâsînin hüsn-i muhâfazası ve meşrutiyyet-i idârenin te'min-i istikrârma ve umum Osmanlılar tarafından ta'til edilen Meclis-i-Meb'ûsânın ittihâz edeceği mukarrerâta ve mülk-ü-milletin saâdet-i âtiyesini te'min edecek ve tasdik olunacak kavânîne gerden-dâde-i itâat ve münkad bulundukları tabiî olup Meclis-i-Meb'ûsan işleriyle iştigal ve kabineye i'timâd-ı tam veren millet meclisine tehdid ateşleriyle müdâhale eden ve bâzılarının hûn-ı nâ-hakkını yerlere döken ve hılâf-ı meşrûtiyyet muâmelât-ı hükûmeti varta-i tezelzüle uğratan ve bilâ-sebep Meb'ûsan reisi ile kabineden bâzı zevâtın isti'fâsına sebeb-i müstakil olan ve bu suretle Meclis-i-Meb'ûsânın dağılmasına sebebiyyet veren ve pâyıtaht-ı Osmânîde şûriş îkaaına bâdî ve bâis olan, otuz senedenberi istibdâd altında zebun olan millet ve vatanı ve mücâhede-i azmkârâne ile düşmüş olduğu dereke-i hevlnâkten tahlîs edilen ve hürriyyet ve müsâvât ve meşrutiyyet-i idâreyi istirdad yolunda sinîn-i vefîredenberi kan dökmek suretiyle hürriyyetin i'lânına muvaffak olan ve dâimâ âmâl-ü-makaasıdı bilcümle Osmanlıların refâh-ı hâl ve saâdetlerine ve Halîfe-i muazzamımızın bilcümle taarruzdan masuniyyetine hâdim bulunan İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin aleyhinde ve fikr-ü-maksatlarının hılâfında bu kerre Derseâdet'de vukua gelen müellim ve müessif haber-i habâset-engîzi tâ karye ahâlisine kadar resîde olmuş ve bilcümle kulûb-i Osmânînin tehyîc edilerek urûk-ı hamiyyet ve ahâlinin galeyân-ı efkârını ve heyecân-ı kalple-

rini bâdî olduğu gibi esâsen bu uğurda fedây-ı cân etmiye âmâde ve ahd-ü-mîsak etmiş bulunan efrâd-ı cem'iyyetin dahî galeyânını tahrik ve ezhânını tahrîş etmekte bulunan ahvâl-i nâ-meşrûanın bittabı' kat'iyyen kabul edilemiyeceği ve ind-el-icâb meşrûiyyet ve meşrutiyyet dâiresinde kanımızın son damlasına kadar fedây-ı câna müheyyâ bulunduğumuzdan, vekillerimiz bulunan muhterem Meclis-i-Meb'ûsan âzâlarıyla emin ve i'timâd-ı tâmme hâsıl olan eski kabine erkânının bekaay-ı me'muriyyetleri ise efrâd-ı Cem'iyyetin bilcümle âmâl-ü-makaasıdı idâme-i âsâyiş ve muhâfaza-i meşrutiyyet olduğundan gayr-i-meşrû' surette teşekkül eden kabineyi kabul edemiyeceğimizden aksini iltizâm edenleri protesto ederiz ferman / 5 Nisan 1325.

Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti
Gönen hey'et-i merkeziyyesi.

Buraya kadar ancak bâzılarını gözden geçirdiğimiz bu tehdit ve protesto telgraflarının ifâdelerindeki bozuklukla Türkçe yanlışları telgrafçıların dikkatsizliklerinden mütevellid olabileceği gibi, telgraf yazanların ehliyyetsizlikleriyle de izâh edilebilir. Her halde her iki ihtimalin ayni zamanda vârid olduğuna ve bu fâhiş hatâların telgrafçılardan ziyâde telgraf yazanlara âid olmasının daha kuvvetle muhtemel bulunduğuna hükmetmek daha doğrudur.

HAKLA HAKİKATİN DUYULMAMIŞ SESLERİ

Bundan evvelki fasıllarda gözden geçirdiğimiz telgraflarda gerek Sultan Hamid'in, gerek Tevfik Paşa kabinesinin tehdit ve hattâ tahkir edilmesine sebep olarak ortaya atılan iddialar şöyle sıralanabilir :

1 — «31 Mart vak'ası» üzerine İstanbul'da meşrutiyyet ilga edilip mutlakıyyet ve istibdâd iâde edilmiştir;

2 — Meşrû' olan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi ıskat edilip gayri-meşrû' olan Tevfik Paşa hükûmeti keyfi surette iş başına getirilmiştir;

3 — *Meclis-i-Meb'ûsan kapatılmış ve bu suretle millî* hâkimiyyete fi'len nihayet verilmiştir;

4 — Meb'uslar öldürülmüş veyâhut firâra mecbur edilmiştir;

5 — Bir çok meşrutiyyet tarafdarları da öldürülmüştür;

6 — Yeni kabine âzâsı meşrutiyyet düşmanlarından seçilmiştir;

7 — İşte bütün bunlardan dolayı müslim ve gayri-müslim bütün Osmanlı câmiası ayaklanmış ve meşrutiyyeti kurtarmak için İstanbul üzerine yürümiye karar vermiştir ve bu harekette ordu da milletle beraberdir: Netice itibariyle dünyanın üç kıt'asıyla bir çok adalarına yayılmış olan muazzam bir imparatorluk, tek bir şehre karşı ayaklanmış demektir.

Hakikatte bu iddiâların hiç biri doğru değildir: Çünki Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi ıskat edilmemiş, «31 Mart» vak'asının zuhuru üzerine âsîlerle başa çıkamıyacağını anladığı için isti'fâ etmiştir; Tevfik Paşa da yeni kabinenin teşkilini hem pâdişahın, hem Hüseyin Hilmi Paşa'nın ısrarları üzerine der'uhde etmiştir. Meşrutiyyetin ilgasiyle mutlakıyyetin iâdesi de alelâde bir iftirâdan başka bir şey değildir: Çünkü Tevfik Paşa'ya hitâb eden Sadâret Hatt-ı-Hümâyununda Kanun-ı-esâsîye riâyet edileceği resmen tebliğ ve ilân edilmiş

tir; Meclis-i-Meb'ûsânın kapatılması da kat'iyyen doğru değildir: Padişahla Sadr-ı-a'zam İttihad-ve-Terakki telgraflarıyla tehdid edilirken Meclis de müzâkerelerine devâm etmiş ve hattâ faaliyyetine devâm ettiği hakkında bir beyannâme de neşretmek suretiyle efkâr-ı-umumiyyeyi teskine çalışmıştır. Yeni kabine âzâsının meşrutiyyet düşmanlarından seçilmiş olduğu da doğru değildir: Çünki ekserisi Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi âzâsından mürekkeptir.

Bütün memleketin İstanbul'a karşı ayaklanmış olduğu hakkındaki iddiânın da aslı olmadığı Tevfik Paşa'nın «31 Mart dosyası» ndaki resmî vesikalarla sâbittir: Bu vesikalar üç kısma ayrılmaktadır: Bir kısmı Tevfik Paşa hükûmetine sadâkat gösteren valilerle mutasarrıfların tebrik telgraflarından, bir kısmı muhtelif Osmanlı anâsırının yeni kabineye merbutiyyet ifâde eden arîzalarından ve nihayet bir kısmı da hakikati kavrayan bâzı makamlarla şahsiyyetlerin müzâheret taahhütnâmelerinden mürekkeptir.

Suretlerini aynen derce lüzum görmediğimiz tebrik telgrafları Medîne muhâfızı Bahri, Musul valisi Reşid, Konya valisi Mehmet Nâzım, Halep valisi Reşid, Cezâyir-i Bahr-i Sefid valisi Ekrem, Diyarbekir valisi Süleyman, Hama mutasarrıfı Âsaf, Midilli mutasarrıfı Ali Galib ve Antalya mutasarrıfı Âkif imzâlarıyla çekilmiş olanlardır. Bunların içinde en mühimlerinden biri de sonradan bir aralık Hâriciyye vekilliğinde bulunmuş olan o zamanki Amasya mutasarrıfı Bekir Sâmi Bey'in bütün Amasya sancağını yeni kabineden memnun gösteren şu telgrafıdır:

Huzûr-ı Sâmî-i Cenâb-ı Sadâretpenâhîye

Mesned-i celîl-i Sadâret-i-Uzmânın uhde-i Sâmîlerine tevcih buyurulması beşâreti bütün livâca kemâl-i meserretle telâkki ve bu tevcîh-i vecîh-ü-musîbin cidden mühtâc-ı istirâhat olan mülk-ü-millet için bir ahd-i cedîd-i saâdet ve nifâk-u-ağrâz-ı mevcudenin ref'-ü-izâlesi ile bilcümle Osmanlılar için bir devre-i cedîde-i ittihâd-u-selâmet olması bârgâh-ı Ahadiyyetten tazarru' ve temennî edildiğini arz ile takdim-i

tebrikât-ı ubûdiyyetkârîye ictisâr eylerim ferman / 3 Nisan 1325.

Amasya mutasarrıfı
Bekir Sâmi

Bütün Osmanlı anâsırının Tevfik Paşa hükûmetine karşı el-birliği etmiş olduğu hakkındaki İttihad-ve-Terakki iddiâsı da doğru değildir. Bu iddiâyı cerheden vesikaların en mühimlerinden biri, Kudüs Rum patriknin şu telgrafıdır:

Sadr-ı-a'zam Fahâmetlü Tevfik Paşa Hazretlerine

Bunca hıdemât-ı celîle-i vatan-perverânelerine mükâfâten mesned-i celîl-i Sadâret-i-Uzmânın uhde-i istihâl-i sâmî-i Fahîmânelerine tevcih-i meserret-eseri zîver-i sem'-i dâiyânem olmağla Devlet-i ebed-müddet-i Osmâniyyemizin şu bulunduğu ahvâl-i mühimme-i fevkalâdede ahsen-i hâl-ü-minvâl üzre hüsn-i temşiyet-i umûra muvaffakıyyet-i sâmî-i Sadâretpenâhîleri da'vâtına terdîfen mukarenet-i vücûd-ı âlî-i âsafâneleriyle bir kat daha vâyedâr-ı izz-ü-mefharet olan makam-ı Sadâreti tebrik eylerim ferman / 4 Nisan 1325.

Kudüs ve tevâbil Rum
patriki Damyanos.

Keldâni patrikliğinin de şöyle bir arîzası vardır :

Huzûr-ı mekârim-neşûr-i Hazret-i Sadâretpenâhîye

Ma'rûz-ı dâî-i kemîneleridir.

Edyan ve akvâm-ı muhtelifeden mürekkeb olduğu halde yek-vücud olarak altı yüz sene evvelindenberi teşekkül etmiş ve devamda bulunmuş olan bu devlet-i ebed-müddet-i aliyye-i Osmâniyyenin Şehenşâh-ı a'zamı tarafından cümle-i terakkıyyât-ı temdîniyyeden olan meşrû' usûl-i meşrutiyyet-i idâre dahî ihsan buyurulmasıyla bütün memâlik-i Şehenşâhînin bekaayâb olmasına himmet buyurulduğundan ve meşrutiyyet-i idâre-i mezkûreyi bir gayret-i câhiliyyeleri yüzünden tezelzüle uğratmağa çalışan bâzı gafillerin sademâtı da lehü-l-hamd

bertaraf edilmeğle muhâfaza-i şân-u-şeref-i Saltanat ve Hilâfet-i Osmâniyye edildiğinden ve bu hâlin te'min-ü-idâmesine ise ancak bilcümle devletlerin ve milel-i metbûanın arasında ilkaa ve te'yid-i müvâlât-u-mahabbet ve izhâr-ı teshilât-u-müzâheret-i hakîmânede bulunarak hürriyyet ve müsâvât ve uhuvvet-i meşrûa-i dünyeviyyeyi bahşeden adâlet-i âmmenin hüsn-i idâresine müteenniyen muktedir ve müdebbir ve tevfik-ı Rabbânîye mazhar olmuş Zât-i sâmî-i Cenâb-ı Efhamîleri gibi bir zât-i âlî-kadre tevdî' edilmesinden dolayı Hâkipây-ı Şâhânenin minnetdârı kalarak arz-ı tebrikât ve tehniyât-ı dâiyâneye bilcümle Keldânî Osmanlı millet-i dâiyâneleri ve patrik ve metrepolidleri ve bu bendeleri nâmına işbu takrîr-i tebrikî-i dâiyânenin müsâraaten takdimine ibtidâr kılındı. Ol-bâbde emr-ü-ferman Hazret-i Veliyy-ül-emrindir / 3 Nisan 1325.

Derseâdet Keldânî patrikliği
vekili dâîleri

Keldânî cemâatî reisinin de ayni meâlde bir arîzası vardır.

O sırada Cebel-i-Lübnan, Avrupa devletlerinin kefâleti altında muhtâriyyetle idare edilen bir sancaktır; oranın mutasarrıfından da Tevfik Paşa'ya şöyle bir telgraf gelmiştir :

Huzûr-ı Sâmî-i Vekâletpenâhîye

Mesned-i celîl-i Sadâret-i-Uzmâya vuku'-ı me'muriyyet-i sâmî-i Nezâretpenâhîlerinden dolayı cidden arz-ı vecîbe-i tebrik-ü-tehniyeye cür'et eylerim ferman / 2 Nisan 1325.

Cebel-i-Lübnan mutasarrıfı
Yusuf

Muhtâriyyetle idâre edilen bir beylik vaziyetindeki Sisam adası Rum idâresinin de şöyle bir telgrafı vardır :

Sadâret-i-Uzmâya

Mesned-i Sadâret-i-Uzmânın uhde-i Fahîmânelerine tev-

cihinden dolayı arz-ı tebrikât-ı mahsusaya cür'et ve Sisam beyi Kopas Efendi'nin hüsn-i idâresi neticesi olarak umûru gün-be-gün ıslâh olunmakta olan cezîremiz hakkında dâimâ teveccühât-ı Efhamîlerinin bî-dirîğ buyurulmasını niyâz eyleriz ferman / 2 Nisan 1325.

Sisam emâreti
meclis hey'eti.

Sisam beyi Kopas Efendi'nin de aynı tarihte çekilmiş şöyle bir telgrafı vardır :

Sadâret-i-Uzmâya

Mesned-i celîl-i Sadâretin uhde-i Fahîmânelerine tevcih buyurulmasından dolayı arz-ı tebrikât-ı ciddiyyeye müsâraat ile beraber muvaffakıyyât-ı tâmmeye mazhariyyetleri temenniyyât-ı samimiyyesinde bulunduğumuz ma'ruzdur / 2 Nisan 1325.

Sisam beyi
Kopas

Bâzı Arap ve Kürt aşiret reislerinin de böyle bir takım telgrafları vardır: Bu vaziyette bütün Osmanlı imparatorluğu ile muhtelif anâsırının İstanbul hükûmetine karşı el-birliği edip silâha sarılmış olduklarından nasıl bahsedilebilir?

Bilhassa muhtelif makamlarla şahsiyyetlerden gelen sadâkat ve müzâheret telgraflarının fevkalâde bir ehemmiyeti vardır. Sultan Hamid'e Siverek'den çekilen şu telgraf bunların başında gelir :

Hâkipây-i Şâhâneye

Halife-i Muazzam Efendimizin millet-i necîbe-i Osmâniyyeye bahş-u-ihsânı olan usûl-i meşrutiyyet ve Kanun-ı-esâsîye mel'unlar tarafından bir darbe vurulmak istenildiği kemâl-i teessürle istihbâr olunuyor. İdâme-i meşrutiyyet ve Halife-i A'zam Efendimizin uğur-ı Şâhânelerinde kanımızın son damlasını akıtıncaya kadar müheyyâ bulunduğumuzu ar-

zeder, kemâl-i heyecanla emr-ü-ferman buyurulmasına intizâr eyleriz, ol-bâbde ferman / 8 Nisan 1325.

Hamîdiyye alay kumandanı kaymakam İsmail,
Kâtib-i alay Osman,
Kâtib-i alay Zıyâ,
Yüzbaşı Mehmet,
Kâtib-i alay Hüseyn,
Yüzbaşı Cemil,
Yüzbaşı Hasan,
Yüzbaşı Abdullah,
Yüzbaşı Hasan,
Yüzbaşı Remzi,
Yüzbaşı İbrahim,
Yüzbaşı Fâik,
Yüzbaşı Fahri,
Yüzbaşı Zıyâ,
Yüzbaşı Receb,
Yüzbaşı İsmail,
Yüzbaşı Îsâ,
Yüzbaşı Ali.

Sadâret makamına çekilen telgrafların en mühimlerinden biri de şudur :

Sadâret-i-Uzmâya

Her hâl-ü-kârda idâre-i umûr-ı devlet için ahkâm-ı münîfe-i şer'iyyenin düstûr-ül-amel ittihâzını ve te'sis-i idâre-i meşrûtiyyenin devâm-ı mer'iyyeti taht-i karâra alındığını mutazammın olan telgrafnâme umum efrâd-ı millete ve her tarafa tebliğ olunmuş ve bu cihet umumun hoşnûdîsini ve Zât-i Hazret-i Pâdişâhînin da'vât-ı hayriyyesini isticlâb etmiş iken İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti merkez-i umumîsinden ve merâkiz-i sâireden taraf taraf ictimâ'lar akdedilmekte ve meşrû' olarak teşekkül etmiş olan bu hükûmeti kat'iyyen dağıtacakları ve merkez-i saltanata yürümek ve fenâlık îkaa' etmek gibi hâllere cür'et etmeleri ve hükûmeti şu su-

retle taht-i tehdide almaları efkâr-ı umumiyyeyi büyük bir heyecan içinde bırakmıştır. Buralar Kürdistan olup ecdâdımızın hûn-ı şehâdetiyle alınmış ve şimdiye kadar muhâfazası uğrunda milyonlarla islâmlar fedây-ı hayât etmiştir. İttihad cem'iyyetlerinin müstebiddâne olarak ber-vech-i mâ'rûz tebliğât-ı nâ-lâyıkada bulunmaları efkâr-ı-umumiyyeyi tahrik ve âheng-i i'tilâfı tahdîş etmek maksadına mübtenî olmasına mebnî bil-âhire başka bir reng alacağı şüphe edilemez. Biz âdâba riâyet, hükûmetimize itâat ve hüsn-i muâşerete hizmet ettikçe İttihad cem'iyyetleri fenâlık îkaaına şu suretle cür'et ediyorlar. Biz gene eski Osmanlılarız; yalnız Allahtan korkar, hükûmetimizden çekiniriz. Dinimizin tavsiye ettiği şerîatten, adaletten, idâre-i meşrûtadan ayrılmayız. Millet-i İslâmiyyenin fedâkârân-ı celâdet-ittisamlarıyla esası rabtedilen ve Şerîat-i garrây-ı Ahmediyye ahkâm-ı celîlesiyle vatanın hukuk ve menâfi'-i umumiyyesini zâmın olan Kanun-ı esâsî ahkâm-ı meşrûasına tevâfuk eden Meclis-i-Meb'ûsânın sâlif-ül-arz mukarrerât-ı vâkıasının ehemmiyyet-i fevkalâdesini nazar-ı şükranla takdir ederek efkâr-ı istiklâl-cûyâneleri derece-i bedâhette olan İttihad-ve-Terakki cem'iyyetlerinin ahvâl-i nâbecâları ilerde efrâd-ı âilemizin kanlar içerisinde yuvarlanmasına, vatanımızın ayaklar altında bulundurulmasına sebeb-i kavî olacağı havâlîmizce te'vil-ü-tefsirden âzâde bir keyfiyyet olduğu nümâyandır. Bunların fikr-i nâ-meşrû'larına hiç bir ferdin iştirâk etmiyeceği emr-i âşikârdır. Sırf heyecânı mûcip yaygaradan ibaret olduğu cümlece ma'lûm ve müsellem bir keyfiyyettir. Yetmiş bini mütecâviz aşâir ve kabâilden mürekkep vilâyetimiz millet-i İslâmiyyesi Meclis-i-Meb'ûsânın mârr-ül-beyan kararının hakkıyla muhâfazasına kanlarının son katrasını dökmekle azm-ü-kasd ve bu fikirden ser-i-mû inhirâf etmiyeceklerine dâire-i şerîatte yemin etmiş olduğumuzu vilâyetimizin umum İslâmı nâmına müttahiden arz-u-i'lân ederiz. / 4 Nisan 1325.

Bitlis vilâyeti umum meşâyih, ulemâ ve eşrâf-ı mütehayyizan ve aşâir-ü-kabâili nâmına meşâyihten
Es-Seyyid Abdülgaffâr Fethi.

Bu tarihî telgraf, yapılan menfî propagandaların bir «Yaygara» dan ibaret olduğunu Bitlis halkının tamâmiyle kavramış ve hattâ ona göre teşebbüse geçmiş bulunduğunu bütün vuzûhiyle gösteren çok mühim bir vesika demektir.

İnebolu'dan çekilen şu telgraf da bu bakımdan hususî bir ehemmiyyeti hâizdir :

Makam-ı Celîl-i Cenâb-ı Sadâretpenâhîye

İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin İnebolu şu'besi reisi bulunan kazâmız kaymakamı Bey dünkü gün cem'iyyet mensûbînini toplattırıp tertib ve tasnî' ve câmi kapusunda bir mülâzım ma'rifetiyle kırâat ettirdiği nutk-ı türrehât umum ahâlinin heyecânını mûcib olmuştur. Şeref-mevrûd ve sûretleri câmi kapusuna ta'lik olunan 4 Nisan 1325 tarihli i'lân-ı telgrafîleri üzerine heyecân-ı umumî teskin olunmağla umum nâmına arz-ı teşekkür eyleriz. / 4 Nisan 1325.

İnebolu Belediye
reisi
Ahmed Hilmi.

Trabzon valisi de İttihad-ve-Terakki propagandasına karşı hükûmetten daha fazla mâlûmât istemiştir :

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Hâdise-i ma'lûmeye dâir Nezâret-i celîle-i Dâhiliyyeden vilâyâta i'tâ buyurula-gelen ma'lûmâta rağmen gene burada ber-devâm olan şâyiât cihetiyle daha ziyâde tatmîn-i ezhâna medâr olmak üzere izâhât-ı kâmile i'tâ buyurulması ma'rûzdur. / 3 Nisan 1325.

Trabzon valisi
Ârifî

Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında Kastamonu'dan çekilmiş şöyle bir te'minât telgrafı da vardır :

Sadâret-i-Uzmâya

İdâre-i meşrûa-i meşrûtanın muhtel olduğuna dâir buraca şüyû' bulan erâcîfin hılâf-ı hakikat olduğu ve Ser'-i şerîfin muhâfazasıyla idâre-i meşrutiyyetin devâmına bir kat daha i'tinâ olunacağı Meclis-i-Meb'ûsânın beyannâmesiyle meb'ûsumuz Şükrü Bey'den ve İsmail Mâhir Efendi'den alınan telgrafnâmelerle istibşâr edilmeğle umumun memnuniyyet ve teşekkürâtım mucib olmuş ve buraca lehül-hamd mıhill-i âsâyiş bir hâl olmadığı ve şâyet bir taraftan hılâf-ı vâkı' beyânâtta bulunulursa sahih nazarıyla bakılmaması maa-t-teşekkür arzolunur ferman. / 3 Nisan 1325.

Müftî-i Kastamonu
Emin

Rum papazı Yorgi

Ermeni papazı Nersisyan.

Muhtelif yerlerden yazılmış hususi arîzalar içinde de en mühim ve en şâyân-ı dikkat olanı işte şu tezkiredir:

Huzûr-ı Âlî-i Sadâretpenâhîye

İkinci ve Üçüncü ordûy-ı Osmânînin İstanbul üzerine yürüdükleri kumandan Mahmud Şevket Paşa'nın Hudâvendigâr (= Bursa) vilâyeti makamından mülhakaata ta'mim edilen telgrafnâmesinde gösterilmekte olup bir asker kumandanının Harbiye nezâretine mürâcaat etmeksizin Anadolu vilâyetlerine tebliğât-ı resmiyyede bulunması ve vilâyetin de Sadâret ve Dâhiliyye nezâreti gibi teselsül-i merciiyyeti gözetmiyerek evâmiri başka yerlerden telâkki eylemesi telgrafların resmiyyetinde bizleri şüpheye düşürdüğünden meşrû' olmak şartıyla her ne kadar meşrutiyyet tarafdârı isek de maâz-Allâhu-Teâlâ böyle Dâr-ül-Hilâfete karşı muhâcemeyi de umum ahâli nefretle gördüğümüzü ve bu gibi fikirleri ev-

vel-u-âhir bu havâlîce tervice yeltenenler ancak bir kaç sarhoştan ibaret bulunabileceğini arzeyleriz ferman. / 7 Nisan 1325.

Lefke'de Kasap-zâde
Mehmet Râşid

Ertuğrul sancağında
Lefke nâhiyesinde
Kilimci-zâde
Mehmet ibni Remzi.

Bilhassa dikkat edilecek çok mühim bir nokta vardır : Bütün bu telgraflarla tezkireleri yazanlar hep meşrutiyyet tarafdarlarıdır: Bunların kabul etmedikleri şey, hakikati tahrif eden ve memleketi haksız yere heyecâna düşüren menfi propaganda yaygaralarıdır. Hakla hakikatin sesleri işte bu kadar yükselebilmiş ve o kadar yaygara içinde tabii hiç bir te'siri olmamıştır.

HAREKET-ORDUSUNUN ISTANBUL'A GİRMİYECEĞİ HAKKINDA VERİLEN TE'MİNÂT MESELESİ

Bundan evvel de gördüğümüz gibi, «31 Mart vak'ası» nın zuhuru Jandarma yüzbaşılarından İsmail Canbulat Efendi tarafından bir telgrafla derhal Selânik'e bildirilmiştir: Sonraları Dâhiliyye nâzırlığına kadar yükseltilen bu Çerkez zabtiye yüzbaşısı :

«Meşrutiyyet mahvoldu!»

diye bir telgraf çekmiştir. O sırada İttihad-ve-Terakki Merkez-i-umumî âzâlığında bulunan ve cumhuriyet devrinde de Üçüncü Umumî-Müfettiş olan Tahsin Uzer'in şimdi âilesi nezdinde bulunan gayrimünteşir hâtırâtına göre, Selânik'e haber gider gitmez askerî klüpte bir ictimâ' akdedilmiş ve Üçüncü ordu kumandanı Birinciferik Mahmud Şevket Paşa'nın idâre ettiği müzâkerede Istanbul'a derhal kuvvet sevkedilip meşrutiyyetin kurtarılmasına karar verilerek bu kuvvete **«Hareket-ordusu»** gibi mânâsız bir isim takılmıştır. «31 Mart» iğtişâşına rağmen Istanbul'da meşrutiyyetin ber-devâm olduğunu ve Meclis-i-Meb'ûsânın da ictimâ hâlinde bulunduğunu İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin bilmemiş veyâhut öğrenmemiş olmasına tabiî imkân yoktur. Ekseriyeti İttihadçılardan mürekkep olan meb'usların hakikî vaziyeti Merkez-i-umumî'ye bildirmemiş olmaları kabil midir? Sadr-ı-azam' Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında vak'adan sonra kendisine çekilmiş şöyle bir resmî telgraf vardır :

Sadârete

4 Nisan 1325 Cumartesi günü istizâhı mukarrer olan mevâddın 11 Nisan 1325 Cumartesi gününe te'hîrine Hey'et-i-umumiyyece karar verilmiş olmağla yevm-i mezburda saat

sekiz raddelerinde Meclis-i-Meb'ûsânda isbât-ı vücud buyurulması bâbında. / 2 Nisan 1325.

Meclis-i-Meb'ûsan
reis-i muvakkati :
Ali Nakî

Bundan evvelkiler gibi bu telgraftaki tarihler de Rumî takvime göredir ve saatler de ezânîdir.

Muntazaman faaliyetine devâm eden Meclis-i-Meb'ûsânın bu vaziyetinden İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti merkez-i-umumîsinin haberdâr olmaması akla sığacak şey midir? Hakikatte Cem'iyyetin maksadı büsbütün başkadır: Onun istediği şey, «31 Mart» vak'asını istismâr edip Sultan Hamid'i hal'etmek suretiyle devleti eline alarak istediği gibi idâre etmek, yâni **«Keyfî idâre»** dediği mutlakıyyete İdâre-i-örfiyyesiyle tekabül edecek bir **«Örfî meşrutiyyet»** kuruvermektir: Aşağıda göreceğimiz gibi Cem'iyyet bu maksadında tamamiyle muvaffak olmuştur ve bu muvaffakıyyetini de Sultan Hamid'in kan dökmekten ictinâbına medyundur.

Mahmud Şevket Paşa'nın riyâsetinde toplandığından bahsettiğimiz ictimâ'da verilen karar üzerine derme-çatma bir Hareket-ordusu teşkiline başlanmıştır: Rumeli'nin muhtelif yerlerinden parça parça yola çıkarılan bu i'tibârî «Ordu» kozmopolit bir kütleden başka bir şey değildir. İçinde her Balkan milletinden yığınlarla mahlûkaat vardır; hattâ Selânik Yahudilerinden bile katılanlar olmuştur! Türk düşmanı Makedonya çetecilerinin teşkil ettikleri gönüllü kuvvetler içinde bilhassa Bulgar müfrezesi pek meşhurdur! Bir takım keçe-külâhlı Arnavut serserilerinden de bahsedilir! Bütün bu güruhlar için en câzip şey yağmacılık imkânıdır ve nitekim meşhur Yıldız yağması hakkında bir çok yazılar yazılmıştır.

Selânik'den pişdar şeklinde ilk hareket eden asker ve gönüllü kuvveti Milâdî 15 Nisan 1909 Perşenbe günü yola çıkmış ve ondan sonra da M. 19, 20 ve 21 Nisan Pazartesi, Salı ve Çarşanba günleri gene Selânik'le Drama, Serez, Gümülcüne, Manastır ve Üsküp'den bir çok askerî trenler daha hareket ettirilmiştir.

«Hareket-ordusu» nun başına ilkönce Selânik Redif fırkası kumandanı ferik Hüseyin Hüsnü Paşa geçmiştir: Sadr-ı-a'zam Said Paşa'mn hâtırâtına göre Istanbul önlerine gelen ilk kuvvetler içindeki Selânik Jandarma bölüğü M. 19 Nisan Pazartesi günü ilkönce Ayastefanos = Yeşilköy stasyonunu işgal etmiş ve Hareket-ordusu'nun ilk kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa da ertesi gün Hadım-köyü'ne gelmiştir. Üçüncü ordunun başında Hâdi Paşa'yı vekil bırakan Mahmud Şevket Paşa'nın yedi trenle Selânik'den hareketi M. 18 Nisan Pazar gününe ve Ayastefanos'a muvâsalatı da M. 22 Nisan Perşenbe gününe müsâdiftir.

Hareket-ordusu İstanbul önlerinde toplanınca derhal şehre girivermeyi göze almış mıdır? Mahmud Şevket Paşa münevver bir askerdir ve emrindeki kuvvetlerin hakiki bir «ordu» olmadığını tabiî herkesten iyi bilir. İşte bundan dolayı Ayastefanos'a vâsıl olduğu gün, yâni Rumî 9 Nisan 1325 ve Milâdî 22 Nisan 1909 Perşenbe günü Istanbul'un mukavemet ihtimâlinden ürkerek Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'ya şöyle bir telgrafla **mürâcaat mecburiyetinde kalmıştır :**

Müsta'celdir

Makam-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Hareket ordusunun ittihâz edeceği tedâbîrde zâyi' edilecek en cüz'î zaman pek büyük hatar ve tehlikeyi tevlid edebileceğinden, orduda şimdiden tedâbîr ve tedârükât-ı mutasammemeye ibtidâr edildiği ve maamâfih taraf-ı Sâmîlerince de efrâd-ı ihtiyâtiyyenin bir an evvel terhisleri esbâbının istikmâli arz ve Hâssa kumandanı Nâzım Paşa Hazretleriyle görüşülmek üzere yarın saat üçte Ayastefanos'da bulunacağım beyân olunur ferman. / 9 Nisan 1325.

Üçüncü ordu kumandanı :
Mahmud Şevket

Mahmud Şevket Paşa'nın bu telgrafı çekmekten maksadı, Istanbul'daki muntazam askeri kuvvetlerin terhisini te'min ederek her türlü mukavemet imkân ve ihtimâlini orta-

dan kaldırmaktır; Istanbul'daki Hassa ordusu kumandanı Nâzım Paşa ile görüşmek istemesi de bunun içindir. Bu maksadını te'min için «**hatar ve tehlike**» den bahsetmek suretiyle biraz göz-dağı da vermek istemiştir! Böyle bir vaziyette Hareket-ordusu kollarını sallıyarak nasıl Istanbul'a girebilir? İşte bundan dolayı Ayastefanos'a gitmiş olan Draç meb'ûsu Es'ad Paşa'ya ordunun Istanbul'a girmek istemediği hakkında te'minât bile verilmiştir; bu asılsız te'minâtı Es'ad Paşa daha Mahmud Şevket Paşa'nın muvâsalatından evvel hükûmete şöyle bir telgrafla bildirilmiştir :

Hâriciyye Nezâretine

Edirne, Selânik, Manastır menâtıkından gelip pişdârını Hadım-köyünde gördüğümüz kuvve-i-askeriyye kumandanlarıyla görüşüldü. Bu kuvvet muntazamdır ve harben Istanbul'a dâhil olmak emelinde değillerdir. Ancak tedâbîr-i intizamkârî ile Istanbul kıyâm-ı askerisi müsebbiplerini taharrî ve âsâyişi te'min edeceklerdir. / 4 Nisan 1325.

Draç meb'ûsu
Es'ad

Bu esassız te'minâta büyük bir ehemmiyet veren Hâriciyye nâzırı Rif'at Paşa meseleyi Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'ya ayni gün çektiği şu telgrafla bildirmiştir :

Sadr-ı-a'zam Paşa'ya

Hadım-köyünden Draç meb'ûsu Es'ad Paşa'dan şu telgrafı aldım: Edirne, Selânik, Manastır menâtıkından gelip pişdârını Hadım-köyünde gördüğümüz kuvve-i askeriyye kumandanlarıyla görüşüldü. Bu kuvvet muntazamdır ve harben Istanbul'a dâhil olmak emelinde değillerdir; ancak tedâbîr-i intizamkârî ile Istanbul kıyâm-ı askerîsi müsebbiplerini taharri ve âsâyişi te'min edeceklerdir. / 4 Nisan 1325.

Hâriciyye nâzırı
Rif'at

Istanbul hükûmetinin Hareket-ordusuna karşı hiç bir mukavemet göstermemesinin iki sebebi vardır :

1 — Pâdişâhın kan dökülmesini istememesi;

2 — Hükûmetin ecnebî müdâhalesinden çekinmesi.

O devrin «Düvel-i muazzama» denilen Avrupa devletleri Osmanlı imparatorluğunun za'fıyla inhitâtından istifâde için en küçük bahânelerle vesileleri bile istismâr etmeyi siyasî bir teâmül hâline getirmişlerdir. Draç meb'ûsu Es'ad Paşa'nın bildirdiği sahte te'minâta Hâriciyye nâzırı Rif'at Paşa'nın lüzumundan fazla ehemmiyet vermesinin sebebi işte bu vaziyettir. Nitekim bir kaç gün sonra bâzı vilâyetlerden gelen telgraflar İngiliz, Fransız ve İtalyan filolarının Osmanlı sâhillerinde mekik dokuduklarını bildirmek suretiyle hükûmetin endişesinde ne kadar haklı olduğunu fi'len meydana çıkarmıştır. Bu telgrafların biri Basra vilâyetinindir :

Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine

İngilizin Lorans (?) harp sefînesi dahî mâh-ı hâlin sekizinci günü Basra limanına geldiği berây-ı ma'lûmât ma'ruzdur. / 9 Nisan 1325.

Basra vali vekili
Defterdar
Şevket

Bu telgrafın ifâde tarzından anlaşıldığına göre Basra'ya biraz evvel de bâzı İngiliz gemileri gelmiş ve bunlar nihayet bir zırhlı ile takviye edilmiştir.

Halep valisi Reşit Rey (= H. Nâzım) Bey'in de şöyle bir telgrafı vardır :

Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine

Yedi yüz kırk efrâdı ve otuz yedi topu hâmil olan Vehrine (?) nâm Fransız zırhlısının bu gün İskenderun limanına geldiği ma'ruzdur. / 10 Nisan 1325.

Halep valisi
Reşid

Gene Reşid Bey'in ertesi gün çektiği telgraf da şöyledir:

Dâhiliyye Nezâret-i Celîlesine

9 Nisan 1325 tarihli telgrafa zeyldir: İtalya'nın Dominiko kumandasında beş yüz otuz efrâd ve otuz üç toplu Froce (?) firkateyni bu gün Mersin tarikıyle limana geldiği İskenderun kaymakamlığının telgrafı üzerine ma'ruzdur. / 11 Nisan 1325.

Halep valisi
Reşid

Hâriciyye nâzırı Rif'at Paşa'nın yukarda vesikalarını gördüğümüz sahte te'minâta büyük bir kıymet ve ehemmiyet verip memnun olması işte bundandır. Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında Rif'at Paşa'nın el-yazıyla Es'ad Paşa'ya şöyle bir cevabı da vardır ·

Hadım-köyünde :

Draç meb'ûsu Es'ad Paşa'ya

Telgrafınızı aldım. Istanbul'a dühul beheme-hâl heyecânı ve binâenaleyh ahâlice büyük karışıklığı ve belki her vatanperver Osmanlıyı dâğdâr edecek hâlâtı mûcib olacağından, andan kat'iyyen sarf-ı-nazar edilmesini muhâtaplarınızın hamiyyet-i müsellemelerinden bekler idim ve bunun böyle olduğunu ihbâr etmeniz mûcib-i meserret oldu. Müsebbiplerinin taharrisine gelince, bu vazifenin dağdağasızca Zâbıta'ya havâlesi pek münâsip olur zannındayım. Buralarını beyân ederek vatanımızı müdâhalât-ı ecnebiyyeye düçâr edip belki nâ-kabil-i iltiyâm yara açılmasına vatanperver ve hâmiyyetkâr muhâtaplarınızın râzı olmayacakları muhakkaktır. Bunu din ve Osmanlılık nâmına ricâ ederiz. Telgrafınızı Sadr-ı-a'zam Paşa'ya tebliğ ettim.

Hâriciyye nâzırı :
Rif'at

O sırada Rumeli'nin bir çok yerlerinden Istanbul hükûmetini meşrû tanımadıklarına dâir bundan evvel bâzılarını gözden geçirdiğimiz tehdit telgrafları yağmakta ve hattâ bâzı yerlerde pâdişâhın ismi Cuma hutbelerinde bile zikredilmemektedir: Sultan Hamid'in bu vaziyetteki dürüstlüğü ve çok müteassıp bir İttihatçı olan Tahsin Uzer'in yukarda bahsi geçen hâtırâtında i'tirâf ettiği «büyüklüğü», işte bütün bunlara rağmen bitaraflığını muhâfaza etmiş olmasında gösterilebilir. Hareket-ordusu Istanbul'a girdikten sonra kurulan meşhur Dîvân-ı-harb-i-Örfî âzâsından birinin bana anlattığı mühim bir noktayı burada tarihe tevdi' etmeyi millî bir vazife addederim: Bu mühim mesele Nâdir Ağa'nın muhâkemesi esnâsında Dîvân-ı-harpte ortaya çıkmıştır. Istanbul'un pâdişaha sâdık olan Birinci ordusunun sâdık olmayan kumandanı Mahmud Muhtar Paşa «31 Mart vak'ası» üzerine Selânik'e kaçınca Yıldız'a gidip huzûra kabul edilen bir iki müşir ve ferik Sultan Hamid'in ayaklarına kapanarak Hareket-ordusuna mukavemet edilmesini istirhâm ettikleri halde pâdişah kabul etmemiş, asabi bir sesle :

— Paşalar, ben Halife-i-İslâmım: Müslümanı müslümana kırdıramam!

deyip bitişik odaya çekilmiştir. O sırada Sultan Hamid'in ağzından çıkacak tek bir kelime, Hareket-ordusu denilen derme-çatma kütleyi bir anda mahvetmiye ve Türkiye'nin en mükemmel kuvveti olan Birinci ordunun başına iyi bir kumandan koyup «Vur!» emrini vermesi devletin bütün mukadderâtını değiştirmiye kâfîdir: İkinci Abdülhamid işte bunu yapmamış ve hâdisâtı bitaraf bir seyirci gözüyle takib etmiştir.

Sultan Hamid o kadarla da kalmamış, bir taraftan Topçu feriki Hurşid Paşa ile Ders-vekili Hâlis Efendi'yi Hareket-ordusuna gönderip meşrutiyyetin mahfûz olduğunu te'min ederken, bir taraftan da Birinci ordunun yeni kumandanı Nâzım Paşa'yı Rumeli kuvvetlerine mukavemet etmemeleri için Istanbul askerini yemin ettirmiye me'mur etmiştir. Hareket-ordusunun pâyitahta tedrici surette ve ustalıkla sızabilmesi işte bu sâyededir. İlk sızıntının âdetâ bir nezâket ziyâreti kabilinden olduğu da Mâbeyn Baş-kâtipliğin-

den Sadâret makamına bir sureti gönderilen şu arîzadan anlaşılmaktadır :

Taraf-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîye

Cevâba intizar buyurulduğu arzolunur. Ol-bâbde. / 4 Nisan 1325.

Ser-Kâtib-i Hazret-i Şehriyârî:
Ali Cevad

Mâbeyn-i-Hümâyun Baş-Kitâbetine

Buradan giden hey'et Hadım-köyü'ne vâsıl olmasıyla bu gün oraya gelen tabur zâbitâniyle görüşmüş ve mezkûr tabur karye-i mezkûrede kalmış olduğu Hurşid Paşa'dan Harbiye nezâretine çekilen telgraftan müstebân olup maamâfih kendilerine karşı muâmele-i tazyikıyye icrâ kılınmaması şartı dermiyan kılınması üzerine nâzır-ı müşârünileyh cevâben öyle bir muâmele ifâsının kat'iyyen aslı olmadığını bildirmiştir. Çatalca'dan bu gün bir Topçu alayı gelip intizam tahtinde Bâb-ı-Âlî önünden geçip Dâire-i-Harbiyye'ye ve oradan Meclis-i-Meb'ûsâna gitmiştir. Sarây-ı-Hümâyûn'a dahî gidecekleri, andan sonra da yerlerine dönecekleri haber alındı. Hurşid Paşa Harbiye nâzırıyla muhâbere etmekte olduğundan alınacak ma'lûmât pey-der-pey arzolunur.

Hareket-ordusunun Istanbul'a sızması işte böyle ustalıkla ve hem pâdişahın, hem hükûmetin müsâmahalarıyla mümkin olmuş bir hâdisedir. Bilhassa Ayastefanos açıklarına gelmiş olan donanmanın da müzâheretine istinâd eden o karma-karışık Hareket-ordusu Milâdî 1909 senesi 23/24 Nisan Cuma/Cumartesi gecesi zevâlî saat 11,33 de nihayet kolayca şehrin içine sızmaya başlamış ve yukarda vesikalarını gördüğümüz te'minâtın esassızlığı işte bu suretle fi'len ortaya çıkmıştır.

O gece bâzı mevki'ler işgal edildikten sonra sabaha karşı muhtelif kollardan şehrin işgaline başlanmış, pâdişah kan

dökülmemesini emrettiği halde Bâb-ı-Âli'de, Taksim kışlasında, Taşkışla'da, Harbiye'de ve Selimiyye'de görülen mukavemetler yüzünden bâzı müsâdemeler olmuş ve hattâ top bile kullanılmış, Selimiyye'den mâadâ bütün bu noktalar o gün akşama kadar teslim olmuş ve nihayet Selimiyye ile Yıldız'daki İkinci fırka da ertesi gün teslim olunca Hareket-ordusu artık Istanbul'a tamamiyle hâkim kesilmiştir.

O sırada Tevfik Paşa'nın Berlin'de bulunan oğullarına kâtipliğinde bulunan Ali Şevki Bey'in «31 Mart vak'ası» hakkında yazmış olduğu ilk mufassal mektubun tercemesini bundan evvel görmüştük; Ali Şevki Bey'in ikinci mufassal mektubu da Hareket-ordusunun Istanbul'a nasıl girdiğini ve ondan sonraki hâdiseleri uzun uzadıya izah etmekte olduğu için, çok mühim bir vesika demektir; bu ikinci mektup da Fransızca yazılmış olduğu için, şimdi burada aslını değil, tercemesini dercetmek mecburiyetindeyiz. Otuz sahife tutan bu tarihî mektupta Hareket-ordusunun şehre sızması şöyle izâh edilmektedir :

İstanbul, 29 Nisan 1909

Aziz dostlarım,

Burada cereyân eden vukuât hakkında size vereceğim haberleri câzip bir şekilde ifâdeye muvaffak olamazsam kusuruma bakmamanızı rica ederim, çünki iki gündür hiç durmadan başım ağrıdığı için çok muztaribim.

Son mektubumdaki izâhâtımı Rumeli ordusunun pâyıtahta girişi bahsinde bitirmiştim. Geçirmiş olduğumuz ihtilâl günlerinin muhtelif safhalarını elimden geldiği kadar size anlatmak için şimdi işte o noktadan söze başlıyorum.

Selâmlık merâsiminden sonra Dâvudpaşa ve Râmiz kışlalarının Hareket-ordusu tarafından işgal edilmiş olduğu hakkında heyecanlı bir haber aldık: Bunun sebebi, boş kalan kışlalardaki askerlerin Selâmlık merâsimine gitmiş olmalarıydı.

Edhem Paşa pür-telâş gelip haberi getirdi.

Aradan biraz geçince pâdişah alelâcele babamı saraya ça-

ğırttı. Baban giderken, annenle ikisinin arasında çok müessir bir sahne oldu; baban annene:

— Ben bu akşam eve dönebileceğimi zannetmiyorum; eğer ölecek olursam, çocuklarıma iyi bak!

dedi. Bu sahnenin annen Melek Hanımla benden başka şâhidi olmadığı halde hepimiz mâtem içindeydik. Yıldız sarayı ile kışlalara her an bir hücum bekliyorduk. Bu vaziyette pek tabiî olarak sabahın saat ikisine kadar göz yummamıza imkân olmadı. Ancak işte o saatte yataklarımıza girdik.

Sabahleyin alaturka saat on buçuğa doğru Melek Hanım beni çağırmak için koşa koşa aşağı indi. Korkudan titriyor ve şu sözleri çok güçlükle söylüyordu :

— Harp başladı!

Yatağımdan fırladım, kendisini teskine çalıştım, hemen elbisemi giydim ve ötekileri de teskin için yukarı koştum. İçimizde en çok korkan Mazlum Bey'di.

Nâile babanı düşündükçe ağlamaya başladı. Gula da onu görünce öyle yaptı. Ben kendilerini teskine çalıştım, biraz cesâret verdim ve ondan sonra da büyük bir heyecan içinde bulunan annenin odasına gittim. Herkes elbisesini giymekle meşguldü; Mazlum Bey Zehrâ'nın mücevherât torbasını eline aldı; hep beraber aşağıda İsmail Bey'in odasına indik. Mazlum Bey o kadar korkuya kapılmıştı ki, demir kapuyu anahtarla kilitledi. Ben neler olup bittiğini görmek için ara-sıra yukarı çıkıyordum. Artık heyecânı geçmiş olan annen büyük bir sükûnetle yürüyüp duruyordu.

Taksim meydanına yerleştirilip Topçu kışlasını hedef ittihâz eden toplarla tüfek seslerinden başka bir şey işitmiyorduk. Kapumuzun önündeki cadde askerlerle dolmuştu: Bunlar Selânik'den gelmiş olan eski Avcı kıt'alarının efrâdıydı; kışlalarından kaçmış olan bu askerler bir taarruza uğradıkları takdirde mukabelede bulunmak üzere hazırlıklarını yapıyorlardı.

Sokaklara mütemâdiyen Mavzer kurşunları yağıyor ve hattâ bizim bahçeye bile düşüyordu. Annen şaşılacak bir soğukkanlılıkla bana dedi ki :

— Bu top güllelerinin kışlaları yıkacakları muhakkaktır

ama, içlerinde kaynaşan kehleleri öldürüp ortalığı temizliyecekleri de şüphesizdir!

Sonra pencereleri açıp gramofon çaldığı takdirde sokakları dolduran âsî askerlerin sükûnet bulup bulamıyacaklarını sordu. Ben de pek tabiî olarak kendisini o fikirden vaz geçirdim.

Kışlalarında teslim olmadıklarına pişman olan âsî askerler afvedilmelerini te'min edecek bir çâre arıyorlardı. Ben kendilerine bir nutuk irâd edip hepsini etrâfıma topladıktan sonra bombardman edilmekte olan kışlalarına götürmek ve silâhlarını teslim ettirip afvolunmalarını te'min etmek üzere sokağa çıktım. Fakat konağın arkasındaki câmiin önünde bizim aşçı-başının geçirmiş olduğu Cehennem azâbını duyunca o sevdâdan vaz geçtim. Halil Ağa âsîlerin muhâsara kuvvetlerine teslim olmak istediklerini görünce kendilerine câmiye girip tüfeklerini teslim alâmeti olarak kapunun önüne bırakmalarını teklif etmiş. Bunun üzerine içlerinden üç nefer silâhlarını zavallının üstüne çevirmiş. Nihayet oraya biriken mahalle halkının ricâları sâyesinde adamcağız ölümden kurtulup ahıra sığınmış.

Kurşun sesleri de, bombardman da ikindiye doğru nihayet buldu: Çünki artık bütün kışlalar teslim olmuştu; yalnız Taşkışla akşama kadar mukavemete devam etti.

Kurşun sesleri durur durmaz ben yaya olarak sokağa çıktım ve babamı görmek için saraya doğru yürüdüm. Kâmilen müsellâh asker kaçaklarıyla dolup taşan sokaklarda bâzı hammallarla tulumbacılar da dolaşıyordu. Bütün caddeler harp sahnelerine dönmüştü. Nihayet sağ, sâlim Yıldız'a vâsıl oldum. Üç kapucu ile iki asker muhâfazasındaki saray kapusundan geçip babanın Edhem Paşa ve Cevad Bey'le görüşmekte olduğu odaya girdim; koridorlarda ne bir uşak, ne de bir hademe görebildim: Hepsi kaçmıştı!

Babamla yanındakiler bana şehirden havâdis sordular; görüp işittiklerimi anlattım. Âsî askerlerin sokaklarda silâhlarıyla dolaştıklarını ve can vermeden tüfeklerini vermiyeceklerini söylediğim zaman Edhem Paşa hayretler içinde kaldı. Âsîleri teslim olmaya mecbur etmek için Hareket-or-

dusu devriyelerinin sokaklarda dolaşmaya başlayıp başlamadıklarını sordu. Bilmediğimi söyledim.

Edhem Paşa'nın bütün vukuâta alelâde bir seyirci gibi, hattâ iyi haber alamıyan bir seyirci gibi şâhid olduğunu ve Mahmud Şevket Paşa'nın plânından bîhaber bulunduğunu anladım.

Baban benimle beraber bitişik odaya geçti. Geceyi hiç göz yummadan geçirdiğini söyledi. Saat dokuza kadar uyanık kaldıktan sonra biraz istirâhat etmek için kanapeye uzanmış ve nihayet saat onda top ve tüfek sesleriyle uyanmıştı.

Pâdişah Rumeli askerinin sadâkat ve merbûtiyyetinden son derece emin ve müsterih görünüyordu. Babana işte bu emniyetle :

«— Onların hepsi benim evlâtlarımdır ve hepsi Müslümandır; hiç bir zaman bana fenâlık etmezler!
demişti.

Baban saraya gitmekle hayatını tehlikeye atmış, fakat çok mühim bir hizmette bulunmuştu: Yıldız kışlalarını muhâsara eden müfrezeler sayıca mahsurlardan daha zayıftı. Muhâsara edilen kuvvetler mühimmât almak için depolara saldırmışlar ve mukavemete hazırlanmışlardı. Bunun üzerine baban muhâsarayı idâre eden Şevket Paşa ismindeki kumandanla Enver Bey'e haber gönderip muvaffak olmaları için daha fazla kuvvet getirmelerini bildirdi. Onlar da şimdilik daha fazla kuvvet celbine imkân olmadığını arzettiler. İşte bunun üzerine âsîlerin muvaffakıyyetlerinden doğabilecek neticelerin vehâmetini hisâb eden baban onları birbirlerinden ayırmak suretiyle zayıflatma çâresine baş vurdu. Kimisine pâdişahın muhâsara kuvvetlerini kardeşçe kabul edip silâhlarını teslim etmelerini istediğinden bahsettirdi ve kimisine de tüfeklerini alıp memleketlerine gidebilme müsâadesini verdi. İşte bunun üzerine üç bin kadar asker Üsküdar tarafına geçince boş kalan kışlalar muhâsara kuvvetlerinin eline geçmiş oldu.

Babanla muhâveremiz bahsine döneyim. İlkönce evden havâdis sordu, ondan sonra da pâdişahın bütün kâtipleriyle hademesinin kaçmış olduğunu anlattı. Hattâ aşçılar bile kaçmış oldukları için, akşam yemeği olarak peynir ekmekle hav-

yar yemek mecburiyetinde kalmıştı. Kendisine biraz konyak getirmem için dolabının anahtarını bana verdi. Saraydan çıkıp konağa geldim. Konyağı aldıktan sonra, babanı eve getirebilmek ümidiyle arabacıya atları koşmasını emrettim; çünki baban bana bu akşam belki eve avdet edebileceğinden bahsetmişti. Gazhâne yolu Hareket-ordusunun devriyeleriyle çarpışmak için bekliyen âsî askerlerle baştan başa dolmuş olduğu için, daha emin ve daha tenhâ olduğunu tahmin ettiğim Nişantaşı caddesini tercih ettim. Topçu kışlasının önüne gelince, bütün caddeyi biraz evvel taarruzlarını ikmâl etmiş olan işgal kuvvetleriyle dolmuş buldum; bunlar kışlanın önüyle karşısına muzaffer fâtihler edâsıyla dikilmişlerdi; süngüleri tüfeklerine takılmıştı; gözleri kanlı, tavırları korkunç ve hareketleri asabîydi; sâbit ve tehditkâr nazarlarla bakıyorlardı. Ben bu kana susamış mahlûklarla seyirciler gürûhunun arasından muhteşem arabamla geçiyordum; seyirciler kafilesi kışla ile Taksim meydanı etrâfında topların tahribâtiyle müsâdemelerde can verenlerin cesetlerini görebilmek için dönüp dolaşıyorlardı. Harbiye mektebinin önünde de ayni kalabalığı görüp ayni heyecânı hissettim. Tam kalabalığın ortasındayken birdenbire umumî bir telâş oldu; halk deli gibi koşuyor, suvâriler dört nala gidiyor, piyâdeler taarruza hazırlanıyor ve benim arabam da kaplumbağa yürüyüşüyle ilerliyebiliyordu.

Elimden başka bir şey gelemiyeceği için Allâha tevekkül ettim.

Biraz sonra ortalık sükûnet bulunca işin aslını öğrendim: Taşkışlanın alt katına henüz hâkim olan Avcı kıt'alarını imhâ edip kışlaya hâkim olabilmek için bir taarruz daha yapılmıştı. Fangaltı'dan uzaklaşınca ben kendimi artık selâmete çıkmış zannettimse de, İsmail Paşa'nın evinin karşısındaki arsanın önüne gelince bir müfreze askerin tam ortasında kaldım; askerler çayırlıkta, yaya kaldırımında ve hattâ caddenin ortasında uzanmış yatıyorlardı; yiyecekleri, mühimmatları ve hâlâ dumanları tütmekte olan topları da yanlarındaydı; bu toplar hem yağlı, hem toz içindeydi. Bunların tehditkâr nazarları altında yoluma devâm ettim. Köşe-başını döner dönmez üç Arnavut asker arabama saldırdı. Arabacıya dur-

masını bağıra çağıra emrediyorlardı; bizim ahmak da kaçabileceğini zannederek işitmemiş gibi davrandı ve arabanın sür'atini azaltarak ilerlemekte devâm etti. İşte bunun üzerine askerlerin ikisi tüfeklerini arabacıyla bana doğru çevirip durmamızı emretti; ben arabacıya derhal durması için bağırdım. Hamdolsun kurşunları yemeden durduk. Beni arabadan indirdiler, nereye gitmekte olduğumu sordular ve beni kışlaya götüreceklerini söylediler. Tabiî sesimi bile çıkarmadan kararlarına boyun iğdim. İçlerinden biri arabacının yanına, biri de benim yanıma oturdu; Maçka kışlasına doğru ilerlemiye başladık: O sırada orası silâh deposuydu. Yanımdaki askere Hüseyin Hüsnü Paşa'nın maiyetinde mi olduğunu ve beni ona mı teslim edeceklerini sordum. Kemâl-i azametle cevap verip Enver'le Niyâzi'den başka kimseyi tanımadığını söyledi.

Kışlanın önünde arabadan indim, içeri girdim; ama Cehennem'e giriyormuşum gibi bir şey duydum. Bir takım vahşî tiplerle karşılaştım; tehditkâr çehrelerle bana bakıyorlardı; nazarlarında kindar bir istihfâf ve muhakkirâne bir lâkaydî vardı. Nereye gittiğimi ve niçin yakalandığımı sordular. Sadr-ı-a'zam Paşa'ya gitmekte olduğumu ve niçin yakalandığımın farkında olmadığımı söyledim. Beni iki mülâzımın yanına götürdüler; bunlar «Evrâk-ı mühimme» bulmak ümidiyle ceplerimi aradılar. Tabiî hiç bir şey bulamadılar.

Cebimde küçük bir Brovning tabancası vardı; ellerine alıp alay ederek böyle bir oyuncakla adam öldürmek imkânı olup olmadığını sordular. Nihayet lûtfen iâde buyurdular ve çıkıp gitmekte serbest olduğumu, ancak arabamla yaralı bir zâbiti hastahâneye gönderdiklerini ve gelir gelmez onu da göndereceklerini söylediler.

Kışlanın karşısındaki duvarların arkasına saklanarak oradan uzaklaştım, çünki ikide bir tüfekler patlayıp duruyordu. Bu hâdise üzerine artık saraya gidecek cesâretim kalmadığı için konağa döndüm. Sağ, sâlim dönebilmiş olduğum için herkes beni tebrik etti. Babana telgraf çekip akşam evo dönüp dönmiyeceğini sorduk. Ertesi gün saat on ikide arabanın gönderilmesini emretti.

Ertesi sabah yorgunluktan ve uykusuzluktan bitkin bir

halde konağa geldi. Hepimiz artık memnun ve müsterih olduk.

Baban bana bütün nâzırlara telgraflar çekip saat yedide bâzı mühim meselelerin müzâkeresi için Bâb-ı-Âlî'de ictimâa dâvet etmemi emretti. Ben de kendisine Meclis-i-Vükelâyı konakta ictimâa dâvet edecek olursa Bâb-ı-Âlî'ye kadar gidip gelme zahmetinden kurtulmuş olacağını söyledim. Teklifimi muvâfık buldu ve maksadını şöyle izâh etti:

— Evet, Bâb-ı-Âlîye gitmektense burada toplanmamız daha iyi olur: Gayri-meşrû' sayılan ve her türlü salâhiyetten mahrum bırakılan kabinenin tâkib edeceği hatt-ı-hareket hakkında burada bir karar vermiş oluruz.

Bu tarihî mektubun ihtivâ ettiği bir çok mühim meselelerin en şâyân-ı-dikkati, Hareket-ordusunun Selâmlık merâsiminden dolayı boş bulduğu kışlaları kolayca işgal etmiş olması ve Yıldız kışlalarının da Tevfik Paşa'nın müzâhereti sâyesinde işgal edilmesidir!

SULTAN HAMİD'İN HAL'EDİLMİYECEĞİ HAKKINDA VERİLEN TE'MİNÂT MESELESİ

Hareket-ordusu Ayastefanos'a gelince Istanbul'daki Meclis-i-A'yân âzâsından bâzılarıyla meb'usların ekserisi birdenbire oraya gidip Milâdî takvimin 22 Nisan 1909 Perşenbe günü Yat-klüb'ün sonradan yanmış olan sâhil binâsında «**Meclis-i Umumî-i Millî**» hâlinde ve o sırada A'yan reisi olan eski Sadr-ı-a'zam Said Paşa'nın riyâsetinde gizli bir celse akdettikten sonra Hareket-ordusu lehinde bir beyannâme neşretmiştir: Sultan Hamid'in hal'ine ilkönce işte bu celsede karar verilmişse de, henüz ordu Istanbul'a girmemiş ve girdiği takdirde âkıbetin ne olacağı da iyice anlaşılmamış olduğu için, mesele son derece gizli tutulmuştur! Hattâ bu kadarla da iktifâ edilmiyerek gizli celsenin akdedildiği gün A'yan reisi Said, reis-i-sânisi Gazi Ahmed Muhtar ve Meclis-i-Meb'ûsan birinci reis-vekili Tal'at imzâlarıyla Sadâret makamına çekilen telgrafta pâdişâha te'minât verildiği gibi, ertesi gün «Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket» imzâsiyle gene Sadr-ı-a'zama çekilen telgrafta da hal'e âit dedikokular tekzîb edilmiştir: Bu vaziyet, Istanbul'un Hareket-ordusu tarafından işgal edilmiyeceği hakkında verilen te'minâtın nazîri demektir; çünki o sırada pâdişâhın hal'i takarrür etmiş ve hattâ bir fetvâ müsveddesi bile hazırlanmıştır! Böyle bir vaziyette şu telgrafın çekilmesi, Sultan Hamid'in Hassa-ordusuna mukavemet emri vermek ihtimâlini önlemek maksadıyla izâh edilebilir:

Huzûr-ı Sâmî-i Hazret-i Sadr-ı-a'zamîye

Meclis-i-umumî'nin muhâfaza-i emniyyeti esbâbının istihsâli hakkında Harbiye ve Zabtiye nezâretlerine evâmir-i lâzıme verildiği iş'âr-ı sâbık-ı Âsâfânelerinden anlaşılmış ise de Hey'et-i mezkûrenin masûniyyeti fi'len hâsıl olamamasından ve hâdisâttan mütevellid sâir esbâbdan dolayı meb'ûsâ-

nın ekseriyyeti ve a'yandan bâzıları evvelce Ayastefanos'a gitmeleriyle gösterilen lüzum üzerine bu gün iki hey'et orada ictimâ' eyledi. Cereyân eden müzâkerât ve mübâhasâtın neticesinde Rumeli'den gelen ve gelmekte olan kuvây-ı mürettebe-i askeriyyenin gaye-i maksûdu emniyyet-i memleketin iâdesi ve Zât-i Hazret-i Pâdişâhî'nin Kanun-ı-esâsî'ye sâdık kaldıkça nefs-i Hümâyunlarının ve hukuk-ı Saltanat-ı Seniyyelerinin masûniyyet ve mahfûziyyeti maddeleri olduğu kuvây-ı mezkûre kumandanlığından makam-ı Sadârete gelip oradan da hey'ete tebliğ edilen mukarrerâttan teyakkun olunmağla Rumeli ordusunun hareket ve maksadı taraf-ı Sadâretten kumandanlığa yazılan cevapta musaddak olduğu üzre Hey'et-i-Vükelâ ile burada bulunan hey'et-i askeriyyenin dahî makaasıdına tevâfuk etmekle mukarrerât-ı mezkûre Meclis-i-Umumî-i-Millî'de dahî tasvibe şâyan görülerek ittifâk-ı ârâ ile kaleme alınan beyannâme i'lân edilmek üzere Matbûât-ı-Dâhiliyye müdîriyyetine verilmiş olduğundan taraf-ı Sânî-i Fahîmânelerinden dahî vilâyetlere bu yolda icrây-ı tebliğât ve muvâfık-ı re'y-i Sâmî-i Fahîmâneleri olduğu halde Huzûr-ı Âlî-i Pâdişâhî'ye arz-ı ma'lûmât buyurulması bâbında. / 9 Nisan 1325.

Meclis-i-A'yan reisi
Said

Meclis-i-A'yan reis-i sânîsi
Ahmed Muhtar

Meclis-i-Meb'ûsan reis-i sânîsi
Tal'at

Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında bu tarihî telgrafın sûreti kırmızı kabartma yazılı ve «Tevfik» başlıklı bir kâğıda yazılmıştır: Damga şeklindeki kabartma başlıkta «Tevfik» ismi eski yazı ile hem sağdan sola, hem soldan sağa yazılmış bir hattat eseridir ve matbû'dur. Bundan anlaşıldığına göre bu kâğıt Tevfik Paşa'nın şahsî yazı-kâğıtlarındandır.

Her halde Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa bu teminâtı alınca ilk iş olarak pâdişâha arzetmiş olacak ki, ancak aradan üç

gün geçtikten sonra Rûmî takvimin 12 Nisan 1325 tarihinde ve herhalde Sultan Hamid'in tasvibiyle vilâyetlerle müstakil mutasarrıflıklara şu ta'mimi yapmıştır:

BÂB-I-ÂLÎ
Dâire-i Sadâret-i-Uzmâ
Mektûbî Kalemi

Bi-l-umum Vilâyât ve Elviye-i müstakılleye

Üçüncü ordu ve Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa Hazretlerinin taht-i idâresindeki Hareket-ordusu evvelki Cuma günü akşamı Ayastefanos'dan hareketle evvelâ Derseâdet civârındaki kışlaları işgal eyliyerek Cumartesi günü ale-s-sabâh Istanbul'a muntazaman dâhil oldu. Yalnız bir kaç mahalden sû'-i-tefehhüm eseri olarak mukavemete kıyâm edilmiş ve fakat netice-i müsâdemede tarafeynden cüz'î vefeyât verildikten sonra lehü-l-hamd anlar da istîmân eylemiştir. Dâhil-i şehirde bulunan bil-umum mevâkı'-i askeriyye Hareket-ordusu tarafından tutularak emn-ü-âsâyişin iâde ve hüsn-i muhâfazasına i'tinâ edildi. El-yevm emn-ü-âsâyiş ber-kemâldir ve ahâlice mâlen ve bedenen hiç bir gûnâ zarar ve ziyan vuku'bulmamıştır. Zât-i Hazret-i Pâdişâhî hakkındaki şâyiât ise külliyyen bî-asl-ü-esastır. Hareket-ordusunun Makam-ı Saltanat-ı Osmâniyyeye karşı efkâr ve niyyât-ı hâlisânesi erkân-ı askeriyye tarafından te'min olunmaktadır. Üç dört gündenberi Ayastefanos'da ictimâ' eden Meclis-i-Meb'ûsan ve A'yan kemâ-kân Istanbul'daki dâire-i mahsûsalarında bu gün ictimâ' ile icrây-ı müzâkerâta da'vet olunacaktır. Keyfiyyet bu suretle ma'lûm-ı Âlîleri buyurularak ana göre icâb edenlere tebliğât ifâsiyle bâ-husus şu sırada elzem olan sükûn ve âsâyiş-i mahallînin hüsn-i muhâfazasına bir kat daha himmet ve i'tinâ olunması tavsiye olunur. / 12 Nisan 1325.

Sadr-ı-a'zam
Tevfik

Tevfik Paşa ile maiyyeti, Hareket-ordusunun bu te'mînâtına her halde inanmış olacaklardır ki, o sırada Paşa'nın

kâtipliğinde bulunan Ali Şevki Bey Berlin'de bulunan Tevfik Paşa-zâde İsmail Hakkı Bey'e «31 Mart» dosyasına konulmuş olan şu Fransızca telgrafı bir müjde verir gibi çekmiştir:

Hakkı Bey,
Motzstrasze, 74, Berlin
Sultan maintenu entente établie danger écarté
Chevki

Yâni:

Pâdişah tahtında bırakıldı uzlaşma hâsıl oldu tehlike ber-taraf edildi.

Şevki

Hakikatte ise bu resmî te'minâtın hükmü ancak hükûmetin yardımıyla Hareket-ordusu Istanbul'a sızıp şehre hâkim olmaya başladığı âna kadar bir iki gün sürmüş ve Rumeli müfrezeleri pâyıtahta ayak basar basmaz ilk iş olarak Yıldız sarayını muhâsara edip pâdişahı çenber içine almıştır! Ali Şevki Bey, bundan evvelki fasılda birinci kısmının tercemesini gördüğümüz Fransızca mektubunun ikinci kısmında Tevfik Paşa'nın Mâbeyn Baş-kâtibi Cevad Bey'e bir yâveriyle gönderdiği bir tezkireden bahsederken bu noktayı şöyle anlatmaktadır:

Yâver tezkireyi götürdü ve avdetinde babana Yıldız'ın muhâsara altında bulunduğunu, hiç kimsenin içeri girip çıkmasına müsâade edilmediğini ve Cevad Bey'in Yıldız'dan ayrılmasına imkân olmadığını söyledi.

Akşam alaturka saat dokuza doğru «Kazâ Bey» (1) toz toprak içinde çıka geldi; me'mur edildiği vazifeden gurur duymaktaydı! «Paşa» dediği Cevad Bey'den bir tezkire getirdi. Bu tezkire kırmızı mürekkeple alelacele çırpıştırılmış iki kâğıt parçası hâlindeydi ve hem kirli, hem buruşuk bir zarfa konulmuştu. Ertesi gün Cevad Bey konağa gelince bana bu mektubu arnavut askerlerin gözleri önünde ve süngüleri altında yazmış olduğunu söyledi. Mektupta babanın saraya gelmesi isteniyordu.

(1) Kim olduğu ve ismi tasrih edilmemiştir.

Arada başka bir meseleden bahsettikten sonra, Ali Şevki Bey izâhâtına şöyle devam etmektedir:

... İşte bunun üzerine baban saraya hareket etti. Bütün Yıldız sarayının bom-boş olduğu anlaşılıyordu; her kes kaçmıştı. Askerler tüfekleriyle odalara kadar girmişlerdi. Baban doğru pâdişahın huzuruna gitti: Bütün adamları kendisini terkedip gitmişlerdi! Sultan Hamid babana acı acı dert yanarak kendisine sâdık zannettiği bütün adamlarının çekilip gitmiş olduklarından ve hiç kimsenin imdâdına yetişmediğinden bahsetti. Sonra sözüne şöyle devam etti:

— Ben sizi bana daha merbut ve daha sâdık zannederdim: Şu perişan hâlimi görüyorsunuz da beni bu vaziyetten kurtaracak bir şey yapmıyorsunuz. Ben sizden selâmetimi te'min hususunda daha fazla gayret beklerdim. Odalarıma kadar girmiş olan şu vahşilerden kat'iyyen emin değilim. Her hangi bir anda her hangi birinin süngüsü altında can vermekten mütemâdiyen endişe ediyorum. Eğer isterlerse beni hal'etsinler; ama şu herifleri başımdan savsınlar ve hayatımın masuniyyetini te'min etsinler!

O kadar şevket ve kudret sâhibi bir hükümdâr-ı-mutlakın böyle sızlanıp duruşunu görmek hakikaten acıklı şey!

Baban kendisine her şeyden âciz bir vaziyette bulunduğunu arzetti; bununla beraber elinden bir şey gelebilirse yapmakta kusur etmiyeceği hususunda da te'minât verdi. Sarayın kapusunda Şevket Paşa ile Enver Bey'e tesadüf etti: Enver kendisine sizlerin hürmetlerinizi arzetti. Şevket Paşa da Yıldız kışlalarının muhâsarası esnâsında oynamış olduğu rolden dolayı babana teşekkürlerini bildirdi: Bu rolden yukarda bahsetmiştim. Bunun üzerine baban Şevket Paşa'ya Yıldız'da yatıp kalkmak suretiyle pâdişâha biraz emniyyet telkin etmesini tavsiye ettikten sonra eve döndü.

Bu vaziyetin hali'den evvel ve pâdişâha resmen te'minât verildikten sonra ihdâs edildiği düşünülecek olursa, saltanat ve hilâfet sıfatları hâlâ uhdesinde bulunan ve o sıfatlarına dokunulmıyacağı da resmen te'min ve i'lân edilen bir hükümdâra karşı bu husumetin nasıl tecviz edilebilmiş oldu-

ğuna hayret etmemek kabil değildir. Istanbul kapularını Hareket-ordusuna açık bırakan Tevfik Paşa kabinesidir; Yıldız kışlalarının teslim olmasını da bizzât Tevfik Paşa te'min etmiştir ve bütün bunlar Sultan Hamid'in muvâfakatiyle olmuştur. Fazla olarak pâdişâh Hassa ordusu askerlerine bir kaç defa adam göndererek kat'iyyen mukavemet etmemelerini emretmiştir: Bütün bunların mukabili de işte böyle bir vaziyettir!

Sultan Hamid'in muhterem kızı Ṣâdiye-Sultan bir gün bana hiç unutmadığı bu acı vaziyetin diğer bir cephesini de anlatmış, o Arnavut muhâsarası esnâsında Yıldız sarayının elektrik ve su cereyanları kesildikten başka yemek de verilmediğini, yalnız bir gün bir küfe ekmek gönderildiğini ve pâdişâhın Harem dâiresindeki kadınları aç bırakmaya kimsenin hakkı olmadığından bahs ile şikâyet ettiğini söyledikten sonra, geceleri Hünkâr dâiresinin içeriden kilitli olan kapularının zorlandığını da bizzât şâhid olduğu bir vaziyet olarak izâh etmiştir.

Her halde Sultan Hamid istemiş olduğu takdirde Hareket-ordusunun bir kaç saat içinde mahvedilebileceği unutulmıyacak bir tarihî hakikattir; bu itibarla İttihad-ve-Terakki cem'iyyetini hakikatte Sultan Hamid iş başına getirmiş demektir.

İDÂRE-İ-ÖRFİYYE MESELESİNİN İÇ-YÜZÜ

Ali Şevki Bey'in bundan evvel tercemesini dercettiğimiz ikinci mufassal mektubunun birinci kısmının sonunda Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın bâzı mühim ve müsta'cel meselelerin müzâkeresi için Meclis-i-Vükelâ'yı konağında içtimâa dâvet etmiş olduğunu görmüştük. Bu ictimâ'da mevzu'-i-bahs olan en mühim mesele, Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın i'lânına lüzum gördüğü İdâre-i-örfiyye meselesidir. Ayni mektupta bu nokta şöyle izâh edilmektedir:

Nâzırlar saat altı buçukta toplandılar. İlkönce İdâre-i-örfiyye i'lânı hakkında bir zabıtnâme kaleme aldılar. Bu İdâre-i-örfiyye yalnız bir meşrutiyyet hükûmetinin değil, bir mutlakıyyet hükûmetinin bile tâbi' olması lâzımgelen esaslara tamâmiye mugayir şartlar altında i'lân edildi. Vaziyete hâkim olan ve ortada meşrû' bir hükûmet bulunduğunu bile kabul etmiyen askerî bir diktatör idâresi tarafından i'lân edilmiş oldu.

Ben sabah erkenden babana Mahmud Şevket Paşa tarafından çekilmiş bir telgraf tevdî' ettim: Paşa bu telgrafında İdâre-i-örfiyye i'lân edildiğini gayet tabiî ve kat'î bir lisanla bildirmekte ve (İttihadçıların gayri-meşrû' saydıkları) kabinenin reisinden meselenin ecnebî sefâretlerine bildirilmesini taleb etmekteydi.

Babana bu meseleden bir akşam evvel haberdâr olup olmadığını sordum: Hiç haberi olmadığını söyledi. İşte bunun üzerine baban bu İdâre-i-örfiyye i'lânına meşrû' bir şekil vermek üzere telgraf muhteveyâtını Mahmud Şevket Paşa'nın bir teklifi şeklinde Pâdişâha arzedip irâdesini istihsâle karar verdi. Yarım saat içinde irâde çıktı ve işte bunun üze-

rine baban meseleyi Mahmud Şevket Paşa ile Ayastefanos'daki Meclis-i-Meb'ûsâna tebliğ etti.

Mahmud Şevket kendi başına İdâre-i-örfiyye i'lân etmekle hem Meclis-i-Meb'ûsânın, hem hükûmetin hukukuna tecâvüz etmişti. Ben Mahmud Şevket Paşa'nın bu hareketini değil, vaziyetin hâsıl ettiği prensip meselesini tenkid ettim: Çünki Mahmud Şevket Paşa tâkib ettiği plânı sur'atle tatbik edebilmek için İcrâ ve Teşrî' kuvvetlerini bir takım emr-i-vâkı'lar karşısında bulundurmak mecburiyetindeydi.

Netice vâsıtaları meşrû' kılar. Giriştiği teşebbüste muvaffak olduğu için, artık her ne yapsa haklıydı.

İşin hulâcası, Meclis-i- Vükelâ birkaç saat evvel Sultan Hamid'in irâdesine iktirân etmiş olan İdâre-i-örfiyye kararnâmesini tasvib ediverdi. Ama bu kararnâme hakikatte Hazîne-i-Evrak'dan başka bir şeye yaramıyacaktı. Diktatörlük idâresinin her yaptığı işe kanunî bir şekil vermekten başka hiç bir meşguliyyeti kalmayan salâhiyetsiz Meclis-i-Vükelâ'nın kâtipliğini de ben yapıyordum.

Takvim-i-Vakaayi'e konulacak bir i'lân sûretini Abdurrahman bana imlâ ederek yazdırdı: Bu i'lânda cereyan eden ahvâlden dolayı hükûmetin İdâre-i-örfiyye i'lânını zarurî gördüğünden bahsediliyordu. Meclis-i-Vükelâ'da ben bunu açık sesle okudum; bütün nâzırlar metnini de, ifâdesini de tasvib ettiler. Fakat Matbûât müdürlüğüne gönderildiği sırada ben hey'et-i Vükelâya bir mülâhazamı arzederek bu i'lân neşredilmeden evvel Mahmud Şevket Paşa tarafından neşredilen kararnâmedeki ifâde ile tevâfuk derecesinin tahkikiyle İdâre-i-örfiyyenin İrâde-i-Seniyye ile i'lân edilmiş olduğunu iddiâ ederek gülünç bir vaziyete düşülmemesini tavsiye ettim: Çünkü Mahmud Şevket İdâre-i-örfiyye'yi kendiliğinden kurmuş olduğundan bahsetmiş olabilirdi.

Benim bu fikrimi fenâ bulmadılar ve bunun üzerine i'lân metninin ilkönce Mahmud Şevket Paşa'ya gönderilip ondan sonra neşredilmesini tensib ettiler.

Babanın talebi üzerine Mahmud Şevket Paşa tarafından Ali Paşa isminde bir mümessil gelince bütün müşkilât zâil oldu.

Ali Şevki Bey'in bu mektubunda bahsettiği İdâre-i-örfiyye karamânâmesinin Tevfik Paşa dosyasındaki metni şöyledir:

BÂB-I-ÂLÎ
Dâire-i Sadâret-i-Uzmâ
Mektûbî Kalemi

İ'lân-ı resmî

Ahvâl-i hâzıra-i ma'lûmeden dolayı bir gûnâ uygunsuzluk vukuuna meydan verilmemek için Hey'et-i-Vükelâ karâriyle bi-l-istîzan şeref-sudûr buyurulan İrâde-i Seniyye-i Mülûkâne mucibince İstanbul ve Bilâd-ı-Selâse ile Çatalca ve İzmit sancakları ve Kartal ve Beykoz ve Gebze ve Çekmece kazâları hududu dâhilinde ve Adalar'da İdâre-i-örfiyye i'lân edildi. Âtîde sûreti münderic ve Düstûr'un dördüncü cildinde muharrer 24 Ramazan 1294 tarihli İdâre-i-örfiyye kararnâmesi ahkâmı bu günden i'tibaren i'lân-ı ahîre değin mer'iyyü'l-icrâdır. İdâre-i-örfiyye Dîvân-ı-Harbi riyâsetine Tophâne nâzırı Saâdetlü Hurşid Paşa Hazretleri tâyin kılınmıştır. İdâre-i-örfiyye'nin i'lân kılındığı dâire dâhilinde bulunan livâ ve kazâlara keyfiyyet tebliğ kılındığı gibi Harbiye nezâreti dâiresinde bulunan Üçüncü-ordu ve Hareket-ordusu kumandanı Atûfetlü Mahmud Şevket Paşa Hazretleriyle Şehr-Emâneti'ne ve Zabtiyye nezâretine dahî tebliğât icrâ edilmiştir.

Cümleye ma'lûm olduğu üzre İkinci ve Üçüncü ordulardan gelen Asâkir-i Osmâniyye dâhil-i şehirde bulunan kışla ve karakolları işgal eyliyerek te'min-i âsâyiş ve inzıbât vazifesini dahî uhdelerine tevdî' ve kuvve-i Zâbıtaya anlara *muâvenet zımnında evâmir* irsâl kılınmış olduğundan her kesin işiyle gücüyle meşgul olması ve me'mûrin ve ketebenin kemâ-kân vaktiyle işlerinin başında bulunmaları ihtâr ve i'lân olunur.

Bu karamâme Rûmî 10 Nisan 1325 = Milâdî 23 Nisan 1909 tarihlidir. Bu hususta Mahmud Şevket Paşa'ya çekilen telgraf sûreti de şöyledir:

BÂB-I-ÂLÎ

Dâire-i Sadâret-i-Uzmâ
Mektûbî Kalemi

Harbiye Nezâretinde Üçüncü-ordu ve Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa Hazretlerine

Istanbul ve Bilâd-ı-Selâse ile Çatalca ve İzmit sancaklarında ve Adalar'da ve Kartal ve Gebze ve Beykoz ve Çekmece kazâlarında İdâre-i-örfiyye'nin i'lânı ve 24 Ramazan 1294 tarihli İdâre-i-örfiyye kararnâmesi mucibince teşkili muktazî olan Dîvân-ı-Harp riyâsetine Tophâne nâzırı Ferik Hurşid Paşa'nın ta'yîni lüzumu şimdi Atebe-i Mülûkâneye arzedilmiş olmağla şeref-sudûr buyurulacak İrâde-i Seniyye'nin derhal taraf-ı Atûfîlerine tebliğ edileceği ve keyfiyyet sefârâta bildirilmek üzre olduğu gibi ahâliye dahî beyannâme ve telgrafnâmeler ile ihbâr ve sâlif-üz-zikr kararnâmenin dahî i'lân olunacağı beyân olunur. / 12 Nisan 1325.

Sadr-ı-azam
Tevfik

O sırada Osmanlı pâyıtahtı olan Istanbul birbirinden ayrı iki idâreye tâbi' gibidir: Bunların biri Harbiye nezâretini işgal etmiş olan askerî diktatörlük idâresi ve biri de Bâb-ı-Âlî'deki Tevfik Paşa hükûmetidir. Hakikatte birincisi ikincisine de hâkimdir. İşte bundan dolayı Tevfik Paşa kabinesi İdâre-i-örfiyye işinde efkâr-ı-umumiyyeye aczini belli etmemek ve muhâsara altındaki pâdişâhı hâlâ devlete hâkim gibi göstermek için elinden ne geldiyse hepsini yapmıştır. Ancak işin bir de iç-yüzü vardır: Hükûmet mühim meselelerde âdetâ yabancı bir devlete mürâcaat eder gibi askerî diktatörlük makamına müracaat ederek müzâkere için mümessil gönderilmesini istemiştir. Aşağıki telgraf, çekildiği tarih bakımından Ali Şevki Bey'in mektubunda bahsettiği ve İdâre-i-örfiyye işinin müzâkeresi için dâvet edilmiş olduğunu söylediği Ali Paşa ile alâkadar olmak lâzım gelir:

BÂB-I-ÂLÎ
Dâire-i Sadâret-i-Uzmâ
Mektûbî Kalemi

Harbiye Nezâreti dâiresinde
Üçüncü-ordu ve Hareket-ordusu
kumandanı Mahmud Şevket Paşa
Hazretlerine

Bâzı mühim ve müsta'cel mevâddın müzâkeresi zımnında taraf-ı Atûfîlerinden bir zâtin hemen nezd-i senâverîye i'zâmı mütemennâdır. / 12 Nisan 1325.

Sadr-ı-a'zam
Tevfik

Bu vaziyette tabiî artık Sultan Hamid hal'edilmeden tahtından indirilmiş ve Tevfik Paşa da isti'fâ etmeden sukut etmiş demektir.

DAHİLÎ VE HARİCÎ TEHLİKELERE KARŞI ÂCİZ BİR SEYİRCİ VAZİYETİNDE BIRAKILAN TEVFİK PAŞA KABİNESİNİN İSTİ'FÂ HAKKINDAN BİLE MAHRUM EDİLMESİ

Sultan Hamid'in hal'edilmiyeceği ve pâyıtahtın işgal altına alınmayacağı hakkındaki te'minâtım hem hükûmete, hem efkâr-ı-umumiyyeye arzeden Hareket-ordusu bütün bunlara rağmen Istanbul'a sızar sızmaz Yıldız sarayında pâdişâhı Arnavut askerlerinden mürekkep bir kordon altına alıp ekmekten, sudan ve ışıktan bile mahrum ederken, Tevfik Paşa kabinesini de taşradan sonra pâyıtahtın bile idâresine salâhiyyeti olmayan âciz bir hükûmet gölgesi hâline getirmiştir. Yukarıki faslın sonundaki vesikadan anlaşıldığı gibi, mühim meselelerin tesviyesi için hükûmet Hareket-ordusu'nun diktatör kumandanı Mahmud Şevket Paşa'dan bir mümessil veyâhut murahhas göndermesini taleb edecek derecede bir acz-i-mutlak içindedir. Buna mukabil Mahmud Şevket Paşa da o devrin Elkaab-ı-resmiyyesini kullanmak suretiyle hükûmete kemâl-i nezâketle emirnâmeler göndermektedir! Meselâ Hareket-ordusu Istanbul'a sızarken vurulan üç zâbit için yapılacak fevkalâde cenâze merâsimi hakkında şöyle bir emirnâmesi vardır:

Huzûr-ı Sâmî-i Sadâretpenâhîlerine

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir

Şühedây-ı hürriyetten Erkân-ı-Harbiyye binbaşısı Muhtar Bey'le diğer iki refikının cenâze merâsimi yarınki Perşenbe günü melfuf program mucibince icrâ edilmesi mukarrer olup keyfiyyet Meclis-i-A'yan ve Meb'ûsan riyâsetlerine ve Matbûât idâresine ve Zabtiyye nezâretine izbâr kılındığından Vükelâya ve eğer münâsip ise süferây-ı ecnebiyyeye

i'tây-ı ma'lûmât buyurulması menût-ı-re'y-i Sâmî-i Dâver-î Efhamîleridir. Ol-bâbde emr-ü-ferman Hazret-i Veliyy-ül-emrindir. / 15 Nisan 1325.

Üçüncü ve Hareket-ordusu kumandanı Birinci-ferik Mahmud Şevket

O sırada çok mühim bir takım dâhilî ve hâricî gaileler ve hattâ devletin mevcudiyyetini sarsan tehlikeler vardır: Fakat hükûmet bunların hiç birine karşı kat'î bir tedbir ittihâzına muktedir değildir: Çünki valilerin bir çoğu Tevfik Paşa hükûmetini tanımamakta ve o zaman **«Düvel-i-muazzama»** denilen Avrupa devletleri de Türkiye'deki işin iç-yüzünü bütün teferrüâtiyle mükemmel bilmektedir. Osmanlı devletinin o perişan vaziyeti hakkında Avrupa matbuâtında ne acı yazılar çıkmıştır! Garp devletlerinin ve bilhassa Rus çarlığının o vaziyetten nasıl olup da istifâde etmemiş olmaları şaşılacak bir şeydir: Çünki Osmanlı ordusunun o perişan vaziyeti içinde bir taraftan Rumeli kuvvetleri «31 Mart» ihtilâlini bastırmak için Istanbul üzerine yürürken, bir taraftan da **«Adana vak'ası»** denilen meşhur Ermeni ısyânı çıkmıştır!

Istanbul'daki «31 Mart vak'ası» nın ertesi günü, yâni Milâdî takvimin 14 Nisan 1909 Çarşanba günü çıkan bu «Adana vak'ası» çok kanlı bir Ermeni ihtilâl hareketidir; Kilikya'yı kana bulayan bu meşhur «Vak'a» dokuz günlük bir fâsıla ile iki ihtilâl hareketine ayrılır: Birincisi 14 Nisan'da başlayıp 16 Nisan Cuma gününe kadar Adana vilâyet merkeziyle Tarsus, Erzin, Misis, Dörtyol vesâire gibi o zamanki mülhakaatından bâzı yerlerde üç gün sürmüş ve 25 Nisan 1909 Pazar gününe tesadüf eden ikinci ihtilâl de yalnız Adana şehrine münhasır kalmıştır. Ermeni komitacılarının böyle çılgınca bir ısyan çıkarmaktan maksatları, Avrupa devletlerinin askerî müdâhalelerine yol açarak Kilikya'da bir Ermeni hükûmeti kurmaktır; zâten o tarihe kadar 1895, 1896 ve 1905 **«Ermeni patırdıları»** hep ayni hülyâ ile yapılmıştır.

«31 Mart vak'ası» na muvâzî olan «Adana vak'ası« nın zuhurunda İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin büyük bir mes'ûliyyeti vardır: Memlekete tamâmiyle hâkim olup hiç bir zaman iş başından ayrılmamak için meşrutiyyetin ilânından

itibaren gerek Balkanlarda, gerek Anadolu'da Türk hâkimiyyeti aleyhine kurulmuş ne kadar Bulgar, Sırp, Yunan ve Ermeni ihtilâl komiteleri varsa hepsiyle birleşip büyük bir blok te'sis etmiye çalışan İttihad-ve-Terakki'nin bu uğurda muhtelif unsurlarla giriştiği gizli müzâkereler hakkında İttihadçıların meşhur Bahriye nâzırı Cemal Paşa'nın hâtırâtında bir çok izâhâta tesâdüf edilir. İşte bu izâhâta ve daha doğrusu i'tirâfâta göre 1908 Ağustos ayında İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti nâmına Tal'at, Cemal ve Bahâüddin Şâkir Beylerin ve «Taşnakzutyun» ismindeki Ermeni ihtilâl komitesi nâmına da Mâlûmyan ve Şahrikyan ismindeki murahhasların giriştikleri müzâkereler, Cemal Paşa'nın dediği gibi :

«Taşnakzutyun cem'iyyetinin kendi ihtilâl teşkilâtını memlekette idâme etmesi ve şu kadar ki şimdiye kadar hafî olan bu teşkilâtın bundan sonra âşikâr bir cem'iyyet-i siyâsiyye hâlini iktisâb etmesi ve a'zâsının alenen ifây-ı vazife eylemesi»

kararıyle neticelenmiştir! Buna mukabil «Taşnakzutyun» meşrutiyyetin muhâfazasında İttihad-ve-Terakki'ye yardım edecektir! Cemal Paşa bu siyasî fâciayı geniş bir yürekle izah ettikten sonra, Hâtırât'ının 247 nci sahifesinde :

«Bi-t-tabi' bu teklifi kabul etmekten başka çâremiz yoktu»

demektedir! İşte bu havsalaya sığmıyacak ittifak üzerine meşrutiyyetten evvel hükûmetin şiddetle tâkib ettiği gizli teşekküller artık alenen faaliyete başlamış, hattâ Taşnakzutyun'dan başka Hınçak, Veragamyal-Hınçak, Ramgavar vesâir ihtilâl cem'iyyetleri de Anadolu'yu parçalama faaliyetlerini açıktan açığa yapmak imkânını te'min etmişlerdir! Bu nokta da Emniyyet-i-umumiyye Müdiriyyet-i-Umumiyyesi'nin 1332 de «Ermeni komitelerinin âmâl ve harekât-ı ihtilâliyyesi» ismiyle neşretmiş olduğu vesikalar mecmuasıyla sâbittir. Sultan Hamid zamanında memelkete giremiyen komitacı Rus-Ermenilerine de artık sürülerle tesadüf edildiğinden bah-

sedilir; Tal'at Paşa «Hâtırât» ının 1946 Istanbul tab'ının 16 ncı sahifesinde :

«Komitelere karşı dâimâ a'zamî müsâmahayı gösterdim ve onların hakikî maksatlarını biliyormuş gibi hareket ettim»

demek suretiyle zavallı Osmanlı imparatorluğunun nasıl idâre edildiğini farkında bile olmadan i'tirâf etmektedir! İttihad-ve-Terakki'nin anladığı **«İttihâd-ı anâsır»** işte böyle bir **«İttihâd-ı anâsır»** dır.

«Adana vak'ası» nı oradaki ihtilâlci Ermeni piskoposu Muşeg ismindeki kanlı papaz tertib etmiştir: Cemal Paşa'nın hâtırâtından anlaşıldığına göre Sultan Hamid zamanında silâh idhâli memnû' olduğu halde meşrutiyyette bu memnûiyyet kaldırılmış olduğu için Muşeg bir müddettenberi Avrupa'dan getirttiği tüfekler, tabancalar ve bombalarla Ermeni gençlerini müsellâh bir ordu hâline getirmiş, bizim meşrutiyyet hükûmeti «İttihâd-ı anâsır» hulyâsiyle hiç bir tedbire lüzum görmediği için bâzı Türk âileleri vak'adan evvel dehşete düşüp muhâcerete mecbur olmuş, nihayet vak'a patlak verip Ermeni ihtilâlcileri Türk mahallelerine saldırarak kadın, çocuk, ihtiyar ve hasta bile tefrik etmeksizin her tarafı kan ve ateş içinde bırakınca Müslümanlar da hükûmet kuvvetlerinin müdâhalesine rağmen canlarını, ırzlarını ve ocaklarını müdâfaa hıncıyla mukabeleye mecbur olmuş ve netice itibariyle 1850 Türk şehidine mukabil 17000 Ermeni maktûl düşmüştür. Mâhut Muşeg ihtilâlin daha ikinci günü İskenderiyye'ye kaçıp kurtulmuş ve biraz sonra orada On-üçüncü asrın «Vêpres Sicilliennes» denilen meşhur Sicilya katl-i-âmının ismini takliden **«Les Vêpres ciliciennes»** ismindeki hezeyan-nâmesini neşrederek vukuâtı tamamiyle tersine çevirmiştir! Bu «Vak'a» Avrupa matbûâtında da pek tabiî olarak Türkler aleyhine çevrildiği için, İttihadçılar telâşa düşmüşler ve ihtilâli tertib eden Ermeni cânîlerine dokunmayıp sırf Avrupa'ya hoş görünmek için zavallı Türkleri cezâlandırmışlardır! «Vak'a» üzerine Adana valiliğine gönderilen Cemal Paşa bunu da şöyle anlatır :

«Yalnız Adana şehrinde Dîvân-ı-harb-i-Örfî mahkûmlarından otuz müslümanı i'dâm ettirdiğim gibi, ondan iki gün sonra da Erzin kasabasında on yedi müslümanı i'dâm ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni i'dâm olunmuştur. İ'dâm olunan müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve zengin âilelerine mensup gençler bulunduğu gibi, Bağçe kazâsı müftîsi dahî vardı. Bu müftî o havâlî Türkleri nezdinde pek büyük bir nüfuza mâlik bulunuyordu!»

İşte böyle geçen bu Adana vak'ası Tevfik Paşa hükûmetinin teşekkül ettiği gün başlamış ve hükûmetin aczinden dolayı ahâli de işe karışmak mecburiyetinde kalmıştır.

Hâricî siyaset sâhasında da mühim meseleler vardır ve tabiî hükûmet aczinden dolayı hiç bir şey yapamamaktadır: Zâten bu meseleler, ikinci meşrutiyyetin Osmanlı imparatorluğuna çok ve hattâ pek çok pahalıya mâl olmasına sebeb olan meselelerdir. Milâdî takvimde ikinci meşrutiyyetin i'lânına tesadüf eden 23 Temmuz Perşenbe gününden 2 ay, 13 gün sonra 1908 senesi 5 Teşrinievvel Pazartesi günü Bosna - Hersek eyâleti Avusturya'ya ilhak edilmiş ve Osmanlı hâkimiyyeti altında bulunan Bulgaristan prensliği de istiklâlini i'lân edip krallık şeklini almıştır! Fakat iş bu kadarla da kalmış değildir: Ertesi gün de Girit adası Yunanistan'a iltihakını i'lân etmiştir. Bütün bu Osmanlı zâyiâtından Tevfik Paşa hükûmetine intikal eden pürüzlü meseleleri anlamak için bunları kısaca gözden geçirmek mecburiyetindeyiz.

Bir devletin mukadderâtını ellerine almış adamlarda aranacak evsâfın en zarurîleri siyasî kültürle tecribedir: Tamamiyle gayri-mes'ul bir cem'iyyet şeklinde orduyu eline alıp bir taraftan hükûmete tahakküm eden ve bir taraftan da Makedonya anâsırıyla bir takım gizli müzâkerelere girişen İttihad-ve-Terakki erkânında bu en zarurî vasıflardan maatteessüf hiç biri o sıralarda mevcut değildir. İşte bundan dolayı meşrutiyyetin i'lânı üzerine bir takım mütenâkız teşebbüslere girişerek bir taraftan Cemal Paşa'nın hâtırâtında söylediği gibi Sırp, Bulgar ve Yunan ihtilâl komiteleriyle birleşip blok teşkil etmiye çalışırken, bir taraftan da jandarma ıslâhâtına me'mur olduğu için o sırada vukuâtı çok iyi

tâkib eden Fransız miralaylarından (Lamouche) un Türkiye tarihinde söylediği gibi İttihadçılar Bosna-Hersek, Rumeli-i-Şarkî ve Girit gibi Türk idaresinden çıkmış «Eyâlât-ı-Mümtâze» den bile meb'us intihâb ettirmiye kalkışmışlar ve hattâ Fransız işgalindeki Tunus ve Cezâyir'e bile göz dikmişlerdir! Avusturya imparatoru François-Joseph'in Berlin muâhedesindenberi işgalinde bulunan Bosna-Hersek'in ilhâkına âit beyannâmeyi 5 Teşrinievvel 1908 Pazartesi günü imzâ etmesi ve Osmanlı hâkimiyyetindeki Bulgaristan prensi ve Rumeli-i-Şarkî vilâyeti valisi Ferdinand'ın da gene ayni gün istiklâlini ve «Bulgar çarı» ünvâniyle krallığını i'lân edivermesi İttihad-ve-Terakki'nin işte bu ihtiyatsızca iddiâlarından mütevellit gösterilir! Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ve Yunanistan'ın da Girid'i ötedenberi ilhâka çalıştıkları ve Bulgaristan'ın da istiklâle doğru gittiği mâlûm olmakla beraber, Türkiye'nin vazifesi de imparatorluğun daha fazla inhilâline mâni' olmak için bunları siyasî tedbirlerle mümkin olduğu kadar önlemek ve o müddet zarfında da kuvvetlenmiye çalışmaktır: Sultan Hamidi'n ustalıklı siyasetinden sonra çeteci ruhiyle hareket eden İttihad-ve-Terakki'nin ilk acemiliği, işte bu üç eyâletin devlet bünyesinden derhal ayrılmasına sebeb olmuştur. Bu fâcia münferid kalmamış, hâdisât artık zincirleme şeklinde bir seyir tâkib etmiş, Avusturya'nın Bosna'yı ilhâkı biraz sonra İtalya'nın da Trablusugarb'e saldırmasıyla neticelenmiştir.

Bulgaristan'ın istiklâlini i'lân vesilesi pek tuhaftır: Sultan Hamid'in Hicrî takvim hisâbiyle 15/16 Şa'ban = 12/13 Eylül 1908 Cumartesi/Pazar gecesi tes'îd edilen vilâdeti (= Doğum günü) münâsebetiyle Sadr-ı-a'zamın Hâriciyye konağında ecnebi sefirlerine verdiği ziyâfete «sefir» sıfatını hâiz olmadığı için çağırılmayan Bulgaristan Kapu-kethudâsı / Kapu-kâhyası Guéchoff/Geşof Efendi Bâb-ı-Âli'yi protesto edip Sofya'ya gitmiş ve işte bu tuhaf vesile nihayet 23 gün sonra prens Ferdinand'ın istiklâlini i'lâniyle neticelenmiştir! Yeni kralın **«Bulgaristan çarı»** yerine **«Bulgarlar çarı»** ünvânını takınmış olması, Makedonya'daki Osmanlı Bulgarları üzerindeki iddiâlarıyla alâkadardır. Meşhur «Reval mülâkatı» üzerine meşrutiyyet i'lân ettirerek Türkiye'yi gû-

yâ taksim tehlikesinden kurtarmış olduğunu iddiâya kalkışan İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin halk nazarında i'tibardan düşmiye başlaması, «R. 10 = M. 23 Temmuz» inkılâbından pek az sonra devletin başına işte böyle bir inhilâl alâmeti gelmiş olmasındandır: Bu vaziyete göre «Devây-ı küll» addedilen meşrutiyyet sarhoşluğu ancak 2 ay, 13 gün sürebilmiş demektir.

O zamanki Bâb-ı-Âli'nin yegâne yapabildiği şey kuru bir protestodan ibarettir: Avusturya idhâlâtına karşı da boykotaj ilân edilmiş, o zaman en fazla idhâl edilen şey fes olduğu için ahâli kalpak giymiye başlamış, bir çok yerlerde başlardaki fesler yırtılıp atılmış ve Cem'iyyet hatipleri ötede beride heyecanlı nutuklar söyleyip durmuşlardır! Bununla beraber siyasî müzakereler derhal başlamış ve nihayet 1909 senesi 26 Şubat Cuma günü Istanbul'da Avusturya ile bir muâhede imzâlanıp Bosna-Hersek'in ilhakı tasdik edilmiş ve buna mukabil gene Avusturya işgalinde bulunan Yenipazar sancağı Türkiye'ye iâde edildiği gibi, elden çıkan arâzideki mirî emlâke mukabil Avusturya devleti Türkiye'ye iki buçuk milyon Osmanlı altını vermiştir.

Bulgaristan meselesinin halli de gene o sıralardadır: Birinci derecede Rusya ve ikinci derecede de İngiltere ile Fransa işe karışmış, uzun müzakereler olmuş, bu esnâda karşılıklı askerî tedbirler ittihâz edilmiş, Türkiye'nin istediği tashih-i-hudud kabul edilmemiş ve yalnız Bulgaristan'daki «Emlâk-i mîriyye» ile Rumeli-i-Şarkî vilâyetindeki demir-yollarına mahsuben Sofya hükûmetinin Türkiye'ye 125 milyon altın frank = 5 milyon İngiliz altını tazminât vermesine karar verilmişse de, yeni krallığın o kadar parası olmadığı için «93 seferi» nden dolayı Türkiye'nin Rusya'ya borçlu olduğu harb tazminâtına mahsub edilmiştir: Bu tesviye şeklinin mali kısmı 1909 senesi 16 Mart Salı günü Petersburg'da bir Osmanlı-Rus mukavelesiyle ve siyasî kısmı da gene o senenin 19 Nisan Pazartesi günü Istanbul'da bir Osmanlı-Bulgar muâhedesiyle tasdik edilmiştir: Bulgar krallığını canlandıran bu acıklı muâhedeyi tasdik eden Osmanlı hükûmeti, Tevfik Paşa kabinesidir; elinde hiç bir salâhiyyet ve imkân bırakılmayan bir hükûmetin başka türlü hareketi tabiî kabil değildir.

Netice itibariyle gerek Avusturya'nın, gerek Bulgaristan'ın ayni günde yaptıkları emr-i-vâkı'lar nihayet kabul edilmiş demektir. İşte bu bâdireye rağmen İttihat-ve-Terakki cem'iyyeti Makedonya'da «Bulgarlar krallığı» hisâbına çalışan Bulgar komiteleriyle bundan evvel vesikalarını gördüğümüz anlaşmaların akdinde hiç bir mahzur görmemiştir: Tevfik Paşa hükûmeti o fecî vaziyete karşı da pek tabiî bir acz içinde kalmıştır. Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında Bulgar buhrâniyle alâkadar şöyle bir şifreli telgraf sûreti vardır:

BÂB-I-ÂLÎ

Dâire-i Sadâret-i-Uzmâ
Mektubî Kalemi

Bulgaristan Komiserliğinden gelen şifre telgrafnâme

Derseâdet'de protokolün imzâlanmasını müteâkıb Rusya imparatoru tarafından Bulgaristan prensinin çarlığı bâ-telgraf tebrik edildiği ve bu gün Emâret Hâriciyye nezâreti müsteşarı Düvel-i-muazzama me'murlarının nezdine gidip mezkûr telgrafnâmeyi irâe ve hükûmet-i metbûaları tarafından dahî Bulgaristan çarlığının tanınması taleb edildiği ve mûmâileyhim de hükûmetlerinden bu bâbde ta'lîmât taleb ettikleri ma'ruzdur. / 8 Nisan 1325.

Refik

Bu telgrafta bahsedilen **«Bulgaristan Komiserliği»** o tarihe kadar Türkiye'ye tâbi' olan Bulgaristan prensliğindeki Osmanlı mümessilinin ünvânıdır ve **«Düvel-i-muazzama me'murları»**ndan maksat da Avrupa devletlerinin sefir pâyesini hâiz olmayan siyasî mümessilleridir. Bulgar çarlığı nihayet işte böyle teşekkül edivermiştir.

O sırada devletin başında bir de Girit gailesi vardır: 1897 senesi 18 Kânunuevvel Cumartesi günündenberi Girit adası muhtâriyyetle idare edilmektedir; bu muhtâriyyetin esasları şöyle i'lân edilmiştir:

1 — Girit adası Osmanlı hâkimiyyetinde bitaraf ve muhtâr bir vilâyettir;

2 — Bu vilâyetin başında pâdişahın beş sene müddetle ve devletlerin muvâfakatiyle tâyin edeceği bir vali bulunacaktır;

3 — Müslümanların emniyeti te'min edildikçe Türk askerleri adadan çekilecektir;

4 — Her sene Osmanlı hazînesine maktû' bir vergi verilecektir.

Avrupa devletlerinin tazyikıyle kabul edilen bu tuhaf muhtâriyyet gittikçe Türkiye aleyhine ve Yunanistan lehine bir takım tâdilâta uğratılmış ve muhtelif noktaları büyük devletler tarafından işgal edilen adaya Fevkalâde-komiser olarak bir Yunan prensi bile tâyin edilmiştir. İkinci meşrutiyyetin i'lânında işte bundan dolayı İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus işgalinde bulunan Girit adası «R. 10 = M. 23 Temmuz» inkılâbının ertesi günü Avrupa devletleri tarafından tahliye edilmiştir: Tabiî Girid'in tahliyesi demek, Yunanistan'a bırakılması demektir! Bu tahliye nihayet 1909 senesi 27 Temmuz Salı günü tamamlanmış ve yalnız Suda limanında hâtıra kabilinden bir Türk bayrağı ile gûyâ muhâfız olarak bir kaç stasyoner gemi bırakılmıştır! Atina hükûmetinin teşvikıyle Bulgaristan'ı taklid eden Girit meclis-i-umumîsi Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhâkıyle Bulgaristan prensliğinin krallık şeklini aldığı günün hemen ertesine tesadüf eden 6 Teşrinievvel 1908 Salı günü bir emr-i-vâkı' yaparak Yunanistan'a iltihâkını i'lân etmişse de Bâb-ı-Âlî derhal protesto etmiş, bu emr-i-vâkı' ötekiler gibi derhal kabul edilmemiş, Yunan mallarına boykotaj i'lân edilmiş, halk arasında umumî bir teessür ve heyecan başlamış, İttihad-ve-Terakki yaygaracıları **«Girit bizim canımız, fedâ olsun kanımız!»** kabilinden müheyyiç bir propagandaya kalkışmış, küçük çocukların takkeleriyle başlıklarının üstünde sırmayla işlenmiş **«Ya Girit, ya ölüm!»** kelimeleri görülmiye başlamış ve nihayet mesele gittikçe müzminleşen bir Türk-Yunan ihtilâfı şeklini almıştır: Bâb-ı-Âlî'nin Yunanlılara karşı Sırbistan ve Bulgaristan'a yaklaşma siyaseti işte bu ihtilâfın neticesidir. Fakat buna rağmen «31 Mart vak'ası» üzerine İttihad-ve-Te-

rakki yalnız Sırp ve Bulgar komitacılarıyla değil, Yunan komitacılarıyla da el-birliği etmekte hiç bir mahzur görmemiş ve bu acı vaziyet karşısında Tevfik Paşa kabinesi ister istemez seyirci kalmıştır.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz bütün bu dâhilî ve hâricî buhranlar karşısında elleri, kolları bağlı bir seyirci vaziyetinde bırakılan ve Hareket-ordusu'nun her emrini bir hükûmet tedbiri şeklinde tatbika mecbur tutulan Tevfik Paşa kabinesi nihayet çok haklı olarak isti'fâya karar vermiştir. Ali Şevki Bey'in bundan evvelki fasıllarda bâzı parçalarını gözden geçirdiğimiz uzun mektubunda bu zarurî isti'fâ meselesi de şöyle anlatılmaktadır:

Râif Paşa'nın teşebbüsiyle Hey'et-i-Vükelâ bütün bu ahvâl ve hâdisât içinde ma'rûz olduğu ağır mes'ûliyyet meselesini müzâkere ve münâkaşaya koyuldu: En mühim nokta, hükûmetin mukarrerâtını icrâ ve infâz imkânından mahrum kalmış olmasıydı. Elleri, ayakları bağlı bir vaziyette bulunan nâzırlar, başlarında baban olduğu halde mevki'lerinin muhâfazasından tevellüd edebilecek hiç bir mes'ûliyyeti kabul etmek istemedikleri için ertesi gün isti'fâya karar verdiler.

Bu kararın bir zabıtnâmesi yazılıp bütün nâzırlar tarafından imzâ edildi. Bu zabıtnâmenin bir sureti hemen o akşam Meclis-i-Meb'ûsan riyâsetine gönderilip kabinenin toptan ve kat'î surette isti'fâ etmiş olduğu ve hattâ Meclis tarafından i'timad re'yi verilse bile bu karardan dönülmiyeceği bildirildi.

Ertesi sabah Sultan Hamid müsta'cel bir telgrafla babanı saraya dâvet ettirdi. Baban gitmekte tereddüd ediyordu; ben kendisine bu dâvete cevab olarak dün Meclis-i-Vükelâ'da kararlaştırılan isti'fânın arzedilebileceğini söyledim. Kendisi de öyle düşünüyordu; bir tezkire yazdık; ben de Hey'et-i-Vükelâ kararnâmesinin bir sûretini çıkardım; baban bunları yâveriyle gönderdi ve ayni zamanda pâdişah bir şey irâde ettiği takdirde Cevad Bey'in (Mâbeyn Baş-Kâtibinin) gelip kendisini görmesini yâvere tenbih etti.

Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında saraya yazılan tezkire'nin müsveddesi vardır; bu tarihî tezkire şöyledir :

Dünkü Pazar günü sûret-i fevkalâdede tecemmü' eden Hey'et-i-Vükelâ'nın ahvâl-i hâzıra ilcââtiyle kaleme aldığı zabıtnâme sûreti manzûr-ı Âlî-i Hazret-i Pâdişâhî kılınmak üzre leffen takdim kılındı. Mündericâtından da anlaşılacağı vechile Hey'et-i mezkûrenin me'mûriyyetlerine devâmı kabil olamıyacağı anlaşıldığından ve bu hâlin devâmı ise masâlih-i devleti ihlâl edeceğinden isti'fâlarımızın kabulü ve yeniden bir Hey'et-i-Vükelâ teşkiliyle şu keşmekeş-i ahvâle meydan bırakılmaması vâcibât-ı umûrdan olmasına mebnî keyfiyyetin arz-ı Hâkipây-ı-Ulyâ kılınarak îcâb-ı hâlin serîan icrâsı zımnında tezkire-i Senâverî terkim kılındı Efendim. / 13 Nisan 1325.

Sadr-ı-a'zam
Tevfik

Meclis-i-Meb'ûsan riyâsetine gönderilen isti'fâ kararnâmesinin de iki müsveddesi mevcuttur: Biri Tevfik Paşa'nın el-yazısıyladır, biri de bunun tebyiz edilmiş şeklidir. Yalnız bunda dikkat edilecek mühim bir nokta vardır: Ali Şevki Bey'in yukarda gördüğümüz ifâdesinde Meclis tarafından i'timad re'yi verilse bile kabinenin isti'fâsında ısrâr edeceğinden bahsedildiği halde, Meclis-i-Meb'ûsan riyâsetine gönderilen kararnâmede bunun tamamiyle aksine bir ifâde kullanılarak i'timâd re'yi verildiği takdirde kabinenin iş başında kalacağı söylenmektedir. Bundan anlaşıldığına göre hükûmet, Meclis-i-Meb'ûsandan i'timâd almakla her türlü salâhiyyeti ihrâz edebileceğine ve bu suretle Hareket-ordusunun boyunduruğundan kurtulmuş olacağına hükmetmiştir. Meclis riyâsetine yazılan telgraf işte şöyledir :

Hey'et-i-Vükelâ'nın sûret-i meşrûada teşekkül etmediği şâyiâtı ve Meclis-i-Meb'ûsan tarafından da i'timâd veyâ adem-i-i'timâd re'yinin beyân edilmemesi bâzı vilâyât me'mûrînini Nezâret-i âidelerini tanımamaya sevketmiş ve Hey'et-i-Vükelâ ancak ahvâl-i fevkalâde-i hâzıradan dolayı hasb-

el-hamiyye şimdiye kadar katlanmış ise de bu hâlin devâmı masâlih-i devleti fevkalâde ihlâl edeceği ve âdetâ tedvir-i âsiyâb-ı devlet kabil olamıyacağı cihetle yarınki Pazartesi günü de Meclis-i-Meb'ûsanca i'timad kararı verilmediği hâlde Hey'et-i-Vükelâ'nın böyle bir mes'ûliyyet-i azîme altında kalmamak içün müttefikan ve kat'iyyen müsta'fî addolunması lâzımgeleceğini beyân eylerim. / 12 Nisan 1325.

Sadr-ı-a'zam
Tevfik

O sırada rahatsız olduğu için Meclis-i-Vükelâ'nın isti'fâya karar verdiği celsede bulunamamış olan Şeyh-ül-İslâm Mehmet Zıyâüddin Efendi'ye de şu tezkire yazılmıştır :

Hey'et-i-Vükelânın dünkü ictimâ'-ı fevkalâdesinde verilen karar üzerine isti'fâlarımızın kabulü arz-ı Hâkipây-ı-Âlî kılınmasına ve Zât-i Âlî-i Meşihatpenâhîlerinin rahatsızlıkları hasebiyle Meclis'in hitâmına değin hazır bulunmakta ma'zur bulunmaları cihetle karâr-ı vâkı imzâ edemediklerine mebnî ma'lûmât olmak üzre Hey'etçe imzâ edilen zabıtnâme sureti leffen irsâl olunmağla bu bâbdeki re'y-i Âlî-i Meşihatpenâhîlerinin iş'ârı bâbında emr-ü-irâde Hazret-i men lehü-l-emrindir. / 13 Nisan 1325.

Sadr-ı-a'zam
Tevfik

Dikkat edilecek mühim bir nokta vardır: Kabinenin isti'fâsı Rûmî Nisanın 12 sinde Meclis-i-Meb'ûsan riyâsetine tebliğ edilmiş olduğu halde, Mâbeyn Baş-kâtipliği vâsıtasıyla pâdişâha ancak ertesi gün arzedilmiştir: Bunun sebebi, Meclis'den ertesi güne kadar i'timad re'yi istenmiş olmasıdır; ertesi gün Mâbeyn'e kat'î bir isti'fânâme gönderilmesi de Meclis'den bir haber gelmemiş olmasıyla izah edilebilir.

Meclis'i-Meb'ûsan, Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın 12 Nisan tarihli telgrafında ertesi güne kadar verilmesini istediği i'timad re'yini vermemiş olduğu halde kabine isti'fâ ettirilmemiştir! Bunun sebebi, İttihad-ve-Terakki'nin vaziyete müdâ-

halesidir. Ali Şevki Bey, aynı mektubunda bu noktayı da şöyle anlatır :

Baban saraya gitmek üzere hazırlandığı sırada Meclis-i-Meb'ûsan reis-i-sânisi Tal'at Bey'le Mustafa Âsım Efendi geldi; Said Paşa ile Ahmed Rızâ Bey'den bir tezkire getirdiler. Bu tezkirede devlet idaresinin alt-üst olmasına meydan verilmemek üzere isti'fânın hiç olmazsa bir kaç gün için geri alınması ısrarla ricâ ediliyordu.

Baban ricâlarını kabul etti ve kendilerine Sadâret makamına karşı hiç bir ihtirâsı bulunmadığını, bu mevkii sırf vatanî bir hisle kabul etmiş olduğunu ve öyle bir makama terettüb eden vazifelerin ifâsına imkân olmadığı için artık çekilmek istediğini söyledi. Onlar da teşekkür edip gittiler.

Bütün vükelâ ile beraber kat'î surette isti'fâ kararı vermiş, bu kararını Meclis riyâsetine telgrafla bildirmiş ve pâdişâha da resmî bir isti'fânâme takdim etmiş olan Tevfik Paşa gibi ciddî ve sözünde sadâkatiyle mâruf bir zâtin kabine arkadaşlarına bile danışmadan böyle birdenbire kararını geri alıvermesi hiç şüphesiz ki Tal'at Bey'in temsil ettiği İttihad-ve-Terakki'nin kat'î ve belki de tehdidkâr bir müdâhalesinin neticesidir. İşte bu suretle isti'fâ salâhiyyetinden bile mahrum edilen Tevfik Paşa, kabine arkadaşlarına vaziyeti şöyle bir telgrafla bildirmek mecburiyetinde kalmıştır.

BÂB-I-ÂLÎ
Dâire-i Sadâret-i-Uzmâ
Mektûbî Kalemi

Sûret

Harbiyye, Adliyye, Şûrây-ı-Devlet, Dâhiliyye, Mâliyye, Hâriciyye, Bahriyye, Ticaret, Nâfia, Orman ve Maâdin, Evkaf ve Maârif nezâretlerine telgraf :

Hey'et-i-Vükelâ'nın bu gün isti'fâya kat'iyyen karar verdiğine dâir dün Meclis-i-Meb'ûsân riyâsetine çekilen telgrafa

cevâben i'timad meselesi hakkında verilecek karara intizâren terk-i vazife edilmemesi Meclis-i-Umumî karariyle Meclis-i A'yan ve Meb'ûsan reisleri tarafından müştereken yazılan varakada beyan kılınmağla iş'âr-ı ahîre değin Hey'et-i-Nuzzâr'ın dâirelerinde bulunarak îfâyı vazifeye devâm etmeleri tabiî bulunduğundan ana göre îcâb-ı hâlin îfâsına himmet buyurulması. / 13 Nisan 1325.

Sadr-ı-a'zam
Tevfik

Bu telgraf metninde A'yan ve Meb'ûsan reislerinin müşterek tezkirelerinden «varaka» tâbiriyle bahsedilmesi çok şâyân-ı-dikkat bir noktadır: Çünki bu kelime Osmanlı lisân-ı-resmîsinde bir istihfaf tâbiridir! Belki de zavallı Tevfik Paşa böyle bir kelimeyle bütün hâlet-i rûhiyyesini birden ifâde etmek istemiştir! Meclis-i-umumî'nin kabineyi bir kaç gün daha zorla iş başında tutmaktan maksadı da pâdişâhın gizlice karar verilen hal'ine kadar bir gaile çıkmasına meydan vermemekten ibarettir.

İKİNCİ ABDÜLHAMİD'İN HAL'İ VE «31 MART» VAK'ASINDAN İTİBAREN ÇOK TAHRİF EDİLMİŞ OLAN ŞAHSİYYETİ

Sultan Hamid'in tahtından indirilmiyeceği hakkında hem Ayastefanos'daki Meclis-i-Umumi-i-Millî, hem Hareket-ordusu kumandanlığı tarafından verilmiş olan te'minâta âit vesikaları bundan evvel gözden geçirmiştik. Hareket-ordusu Istanbul'a hâkim oluncaya kadar ihtiyâten verilmiş olan o tuhaf te'minâttan başka, Sultan Hamid'in hal'inden bir iki gün evvel o meşhur ordunun İttihad-ve-Terakki cem'iyyetiyle ve binnetice siyasetle hiç bir alâkası olmadığı hakkında da şu garip beyannâme neşredilmiştir :

Cerâid-i mahalliyye ve ecneblyyeden ekserisi Hareket-ordusunun İttihad-ev-Terakki cem'iyyetiyle münâsebette bulunduğunu dermiyân ediyorlar. Bu fikir ve mütâlâa tamâmiyle hılâf-ı hakikattir. Umum Osmanlı orduları, kâfil-i fevz-ü-nusrat-ı Osmânî olan idâre-i meşrûtanın muhâfazası nâmına ahd-ü-mîsak etmiş olmaları hasebiyle ahîren Istanbul'da vukua gelen teşebbüsât-ı irtîcâiyyeyi imhâ ve bünyân-ı devleti tarsîn emeliyle bil-ittifak müstaînen-bi-tevfîkıhi-Teâlâ Istanbul üzerine bir ordu sevketmişlerdir. Bu ordunun kumandanlarıyla zâbitan ve efrâdından hiç biri hiç bir cem'iyyete ve fırak-ı siyâsiyyeden hiç birisine mensup değillerdir. Esâsen siyâsiyyât-ı devlete müdâhaleleri kat'iyyen câiz olmayan zâbitan ve efrâd-ı askeriyye-i Osmâniyye yalnız mâ-fevkleri tarafından aldıkları evâmiri harfi harfine icrâ ederek başka hiç bir kuvvetin taht-i nüfûz-u-te'sîrinde bulunmayacaklar ve aks-i hareketi sâbit olanlar kanûnen tecziye edileceklerdir. Binâenaleyh Hareket-ordusunun bir cem'iyyet-i hafiyye veyâ celiyyeye mensûbiyyeti ve bâ-husus ordunun her hangi bir te'sîr tahtinde hareket etmekte bulun-

duğu hakkındaki müddeânın külliyyen asl-u-esâsı olmadığı i'lân ve ihtâr olunur. / 12 Nisan 1325.

Üçüncü ordu ve Hareket-ordusu kumandanı Birinci-ferik Mahmud Şevket

İnsanların iz'an ve idrâkini hiçe sayan bir zihniyetle kaleme alınmış olduğu her cümlesinden anlaşılan bu akla sığmaz beyannâmedeki fâhiş iddiâya rağmen :

1 — Hareket-ordusu İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti tarafından teşkil edilmiştir: Bundan evvel «Hareket-ordusu'nun İstanbul'a girmiyeceği hakkında verilen te'minât meselesi» faslında gördüğümüz gibi, «31 Mart vak'ası» nın zuhûru Selânik'deki Merkez-i-umumî'ye bildirilir bildirilmez Cem'iyyet erkânı Askerî-klüp'de Üçüncü ordu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın riyâsetinde toplanarak böyle bir kuvvet teşkil edilip İstanbul üzerine sevkedilmesi kararlaştırılmıştır.

2 — Hareket-ordusu hakikî mânâsiyle bir «ordu» değildir: Balkanların Osmanlı hâkimiyyetinden kurtulmak istiyen bütün unsurlarına mensup komitelerle çetelerin bile dâhil olduğu kozmopolit bir sivil ordudur: Böyle bir kuvvetin **«taahhütlerini kemâl-i sadâkatle îfâ»** için yola çıkan bir Türk ordusu şeklinde tasvirine hayret etmemek kabil değildir.

3 — Gene ayni beyannâmede İttihad-ve-Terakki cem'iyyetiyle alâkadâr olmadığından bahsedilen Hareket-ordusunun dâhilî siyaset sâhasında bir rol oynadığı i'tirâf edilmek suretiyle garip bir tenâkuza da düşülmüştür.

4 — Istanbul'da bulunan ve A'yan ile Meb'ûsan meclislerinden mürekkep olan Meclis-i-Millî'nin ekseriyyeti İttihadçılardan mürekkep âzâsı Hareket-ordusu sâhasındaki Ayastefanos = Yeşilköy'e giderek fevkalâde ictimâlarını orada akdetmişler ve bundan evvel de gördüğümüz gibi Sultan Hamid'in hal'ine karar vermişlerse de Istanbul'un mukavemet ihtimâlinden korktukları için bu gizli kararlarını i'lân etmedikten başka hükûmete te'minât da vermişlerdir: Hattâ Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa da Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'ya o hususta ayrıca te'minât vermekte hiç bir mahzur görmemiştir! Böyle bir vaziyette Hareket-ordu-

sunun İttihad-ve-Terakki cem'iyyetiyle hiç bir alâkası bulunmadığından nasıl dem vurulabilir? Hakikatte Hareket-ordusu'nun iki hedefi vardır: Bunların biri Istanbul'un işgali ve ikincisi de Sultan Hamid'in hal'iyle Osmanlı imparatorluğunun İttihad-ve-Terakki cem'iyyetine teslimidir: Bu iki mesele hakkında verilen resmî te'minât ne derece doğruysa, Hareket-ordusu"nun İttihad-ve-Terakki ile alâkadâr olmadığı hakkındaki beyannâme de ancak işte o kadar ciddîdir.

Ayastefanos = Yeşilköy'de toplandığından bahsettiğimiz «Meclis-i-Millî» âzâsı Istanbul'un Hareket-ordusu tarafından işgali tamamlandıktan sonra Milâdî takvimin 26 Nisan 1909 Pazartesi günü Istanbul'a dönmüş ve 27 Nisan Salı günü de Ayasofya'da sonradan yanmış olan binâda 240 meb'usla 34 a'yandan mürekkep 274 kişilik bir «Meclis'i Umumî-i Millî» hâlinde tekrar toplanarak Sultan Hamid'in hal'ine ittifakla karar vermiştir! Hali' fetvâsının ilk müsveddesini sarıklı meb'uslardan Elmalılı-Hamdi / Küçük-Hamdi Efendi yazmış, Meclis'e dâvet edilen Fetvâ-Emini Hacı-Nuri Efendi metîn ve dürüst adam olduğu için, Riyâset odasında toplanan hususi encümende bu müsveddeye karşı **«taallül gösterip»** ve hattâ isti'fâ ettiğini söyleyip hal'e muhâlefet etmek celâdetini göstermiş ve mütemâdî ısrarlar karşısında da nihayet pâdişâha kendiliğinden ferâgat teklif edilmesini tavsiye ettiği için fetvânın son kısmı tâdil edilerek hali' veyâ ferâgat şıklarından birinin tercihi **«Erbâb-ı hall-ü-akde»** yâni Meclis-i-Millî'ye bırakılmış, Şeyh-ül-İslâm Mehmet Ziyâüddin Efendi'nin imzâ ettiği bu muaddel şekil hey'et-i-umumiyyede Hali'le Ferâgat arasında bocalayan müstereddid bir hükm-i-şer'i olarak okunmuştur; Bâb-ı-Fetvâ tarihinde misline tesadüf edilmiyen bu tereddüd vesikası işte şöyledir :

FETVÂY-I ŞER'İ

İmâm-ül-müslimîn olan Zeyd ba'z-ı mesâil-i mühimme-i şer'iyyeyi kütüb-i şer'iyyeden tayy-u-ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men'-ü-hark-u-ihrak ve Beyt-ül-mâl'de tebzîr-ü-isrâf ile müsevveg-i şer'î hilâfında tasarruf ve bilâ-sebeb-i şer'î katl-ü-habs ve tağrîb-i raiyye ve sâir gûne mezâlimi i'tiyâd eyledik-

ten sonra salâha rücû' etmek üzre ahd-ü-kasem etmiş iken yemininde hânis olarak ahvâl ve umûr-i müslimîni bi-l-küllîyye muhtel kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrâr ve mukatele îkaa' etmekle menea-i müslimîn Zeyd-i mezbûrun tagallübünü izâle ettiklerinde bilâd-ı İslâmiyyenin cevânib-i kesîresinden mezbûru mahlû' tanıdıklarına dâir ahbâr-ı mütevâliye vürûd edip mezbûrun bekaasında zarar muhakkak ve zevâlinde salâh melhûz olmağın Zeyd-i mezbûra İmâmet ve Saltanattan ferâgat teklif etmek veyâ hal'etmek sûretlerinden hangisi erbâb-ı hall-ü-akd ve evliyây-ı umûr tarafından ercah görülür ise icrâsı vâcib olur mu?

El-cevâb :

Olur.

Ketebehu-l-fakîr
Es-Seyyid Mehmet
Zıyâüddin
ufiye anhu

Eğer bu fetvâyı yazanlar Sultan Hamid'in işlediğini iddiâ ettikleri cürümlerle cinâyetlerin doğruluğuna kaani' olsalardı, İslâm şerîati mucibince hiç bir tereddüd göstermeden doğrudan doğruya hal'ine hükmetmeleri lâzım gelirdi.

Meclis-i-Millî hey'et-i-umumiyyesinde bu tuhaf fetvâ okununca İttihadçı meb'uslar hep birden :

— Hali', hali' !

diye bağırışmış ve işte o sırada Sultan Hamid'in yetiştirmesi ve lûtufdîdesi olan Meclis-i-Millî reisi Küçük-Said Paşa riyâset kürsisinde ayağa kalkarak :

— Efendiler, okunan fetvây-ı şerîfe ve millet tarafından gösterilen arzûy-ı umumî mucibince Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'nin Hilâfet ve Saltanattan hal'ine karar veriyor musunuz?

deyince eller kaldırılırken «Ferâgat» tarafdarları tereddüd gösterdikleri için ayağa kalkılması ihtâr edilmiş ve işte bunun üzerine ittifakla hal'e karar verilmiştir.

Ali Şevki Bey'in bundan evvel de bahsi geçen «31 Mart

vak'ası» hakkındaki mektuplarının ikincisinde bu hali' celsesi şöyle tasvir edilmektedir :

Ertesi gün (= 27 Nisan 1909) sabahın alaturka saat üçünde baban Meclise dâvet edildi. Gidince alkışlarla karşılandı. Meclisi alt-üst denilecek kadar karma-karışık ve târifine imkân almayan gürültüler ve gümbürtüler içinde buldu: Hep birden «Hali', hali' !» diye bağırışıyorlardı. Fetvâ-emîni hal'in daha sükûnetle ve daha soğuk-kanlılıkla ele alınmasını ve hem lehdeki, hem aleyhteki delillerin bîtarafâne bir sûrette tedkikini tavsiye etmek istedi; fakat kendisinin yalnız fetvâ yazmakla mükellef olduğu ve ondan başka bir şeye karışamıyacağı bağırıla çağırıla söylenerek susturuldu. Artık Sultan Hamid-i devirecek olan bu müdhiş cereyâna kaşrı gelmek her kim için olursa olsun imkânsızdı.

Babana (= Tevfik Paşa'ya) mahlû' pâdişâha gidip hal'ini tebliğ etmesi teklif olundu. **Fakat o, bu millî irâdenin millet vekillerinden mürekkep bir hey'et tarafından tebliği daha münâsip olacağını söyliyerek öyle nâ-hoş bir vazife yüklenmekten kendini kurtardı. Arnavut Es'ad Paşa'nın riyâsetinde teşkil edilen bir meb'ûsan hey'eti saraya gidip pâdişâha hali' karârım tebliğ etti. Sultan Hamid'in istediği ilk şey, hayatının te'min edilmesi hususuna bu hey'etin delâlet etmesi oldu.»**

Ali Şevki Bey'in bu ifâdesinden anlaşıldığına göre, Fetvâ-emîni Hacı-Nuri Efendi yukarda bahsettiğimiz encümenden sonra hey'et-i-umumiyyede de kanâatini müdâfaa etmek suretiyle tarihi bir cesâret göstermiştir.

Fetvâ metnindeki hali' sebepleri tamamiyle uydurma ve müretteb şeylerdir: Bu sebeplerin en mühimmi olarak «31 Mart vak'ası» nda Sultan Hamid'e isnâd edilen mes'ûliyyet iftirâsı yukarda **«31 Mart vak'asının mes'ulleri ve mâhiyyeti»** faslında uzun uzadıya izah edilmiştir. Diğer sebeplerin en mühimleri de **«Kütüb-i şer'iyyenin men'-ü-hark-u-ihrâkı»**, tebaanın **«katli»** ve Beyt-ül-mâlin **«tebzîr-ü-isrâfı»** gibi iftirâlardır! Halbuki Sultan Hamid'in en büyük hususiyyeti kan dökmekten ictinâbıdır: Bu nokta aşağıda şahsiyyetinden bahsedilirken izâh edilecektir. Fetvâ-emîni Hacı-Nuri Efendi'nin

i'tirâziyle de sâbit olduğu gibi, dinî kitapların «men'-ü-ihrâkı» da bir efsâneden başka bir şey değildir: Sultan Hamid, kendisine bu iftirâyı atanlarını hepsinden daha dindâr olmakla meşhurdur; hangi kitabı ne zaman ve nerede yaktırmış yâhut yırttırmıştır? İşte bu nokta bir türlü tavzih ve tesbit edilememiştir. Beyt-ül-mâlin, yâni Hazinenin israfı da iftirâdır; Düyûn-ı-umumiyye'nin teşkiline mukabil Abdülmecid ve Abd-ül-Aziz devirlerindenberi kabaran Devlet borçlarının yarıdan aşağıya indirilmesi 1881 tarihinde, yâni Sultan Hamid devrindedir: Devletin o tarihe kadar biriken hâricî borçlarıyla ödenmemiş fâizlerden mütevellit umumî borç yekûnu 252,801,885 Osmanlı altınıdır; Düyûn-ı-umumiyye idâresinin teşekkülüne mukabil bu borç yekûnundan 146,364,651 altın lira tenzil edilmiş ve işte bu suretle yarıdan aşağı düşen yekûn 106,437,234 liraya inmiştir. O tarihten sonra bâzı istikrazlar akdedilmişse de bunların çoğu ve devlet vâridâtının mühim bir kısmı borç itfâsına hasredilmiş ve Mâbeyn Baş-kâtibi Tahsin Paşa'nın hâtırâtında söylediği gibi :

«Sultan Hamid borç ödemek i'tiyâdının te'siriyle bu hususa mütemâdiyen dikkat etmiş ve borcun dörtte üçünü ödemeye muvaffak olmuştur».

«Tebzîr-ü-isrâf» ından bahsedilen pâdişah 1897 deki Yunan seferi masraflarının büyük bir kısmını da Hazîne-i-Hâssa'dan, yâni kendi kesesinden tesviye etmiştir. O «Müsrif»-in hayrâta verdiği paralar da muazzam yekûnlar tutmaktadır. İnhitat devrinin en büyük pâdişahlarından olan İkinci Abdülhamid'in bir takım idârî taksirâtına mukabil memlekete pek çok ve pek büyük iyilikleri vardır. Eserleri ve te'sisâtı hakkında ciltlerle kitaplar yazılabilir. En büyük iyilikleri Maârif sâhasındadır: Memleketin kültür seviyyesini yükselten, Sultan Hamid'dir: Mekteb-i-Mülkiyye, Mekteb-i-Hukuk, Fen ve Edebiyat kısımlarından mürekkep Dârülfünun = Üniversite, Sanâyi'-i-nefîse Mektebi = Güzel-san'atlar akademisi, Hendese-i-Mülkiyye = Yüksek-mühendis mektebi, Dâr-ül-Muallimîn-i Âliye = Yüksek Muallim mektebi, Mâliye mektebi, Ticaret mektebi ve Halkalı Zirâat Mektebi-i-Âlisi gibi yüksek tahsil müesseselerinin hepsi Sultan Hamid dev-

rinde kurulmuştur; bunlardan başka Ticâret-i-Bahriyye, Orman ve Maâdin, Lisan, Dilsiz ve A'mâ mektepleriyle Dâr-ül-Muallimât ve Kız Sanâyi' mektepleri de onundur. Bilhassa Garp tarzındaki ilk ve orta tahsilin hakiki müessisi Sultan Hamid'dir: Bütün vilâyetlerle sancakların çoğunda İ'dâdîler = Liseler açtırıp bunlar için hususî binâlar yaptırmış ve kazâlarda Rüşdiyyeler = Orta-mektepler kurdurmuştur. Yalnız Istanbul'da açtırdığı liselerin sayısı altıdır. «İbtidâi» denilen ilk-mektepleri köylere kadar sokan da odur. Rüşdiyye derecesinden itibaren yabancı dil tahsilinin mecburî tutulması da onun devrindedir. Bunlardan başka bir çok vilâyetlerde Dâr-ül-mualliminler ve bâzı vilâyetlerde Hukuk mektepleri / Fakülteleri açtırmıştır. Kurdurduğu kültür müesseseleriyle binâlarının en mühimleri Müze-i-Hümâyun = Eski-eserler müzesi, Askerî müze, Bâyezid Kütüphâne-i-umumîsi, Yıldız kütüphânesi ve Haydarpaşa Tıbbiyyesidir. Kendi kesesinden yaptırdığı Şişli Etfâl hastahânesiyle te'sis masrafını kısmen tesviye ettiği Dâr-ül-aceze, Yeni-Postahâne, Çenberlitaş'da sonradan Maârif nezâretine tahsis edilen Dârülfünun binâsı ve bilhassa Istanbul'u susuzluktan kurtaran Hamidiyye suyu hep onun eserleridir. Bütün memlekette Ticaret, Zirâat ve Sanâyi' odaları Sultan Hamid zamanında kurulmuş, ilk defa olarak Tahrir-i-nüfûs teşkilâtı yapılmış, Anadolu ve Rumeli demir-yollarının büyük bir kısmı o zaman ikmâl edilmiş, Hicaz ve Basra telgraf hatları temdîd olunmuş, yolsuz Anadolu'da bir şose şebekesi vücuda getirilmiş, zirâat bankaları kurulmuş, muhtelif şehirlerde atlı ve elektrikli tramvaylar ve muntazam rıhtımlar yapılmış, Feshâne ve Hereke fabrikaları genişletilmiş ve Yıldız Çini fabrikası açılmış ve bilhassa sırf İslâm âleminin iânesiyle Şam'dan Medîne'ye kadar muazzam bir eser olan Hicaz demir-yolu yapılıp işletilmiştir. Sultan Hamid'in askerî ıslâhâtı da çok mühimdir: Bunun için Almanya'dan muallimlerle mütehassıslar getirtmiş, Alman ordusunda tecribe görmek veyâhut ikmâl-i-tahsil etmek üzere zâbitler göndermiş, askerî Rüşdiyyeler ve İ'dâdîler açtırmış ve Türk ordusunu yeni silâhlarla techiz etmiştir. Böyle bir pâdişah kitap yaktırmış olmak ve müsriflik etmekle nasıl itham edilebilir?

İkinci Abdülhamid Milâdın 1842 senesi 21 Eylül ve Hicretin 1258 senesi 15 Şa'ban Çarşanba günü dünyaya gelmiştir: Vilâdet Hatt-ı-Hümâyunlarıyla Salnâmelerdeki «16 Şa'ban» tarihi «Rü'yet-i hilâl» hisâbına istinâd ettiği için, burada gün ismine istinâden hakiki takvime göre tashih edilmiştir. Sultan Hamid Ezânî saat 11 = Zevâlî saat 5 de dünyaya gelmiştir. Annesinin adı (Tîr-i-müjgân) dır: Sultan Mecid'in ikinci karısı olan bu Vâlide-Sultan H. 1269 = M. 1853 senesi 17 Receb = 26 Nisan Salı günü, yâni oğlunun cülûsundan 23 sene evvel Hamid Efendi henüz 11 yaşındayken vefât edip Yenicâmi'deki türbesine defnedilmiştir. Sultan Hamid'le selefi ve ağabeyisi Sultan Murad'ın doğum tarihleri «21 Eylül» e tesadüf etmekte olduğuna göre, aralarındaki yaş farkı tam iki sene demektir. İkinci Abdülhamid'in cülûs yıldönümleri Rumî takvime göre tes'id edildiği halde, vilâdet yıl-dönümlerinin Hicrî takvime göre hisâb edilmesi belki de işte bu «21 Eylül» meselesinden dolayıdır.

Sultan Hamid Milâdın 1876 senesi 31 Ağustos ve Hicretin 1293 senesi 10 Şa'ban Perşenbe günü Zevâlî saat 12 de tahta çıkmıştır: Resmî vesikalardaki «11 Şa'ban» tarihi Rü'yet-i-hilâlden mütevellid olduğu gibi, «19 Ağustos» tarihi de Rumî takvime göredir.

Osmanlı tarihinin son devrinde Sultan Abdülmecid'in sırayla saltanat süren dört oğlunun ikincisi ve vaktiyle «Fetret» yâhut «Fâsıla-i saltanat» denilen devirde saltanatlarını i'lân ettikleri halde bütün memlekete hâkim olamıyan Süleyman ve Mûsâ Çelebiler sayılmamak şartiyle Osmanlı pâdişahlarının otuz dördüncüsü olan Sultan Abdülhamid Milâdî 1842 senesi 21 Eylül Çarşanba günü dünyaya gelmiş olduğuna göre, yaşının tam 33 sene, 11 ay, 11 gün tuttuğu, yâni 34 yaşını doldurmak üzere olduğu sırada cülûs etmiş demektir. Annesi Tîr-i-müjgân Kadın-Efendi öldüğü zaman kendisi henüz çocuk olduğu için, babasının emriyle Abdülhamid Efendi'ye üvey-annesi (Piristû Kadın-Efendi) analık etmiş ve işte bundan dolayı üvey-oğlunun cülûsunda bu Kadın-Efendi «Vâlide-Sultan» olmuştur.

«Abdülhamid'in evâil-i saltanatı» ismindeki eserinde Ahmed Sâib Bey, Sultan Hamid'in anasını (Çandır) isminde

bir câriye gösterirse de kat'iyyen doğru değildir: «İstanbul Ansiklopedisi» nde (**Gülnihal-Kadın**) gösterilmesi de yanlıştır. Hele Georges Dorys'in «**Abdul-Hamid intime**» ismindeki düşmanca eserinin 1907 Paris tab'ının birinci sahifesinde Sultan Hamid'i saray rakkaselerinden mühtedî bir Ermeni kadından doğmuş göstermesi herzeden daha bayağı ve safsatadan daha aşağı bir iftirâdan başka bir şey değildir.

Yukarda da söylediğimiz gibi İkinci Abdülhamid'le tâli'siz selefi Beşinci Murad arasında yaş farkı iki seneden ibâret olduğu için, iki kardeşin beraber tahsil ettiklerinden bahsedilir: Türkçeyi Gerdan-kıran Ömer Efendi'den, Acemceyi Ali Mahvî Efendi'den, Arapçayla diğer ilimleri Ferid ve Şerif Efendilerden, Osmanlı tarihini Vak'anüvis Lûtfi Efendiden, Fransızcayı Edhem ve Kemal Paşalarla (Gardet) isminde bir fransızdan ve musikiyi de (Guatelli) ve (Lombardi) isminde iki italyan muallimden öğrenmişlerdir; Sultan Hamdi'in Garp musikisini Şark musikisine tercih etmesi işte bundandır: Bilhassa Türk musikisini hazin bulduğundan bahsedilir. İmlâ bilmediği ve hattâ yazı yazamıyacak kadar câhil olduğu hakkındaki rivâyetler ikinci meşrutiyetten sonra düşmanları tarafından ortaya atılmış efsânelerdendir; Sultan Hamid âlim olmamakla beraber imlâ bilmiyecek kadar câhil de değildir; bu tuhaf isnâdın mâhiyyetini anlamak için şimdiye kadar neşredilmiş el-yazılarına şöyle bir bakı vermek kâfidir. Meselâ yukarda bahsi geçen mühud (Dorys) in mâhud kitabında iki sahifelik bir müsveddesinin «facsimilé» si vardır: Başkası tarafından yazılmış bir müsveddenin tebyizi gibi bir şey olmadığı çizilmiş ve değiştirilmiş kelimeleriyle sâbit olan bu yazıda hiç bir imlâ yanlışı olmadıktan başka ifâdesi de bir çok düşmanlarının üslûbundan daha düzgündür! «Millet» kütüphânesindeki «Ali Emirî» koleksiyonunda «Dîvân 275, Hususî 648» numarada mukayyet «Fâtih dîvânı» kopyesinin başındaki «Arz-ı şükran» serlevhalı mukaddimede Emirî Efendi, Sultan Hamid'i senâ ederken:

«Ecdâd-ı maâlî-nijâd-ı izâmları misillü ahyânen inşâd-ı şi're de lûtfen tenezzül buyurduklarından»

bahsetmekte ve pâdişâhın «Muallim-i Sultânileri» Vak'anü-

vis Lûtfi Efendi'ye gönderdiği şu kıt'ayı da misal göstermektedir:

Haber-î inhirâf-ı tab'-ı şerîf
Oldu gaayet teessüre bâdî
Hak vere âfiyetle ömr-i dirâz
Bâ-kemâl-î meserret-û-şâdî

Lûtfi Efendi bu kıt'ayı matbû dîvânında neşretmiş olduğu gibi, Ali Emirî Efendi de uzun bir «Tesdîs» ini yapmıştır. Hocasının hastalığında hatırını sormak için yazıp gönderdiği bir kıt'ayı başkasına yazdırıp benimsemiye tenezzül etmiyeceği ve bilhassa kendi iktidar derecesini çok iyi bilen hocasını aldatamıyacağı muhakkak olduğuna göre, her halde kendi eseri olmak lâzımgelir.

Tarihte tahrif edilmiş bir çok şahsiyyetler vardır: Bâzılarının kahramanlaştırılmasına mukabil, bâzıları da ejderleştirilmiştir! İkinci Abdülhamid işte bu ikinci zümredendir. Saltanat devrinde muhâlifleri tarafından yabancı memleketlerde ve hal'inden sonra da düşmanları tarafından Türkiye'de yazılmış eserlerde bin türlü mübâlâgalarla yalnız kusurlarından bahsedilmiş ve gene bin türlü iftirâlar atılarak kanlı ve korkunç bir tip hâline getirilmiştir. Meselâ Ermeni komitecilerinin Avrupa müdâhalesine sebeb olmak için yaptıkları hareketlerle ihtilâl teşebbüslerini tenkil etmiş olduğu için muhtelif memleketlerde bir takım müteassıp Türk düşmanlarının Sultan Hamid'e taktıkları bâzı çirkin lâkaplar vardır: Bunların en meşhurları Fransız müverrihlerinden (Albert Vandal) in ortaya attığı **«Le Sultan Rouge = Kızıl Sultan»** ve İngiltere'deki «Whigs» partisinin meşhur reisi (Gladstone) un savurduğu **«The Great criminal = Büyük câni»** sıfatlarıdır! Hıristiyanlık taassubiyle Anadolu'nun yarısını Ermenistan görmek istiyen bir takım Türk düşmanlarının bu gibi herzeler ve hattâ küfürler savurmaları pek tabiîdir: Fakat Ermeni komitecisine karşı Türkün hakkını koruduğu için Sultan Hamid'e müteassıp fransızın ortaya attığı «Sultan Rouge» lâkabını Türkçeye terceme edip de «Kızıl Sultan» diyen bâzı gafil Türklerin yüz-kızartıcı gaflet ve cehâletlerine ne denilebilir?

İkinci Abdülhamid'in bir takım büyük kusurlarıyla çok kötü icrââtına mukabil çok büyük meziyyetleriyle bir çok unutulmaz iyilikleri de vardır. Kusurlarının en meşhuru vehmidir ve hattâ bütün taksirâtının menbaı işte budur: Her şeyden ve her kesten her zaman şüphe ettiği için, devletini şüphelerinden aldığı ilhamlarla idâre etmiştir! Yıllarca hizmetinde bulunmuş adamlardan duyduğuma göre, Sultan Hamid'in mütemâdiyen tekrar edip durduğu bir söz vardır:

— **Şüphe basîretin başıdır!**

Bâb-ı-Âli'ye işte bundan dolayı i'timâd etmediği için devlet idâresini sarayda toplamış, amcasıyla kardeşinin hal'inden dolayı devlet-adamlarının kendisini de tahtından indireceklerini bir fikr-i-sâbit hâline getirmiş, işte bundan dolayı kendisi için tenezzül sayılacak kadar ehemmiyetsiz işlere bile karışmış, hafiyyeliğe de o yüzden revac vermiş ve bu suretle bir takım mânâsız şeyler için her kesten evvel ve her kesten ziyâde kendikendini rahatsız etmiştir. Sultan Aziz devrinde İngiltere'den sonra ve Fransa ile beraber dünyanın ikinci derecede deniz kuvveti hâline gelen donanmayı ihmâlinde mâlî imkânsızlık kadar vehminin de âmil olduğu muhakkaktır: Çünki amcası hal'edilirken Dolmabahçe sarayını deniz tarafından merhumun kendi eseri olan donanma muhâsara etmiştir! Bu tarihî vehmin memlekete zarar vermiş daha bir çok tezâhürlerinden de bahsedilebilir: Bilhassa demokrasinin bütün dünyaya yayıldığı bir devirde zamanla beraber yürüyemiyerek koyu bir Orta-çağ mutlakıyyetini idâme etmekte ısrâr etmesi ve Garp taklidi bir parlmantarizmin Osmanlı câmiası için mühlik olmasına mukabil, Âli Paşa'nın memleket bünyesine göre kurmuş olduğu demokrasi temelini mühmel bırakmış olması en büyük kusurlarındandır: Bu mesele için **«İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi»** ismindeki eserimizin dördüncü cildinin 1868 = 1284 vukuâtının «1 Nisan» fıkrasına bakılmalıdır.

Sultan Hamid'in bu büyük kusurlarına mukabil, çok büyük meziyyetleriyle iyilikleri olduğu da muhakkaktır: Fevkalâde bir zekâ ile hayret edilecek kuvvette bir hâfızaya mâlik olduğunda düşmanları bile müttefiktir. İrâde kuvveti de zekâ ve hâfızasıyla mütenâsip gösterilir: Anasıyla babası

genç yaşlarında veremden öldüğü ve kendi bünyesi de ayni isti'dâda vâris olduğu için, bütün hevesât ve ihtirâsâtını sıhhatine fedâ ederek ölünceye kadar mütemâdi bir i'tidâl içinde yaşamak, o vaziyette ve o imkânlar içinde kolay şey değildir. Fevkalâde çalışkanlığı ile hususi hayatının intizâmı da Garp menbâlarında bile hayretle bahsedilen meziyyetlerindendir: Meselâ öldüğü güne kadar yaz kış soğuk duş yapmış ve hiç bir gün fâsıla vermemiştir! Mesâi saatleri gayet muntazamdır ve yorulmak bilmeden çalışır. Mühim telgraflar ve haberler geldiği zaman gece uykusundan bile uyandırılabilir.

Sultan Hamid iffet, haysiyyet, vekar ve nâmus timsâlidir: On dört sene Mâbeyn kâtipliğinde bulunmuş olan eski Dâhiliyye nâzırlarından Reşid Bey'in hâtırâtında onun bu en bâriz vasfına:

«Kelimenin bütün mânâsiyle afîf idi: Yâni kimsenin ırzına ve kesesine göz diktiği görülmemiştir»

diye şehâdet edilmektedir.

Topkapu sarayının Harem-i-Hümâyun dâiresine astırdığı ahlâkî inzıbat levhası Abdurrahman Şeref tarafından «Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmûası»nda neşredilmiştir: Bu tâlimâtnâmede muayyen bir saatten sonra Harem-ağalarının bile Harem dâiresinde kalamıyacaklarına âit bir madde vardır; zâbıta-i-ahlâkıyyeye saraydan başlamak üzere bütün memlekette fevkalâde bir ehemmiyet vermesi, son zamanlarda ve bilhassa Sultan Aziz devrinde sarayın bile o bakımdan bozulmaya yüz tutmasındandır.

Sultan Hamid tam mânâsiyle dini bütün müslümandır ve öyle olduğu için müteassıp değildir; Reşid Bey bu noktayı da:

«Müteassıp olmamakla beraber dindardı»

diye anlatır.

Müsrifliklerıyle meşhur olan amcası Sultan Aziz'le ağabeyisi Sultan Murad'ın ve diğer kardeşlerinin aksine olarak Sultan Hamid çok muktasıd olmakla mâruftur: Şehzâdelik hayatı çiftliklerinin mahsulâtiyle ticaret yaparak, parasını

işleterek, emlâkinin idâresiyle bizzât meşgul olarak ve hattâ gayet ihtiyatlı surette Borsa oyunlarına bile iştirâk ederek servet yapmakla geçmiştir; kardeşlerine para ikrâz ettiğinden bile bahsedilir! İşte bundan dolayı Beşinci Murad'ın cülûsunda bir milyon altından fazla borcu olduğu halde, Sultan Hamid tahta çıktığı zaman yalnız nakdî servetinin yüz bin altını aştığına âit bâzı rivâyetler vardır. Saltanat devrinde de dâimâ idâreli davranmış, Sultan Aziz gibi devlet hazinesine ikide bir el atmamış ve hattâ menâfi'-i-umumiyyeye âit işlerde kendi kesesinden pek çok fedâkârlıklarda bulunmuştur.

Reşid Bey Sultan Hamid'i **«Halîm, sabûr ve rahîm»** gösterir: Kimsenin rızkına mâni' olmak istemediği için, siyasî menfîlere bile aylıklar bağlatması bu hususiyyetinin en bâriz delillerindendir. Doktor Abdullah Cevdet Trablusugarb'a sürülürken bütün müterâkim aylıklarının bir torba gümüş mecidiye olarak Bâb-ı-Zabtiyye'ye getirilip kendisine verilmiş olduğunu bir gün Sultan Hamid'e rahmet okuyarak ve o zamanki muhâlefetine nedâmet ederek bana teessürlerle anlatmıştı! Sultan Aziz'in katliyle alâkadâr olarak Kastamonu'dan getirtilip Yıldız'da muhâkeme edilen Mâbeynci Seyyid Bey'in zaruret içinde kalan karısı Kevser Hanım Mâbeyn'e çok şiddetli bir telgraf çektiğinden dolayı tekdire uğradığı halde, maişetinin te'mini için derhal valiye emir verilmiştir! Midhat Paşa bile hudud hâricine çıkarılırken cebine beş yüz altın konulmakta kusur edilmemiştir! Bu gibi deliller nâmütenâhîdir.

Ermeni propagandacılarının utanmadan «Kızıl Sultan» dedikleri İkinci Abdülhamid'in en büyük hususiyetlerinden biri de kan dökmekten son derece müctenib olmasıdır; hâtırâtında Sultan Hamid'in bir çok kusurlarını şiddetli bir lisanla tenkid etmiş olan Reşid Bey bu noktayı şöyle anlatır:

«Kitâbet hizmetinde bulunduğum on dört sene zarfında âdî cürümlerinden dolayı haklarında i'dam hükmü sâdır olanlar elbette yüzü tecâvuz etmiştir. Pâdişah bunların arasında yalnız birinin, anasını ve babasını katletmiş bir canavarın i'dam hükmünü tasdik etti. Diğerleri hakkındaki i'dam cezâlarını, cürmü muhit olan sebeplere göre müebbeden,

yâhut yirmi, yirmi beş sene, hattâ daha az kürek cezâsına tahvil ederdi... İ'dam cezâlarını muttariden hapis cezâsına tahvil etmiş olduğu, hâlen Hazîne-i-evrak kuyûdiyle de sâbittir.»

Gene Reşid Bey merhumun bana şifâhen söylediğine göre Sultan Hamid i'dam cezâsını tasdik etmekte kullandığı kalemi bizzat kırıp sobaya atmış ve kaydini yapan Mâbeyn kâtiplerinin de öyle hareket etmelerini irâde etmiştir. Otuz üç sene süren saltanat devrinde i'dâm edilenlerin mecmûu bir kaç kişiden ibâret gösterilir! «Kızıl Sultan» işte böyle bir «Kızıl Sultan» dır! Türkiye'de dar-ağaçları Sultan Hamid'den sonra kurulmuş ve ormanlar teşkil edecek kadar bereketlenmiştir: İkinci meşrutiyyetin bu kanlı çığırını açan da Hareket-ordusudur.

İkinci Abdülhamid'in mechul cephelerinden biri de Türklük şuûrunda gösterilebilir: «Lûgat-i Çagatâyî ve Türkî-i Osmânî» müellifi Buhârâlı Şeyh-Süleyman Efendi'yi saltanatının daha ilk yıllarında Türkler ve Türkmenlerle temâs etmek üzere resmî vazife ile Orta-Asya'ya göndermiş olduğunu Süleyman Efendi Çagatay lehçesiyle yazdığı manzum mukaddimesinde:

Hem sefâretle seyâhat kıldum

diye anlatır ve:

Türkmenün hâlini bir bir bildüm
Cins-ü-mıkdârım defter kıldum

şeklinde izâhât da verir; gene Şeyh Süleyman Efendi Peşte'de toplanan Turan kongresinde de Sultan Hamid'i temsil etmiştir; bundan bahsederken de:

Cümle bir bir gelüben el öpdü
Türk dip alkışla kıyâmet kopdu

demektedir. Sultan Hamid'in âile beşiği olan Eskişehir ve Söğüt civârındaki Karakeçili aşiretinden iki yüz kişilik bir «Söğütlü maiyyet bölüğü» teşkil etmesi de milliyyetine bağ-

lılığındandır; Mâbeyn Baş-kâtibi Tahsin Paşa'nın hâtırâtında bu meseleden bahsedilirken:

«Sultan Hamid'in bu mızrakh bölüğüne fevkalâde tevecc-cüh ve i'timâdı vardı»

denildikten sonra bunların kumandanı olan Mehmet Bey'in bir arkadaşıyla beraber **«Sultan Hamid'in yatak-odası yanında»** yattıklarından, pâdişâhın **«hayâtının muhâfazasını bunlara tevdî'»** ettiğinden bahsedildikten sonra da, sarayda bütün ahlâkî safvetlerini **«Kaya gibi»** muhâfaza etmiş olan **«Civanmerd»** Karakeçililere karşı İkinci Abdülhamid'in millî râbıtası şöyle izâh edilmektedir:

«Sultan Hamid Söğütlü bölüğünden dâimâ memnûniyyet ve sitâyişle bahseder, onlarla görüştüğü zaman:

— Öz hemşerilerim!

diye hitâb eylerdi».

Sultan Abdülhamid'i meşrutiyyetten yıldıran muhtelif sebeplerin en mühimlerinden biri de anâsır meselesi ve o zamanki Osmanlı imparatorluğunda Türk unsurunun diğer anâsır mecmûuna nisbetle akalliyyette olmasıdır: Âlî Paşa gibi Sultan Hamid de Meclis-i-Meb'ûsânın anâsır mücâdelesine sahne olacağı kanâatindedir. İşte bundan dolayı ikinci meşrutiyyetin i'lânından bir hayli zaman evvel Türk milletini koruyacak bir Kanun-ı-esâsî tedvini için bütün Avrupa Kanun-ı-esâsilerini terceme ettirmeye başlamıştır. Baş-kâtip Tahsin Paşa bu mesele hakkında Sultan Hamid'in kendisine söylediği sözü hâtırâtına şöyle geçirmiştir:

— Bir hükümdar için lâzım olan şey memleketin menfaatidir: Eğer bu menfaat Kanun-ı-esâsînin ilânında ise o da yapılır; fakat iyi tatbik olunur mu, TÜRKÜN MENFAATİ MAHFUZ KALIR MI? Burasını kestiremiyorum!

Pâdişâhın bu millî endişesinde ne kadar haklı olduğunu ikinci meşrutiyyet tarihi bütün fecâatiyle isbât etmiştir.

Sultan Hamid'in Âzerbaycan'da İran hükûmeti tarafından men'edilmiş olan Türk dilinin tedris lisanı olmasını te'min etmek suretiyle Türklüğe ettiği büyük bir hizmet de vardır: İran şâhı Muzaferüddin Kacar'ın Istanbul'a gelme-

sinden istifâde eden Sultan Hamid o zamana kadar Azerbaycan mekteplerinde devâm edip giden Türkçe yasağının kaldırılması hususuna şâhı ikna' etmiş ve işte bu sâyede Muzafferüddin Kacar memleketine dönerken İran Maârif nezaretine telgrafla yoldâ emir vermiştir. Istanbul gazeteleri bu müjdeyi 1900 senesi 29 Teşrinievvel Pazartesi nüshalarında neşretmişlerdir. O zamanki «Tercümân-ı-Hakikat» gazetesinin ifâdesine göre Muzafferüddin-Şâh:

«Âzerbaycan'da bulunan mekâtîbe bundan böyle zebân-ı Fârisî ile beraber lisân-ı Türkînin dahî tedrisine ve bilhassa Türkçenin gereği gibi öğretilmesine i'tinâ edilmesini»

emretmiştir. Her halde Sultan Hamid'in bu muvaffakıyyeti, Türk milliyyetçiliği tarihinin hiç bir zaman unutamıyacağı bir hizmettir.

Sultan Abdülhamid'in en kuvvetli cephesi hâricî siyasetinde gösterilir: Balkan devletlerini mütemâdî ihtilâflar içinde yaşatarak Türkiye'ye karşı ittifaklarına hiç bir zaman imkân vermediği gibi Şark meselesinde Rusya ile Avusturya'nın anlaşmasına mütemâdî bir mehâretle mâni' olmuş, İngiltere ve Fransa'ya karşı icâbında Almanya'yı kullanmış, bütün devletleri büyük bir ustalıkla idâre ederek Osmanlı tarihinde otuz üç sene sürmüş en uzun sulh devrini te'min ederek inhitat harplerinden sonra memleketi dinlendirmiye muvaffak olmuştur: Bu sulh devrinin başındaki «93 seferi» Abd-ül-Aziz devrinden mevrûs olduğu gibi, arada geçen 1897 Yunan harbi de 32 gün sürmüş ve Yunanistan müdhiş bir mağlûbiyyete uğramıştır.

Abdurrahman Şeref'in 1918 tarihinde küçük bir risâle şeklinde neşredilen «Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî: Sûret-i hal'i» ismindeki eserinde Sultan Hamid şöyle tasvir edilir:

«Şehriyâr-ı müşârünileyhin sîmâ ve bünyesinde hânedân-ı Osmânîye mahsus olan alâmât iyice fark-u-müşâhede olunur idi. Nitekim (Gentile Bellini) tarafından tersim olunan Fâtih'in tasvirinde hâkan-ı sâbıkın hutût-ı vechiyyesi nümâyandır. Kendisi zeki ve hassâs, dakîka-şinâs, muâmele-i mu'tâdesi nâzik, halâvet-i mahsûsa-i sadâya mâlik, efendili-

ğin ve Hilâfet-ü-Saltanatın izz-ü-vekarını maa-t-takdîr tamâmiyle yerine getirir, bendegânım taltîf ve kendiyle görüşen ecânibi tatlı dili ve câzibe-i nezâketi ile teshîr etmenin yolunu bilir, tehdidini hakkıyla îkaa'a kaadir ve lede-l-hâce izhâr-ı şiddet veyâ teskîn-i hiddete muktedir idi».

Abdurrahman Şeref merhum bu izâhâtından sonra Sultan Hamid'in meşhur vehmini de şöyle anlatır:

«Küçük yaşındanberi müptelâ olduğu vâhimenin te'siriyle saltanat ve hayatım dâimâ tehlikede görmek kendisinde bir maraz-ı müzmin-i ma'nevî hâlini almış idi».

Bununla beraber, Sultan Hamid o meşhur «Vehm-i Hümâyûn» una rağmen tahta çıkar çıkmaz büyük bir hüsn-i-niyyetle işe başlayıp Osmanlı tarihinde misli görülmemiş demokratça hareketleriyle az zamanda askerle ahâlinin gönüllerini kazanmıştır: Bu yolda ilk hareketi, cülûsunun on beşinci gününe tesadüf eden 14 Eylül 1876 Perşenbe günü Bâb-ı-Ser'askerîye gidip ümerâ ve zâbitanla beraber akşam yemeğinde bulunmasıdır; sofrada:

— **Ser-asker Paşa, Paşalar, Beyler, Efendiler!**

hitâbiyle bir nutuk irâd etmiş, Ser-asker Redif Paşa ordu nâmına cevap vermiş, ertesi akşam vükelâ ile Mâbeyn erkânını Yıldız'da yemeğe dâvet edip devletin mârûz olduğu tehlikeler karşısında hepsine ittifakla hareket, yâni millî birlik tavsiyesinde bulunmuş, 18 Eylül 1876 Pazartesi günü kayıkla tersâneye gidip Bahriyelilerle tanışarak birlikte sofraya oturup «yalnız asker yemeği» yemiş ve gene bir nutuk irâd etmiş, ayni senenin 5 Teşrinievvel Perşenbe günü Bâb-ı-Meşihat'e gidip ulemâ ile beraber iftar sofrasına oturmuş, 19 Teşrinievvel Perşenbe günü Kızlar-ağası vesâir Harem-ağalarının üniformalarla muâyedelere iştirâkini men'etmiş, 9 Teşrinisâni 1876 Perşenbe günü Haydarpaşa hastahanesine gidip Balkan cephelerinden gelen harp yaralılarını birer birer ziyâret ettikten sonra hepsine atıyyeler dağıttırmış ve câmilerde Sadr-ı-a'zam ve diğer vükelâ ile beraber halk içinde namaz kılmıştır! Gene o günlerde birçok defalar Kara-

deniz'le Marmara'da vapur gezintileri yapmış ve bunlara bâzı şehzâdelerle devlet-adamlarını da dâvet etmiştir.

İşte bütün bunlardan anlaşıldığına göre Sultan Hamid saltanatının bidâyetlerinde hiç bir vehm eseri göstermemiş ve ancak kendisini hal'edip kardeşi Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak istiyen düşmanlarının Ali Suâvî vak'asıyla başlıyan muhtelif teşebbüsleriyle Ermeni komitecilerinin yıkıcı faaliyetleri üzerine pek tabiî olarak mütemâdî bir vehme kapılmıştır.

İkinci Abdülhamid'in mühim vasıflarından biri de şahsî kıymet ve iktidara ehemmiyet vermesinde gösterilebilir: Bilhassa ilk Mâbeyn erkânı çok kuvvetli şahsiyyetlerdir. Sonraları dokuz defa Sadârette bulunmuş olan Said Bey/Paşa'yı Baş-kâtipliğe ve o devrin en mümtâz adamlarından olan Eğinli - Said Paşa'yı da Mâbeyn ferikliğine intihâb etmiştir; bunlardan Sadr-ı-a'zam Said Paşa'ya «Küçük - Said Paşa» denilmesi işte bu Eğinli «Büyük - Said Paşa» ya nisbetledir. Bir müddet sonra Mâbeyn müşiri ve ayni zamanda Bahriye nâzırı olan Eğinli - Said Paşa yeni Mâbeyn'in Avrupa'da bile çok iyi karşılanan en mühim şahsiyyetidir: İzmit mütesellimi Hâs-ağası Mustafa Ağa'nın oğlu olan Said Paşa Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'u birincilikle bitirdikten sonra hükûmet tarafından İngiltere'ye gönderilip Edinburg üniversitesinde beş sene tahsil ederek oradan da birincilikle şahâdetnâme aldıktan başka Woolwich askerî mektebini de ayni dereceyle ikmâle muvaffak olmuş, Londra'nın «Institution of Mechanical Engineers» ismindeki Makine mühendisleri enstitüsüne âzâ seçilmiş, Rasadhâne müdürlüğü ile Mekteb-i Bahriyye nâzırlığında ve Londra sefareti ataşa-navalliğinde muvaffakıyyetler gösterdikten sonra Tophâne tecribe dâiresi reisliğinde bulunduğu ve artık Sultan Murad'ın hal'ine karar verildiği sırada Sultan Hamid kendisine bir hey'et gönderip Baş-mâbeyncilik teklif etmişse de kabul ettiremeyince sarayın ıslâhı salâhiyyetiyle Mâbeyn ferikliğini kabul ettirmiştir. Son devrin en büyük rıyâzıyyecilerinden olan Eğinli - Said Paşa devlet hisâbına İngiltere'de tahsil etmiş ilk Türk genci olduğu için, muhâfazakârlarla müteassıplar kendisine «İngiliz - Said Paşa» demişlerdir! Kont de Kératry'nin «Mourad V»

ismindeki eserinde Eğinli-Said Paşa'nın Mâbeyn ferikliğine tâyini Sultan Hamid'in teceddütçülere, yâni meşrutiyyetçilere karşı bir nevi te'minâtı gibi gösterilir: Her halde Ruslara karşı İngilizlerden istifâde etmek istiyen Sultan Hamid'in bu suretle İngiltere'yi de memnun etmek istediği muhakkaktır.

O sırada Mâbeyn müşirliğine de yeni pâdişâhın enişteşi olan Ticaret nâzırı Dâmad-Mahmud Celâlüddin Paşa tâyin edilmiştir: Bu Dâmad-Mahmud Paşa, Türk müzeciliğinin müessisi olmakla meşhur Tophâne müşiri Fethi Ahmed Paşa'nın oğlu ve Eğinli-Said Paşa da dâmâdıdır; bu suretle meslekleri birbirinin zıddı olan kayınla enişte yeni Mâbeyn'de birleşmiş demektir: Bunlardan Mahmud Paşa muktedir bir zât olmakla beraber mutlakıyyetçi, Said Paşa da meşrutiyyetçidir. Eğinli-Said Paşa'nın o zamanki vukuâtı günü gününe zabteden ruznâme şeklindeki kıymetli hâtırâtının yalnız baş tarafları rahmetli torunu Nazan Danişmend tarafından «Türklük» mecmûasında neşredilmişse de alt tarafı maatteessüf gayr-i-münteşir kalmıştır.

Sultan Hamid'in Mâbeyninde daha sonraları da bir çok kıymetli adamlar bulunmuştur: Meselâ Eğinli-Said Paşa'dan sonra Mâbeyn müşirliğine Plevne menkabesinin şanlı ve muhteşem kahramanı Gazi-Osman Paşa tâyin edilmiş ve ölünceye kadar yirmi iki sene o büyük makama şeref vermiştir. Türk kültür tarihinde isimleri kalmış şahsiyyetler içinde de Sultan Hamid'in Mâbeyninden yetişmiş olanlar vardır: Meselâ «Servet-i-fünun» edebiyatında (H. Nâzım) imzâsiyle şöhret bulan eski Dâhiliyye nâzırlarından Reşid Bey/Reşid Rey, Nâmık Kemal'in oğlu Ali Ekrem ve Paris sefiri Münir Paşa gibi şahsiyyetler bu zümredendir.

Yukarda da söylediğimiz gibi Sultan Hamid vehmiyle vesvesesinde kısmen mâzurdur: Babası Sultan Mecid'in **«Kruntulu oğlum!»** dediği İkinci Abdülhamid'in bu hâlinden memleketin de, kendisinin de zarar gördüğü muhakkaktır; fakat onun yerinde kim olsa vehme kapılmaması kabil değildir, çünki «Vehm-i Hümâyûn» unda haksız olmadığını gösteren vak'alar vardır: Meselâ 1878 deki «Ali Suâvi vak'ası» ni gene o senenin 8/9 Temmuz Pazartesi/Salı gecesi bastırılan ve Sultan Murad'ı yeniden tahta çıkarmak için Masonlar ta-

rafından kurulan (Cleanti Scalieri) komitesinin gizli faaliyetleri tâkib etmiş, ondan sonra Jön-Türklerin bir takım sûikasd tertibâtı haber alınmış, nihayet 1905 senesi 21 Temmuz Cuma günü Ermeni komitecilerinin tertib ettikleri meşhur «Bomba hâdisesi» olmuş ve bu komitecilerin o tarihten sonra da bir kaç sûikasd teşebbüsü keşfedilmiş, Yıldız sarayına mütemâdiyen sûikasd jurnalleri yağdırılmış ve esâsen vehme isti'dâdı olan Sultan Hamid'in vesvesesi işte bu suretle her gün körüklenip alevlendirilmiştir. O vaziyette kim olsa hayat endişesine düşecek ve pek tabiî olarak vehme kapılacaktır. Bu gibi vesveselerin hiç olmazsa yarı mes'ûliyyeti ahlâk-ı umumiyyeye âittir.

1842 senesi 21 Eylül Çarşanba günü dünyaya gelmiş olan İkinci Abdülhamid yaşının tam 66 sene, 7 ay, 7 gün tuttuğu sırada, yâni 67 yaşının içinde hal'edilmiş demektir: 1876 senesi 31 Ağustos Perşenbe günü tahta çıkmış olduğuna göre saltanat müddeti de 32 sene, 7 ay, 27 gün tutmaktadır. Bu uzun saltanat üç devre ayrılır:

1 — Sultan Hamid'in cülûsundan 3 ay, 23 gün sonra 1876 senesi 23 Kânunuevvel Cumartesi gününden 1878 senesi 13 Şubat Çarşanba gününe kadar devam edebilen lik meşrutiyyet 1 sene, 1 ay, 21 gün sürmüştür.

2 — İlk meşrutiyyetin nihayetinden 1908 senesi 23 Temmuz Perşenbe günü ikinci meşrutiyyetin i'lânına kadar süren ikinci mutlakıyyet devri 30 sene, 5 ay, 8 gün tutmaktadır: Ancak bu ikinci mutlakıyyet hukukî ve kanunî değil, yalnız fi'li bir mutlakıyyettir; çünki meşrutiyyet resmen ilga edilmemiş, Kanun-ı-esâsî metni her sene devlet salnâmelerinde muntazam neşredilmiş ve hattâ A'yan meclisi lâğvedilmemiş olduğu için bu meclisin âzâları resmî sıfatlarını ölünceye kadar muhâfaza etmişlerdir; içlerinde ikinci meşrutiyyeti idrâk edenler bile vardır.

3 — İkinci meşrutiyyetin i'lânından Sultan Hamid'in hal'ine kadar geçen müddet de 9 ay, 5 gün tuttuğuna göre, İkinci Abdülhamid devrinin 1 sene, 10 ay, 26 günü birinci ve ikinci meşrutiyyetlerle geçmiş demektir. İlk meşrutiyyetin ilânından evvelki 3 ay, 23 günlük ilk mutlakıyyet müddetiyle

İki meşrutiyyet arasındaki ikinci mutlakıyyet devrinin mecmûu da 30 sene, 9 ay, 1 gün tutmaktadır.

Sultan Hamid'e hal'ini tebliğ edecek olan A'yan ve Meb'ûsan hey'etinin intihâbında İttihatçılar Türk tarihinin hiç bir zaman unutmıyacağı müdhiş bir dalâlet irtikâb etmişlerdir: Seçilen hey'et, A'yandan ermeni Aram ve Bahriye feriki Ârif Hikmet Paşa ile Selânik meb'ûsu yahudi Karasu ve Draç meb'ûsu arnavut Es'ad Toptani'den mürekkeptir! Bunlardan yahudi Karasu, Türk düşmanlığıyla mâruftur; Sultan Hamid'in bendegânından ve eski yâverlerinden olan «Jandarmalıktan yetişme» arnavut Es'ad Toptani, efendisinden sonra Türkiye'ye de ihânet etmiş bir hâindir; Ârif Hikmet, pâdişahın kapusunda yetişmiş bir lûtufdîdesi ve yâveridir; Aram Efendi'nin araya katılması da her halde Sultan Hamid'in Ermeni ihtilâllerini temkil etmiş ve Anadolu'da bir Ermenistan kurdurmamış olmasının cezâsı olsa gerektir! Otuz üç sene Hilâfet-i-İslâmiyye makamında bulunmuş bir Türk hâkanının fetvâ mucibince hal'ini ancak bir Müslüman-Türk hey'eti tebliğ edebilir: İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti bu hareketiyle Sultan Abdülhamid'in şahsını değil, Türk ırkını ve o ırkın muhteşem tarihini hiçe saymış demektir: Bütün Osmanlı tarihinde bu fâcianın tek bir misli yoktur. Sultan Reşad'ın cülûsunda Baş-Mâbeynciliğine tâyin edilen Lûtfi Simâvî Bey hâtırâtında bu müdhiş hareketi:

«Afvolunmaz bir hatâ ve silinmez bir leke»

diye tavsif ettiği gibi, o zaman Selânik merkez kaymakamlığıyla Polis müdür vekilliğinde bulunan İttihatçı Tahsin Uzer bile gayr-i-münteşir hâtırâtının ikinci cildinde bunun **«azîm»** bir hatây-ı siyasî olduğunu i'tirâf etmiştir.

Sultan Hamid, ağabeyisi ve selefi Sultan Murad gibi Çırağan sarayında oturmak istediğini «Meclis-i-Millî»ye bildirdiği halde, Hareket-ordusunun artık diktatör hâline gelen meşhur kumandanı Mahmud Şevket Paşa el-çabukluğu ederek **«Hâkan-ı mahlû»**u hal'edildiği günün gecesi Selânik'e sevkettirmiştir: Eşyâsını bile almadan bir kaç bavulla geceyarısı Yıldız sarayından çıkarılan Sultan Hamid, İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti tarafından Selânik'deki ikametgâhının **«Mübâyaa me'murluğu»**na tâyin edilen Tahsin Uzer'in hâ-

hırâtına nazaran âile ve maiyyet efrâdından 38 kişiyle ve hususî bir trenle hareket etmiştir; bunların içinde dört Kadın-Efendi'den başka küçük şehzâdelerden Abdürrahim ve Mehmet Âbid Efendilerle Şâdiye, Ayşe ve Refia sultanlar, bir çok kalfalar, bir kaç harem-ağası ve bâzı sâdık bendegânı vardır. Kırk Selânik jandarmasının başında muhâfızlık vazifesine de binbaşı Fethi Bey me'mur edilmiştir: Bu Fethi Bey, Cumhuriyet devrinde Meclis reisliği ve Baş-vekillik etmiş olan Ali Fethi Bey'dir.

27/28 Nisan 1909 Salı/Çarşanba gecesi zevâlî saat birde Sirkeci istasyonundan hareket eden Tren-i-mahsus = Hususî trenin iki yâhut üç vagondan ibâret olduğu rivayet edilir: Salonlu vagona Sultan Hamid'le âilesi yerleşmiş, ötekine de maiyyeti binmiştir. 28 Nisan Çarşanba günü akşam ezanından sonra Selânik'e vâsıl olan bu hazin kaafile Kılkış istasyonundan on beş hususî arabayla bir suvâri müfrezesi tarafından tâkib edilerek Allatini köşküne îsâl edilmiştir: Osmanlı hizmetinde Jandarma müfettiş-i-umumîsi olan İtalyan generali Robilan Paşa'nın derhal tahliye ettiği bu muhteşem köşkü hükûmetin biraz sonra mefrûşâtiyle beraber satın aldığından bahsedilir. Köşkün kapısında Üçüncü ordu kumandan vekili Hâdi Paşa ile Selânik Belediye reisi İsmail Hakkı ve merkez kaymakamı olan Polis müdür vekili Tahsin Uzer Beyler tarafından karşılanan Sultan Hamid, âile efrâdı tamâmiyle içeri girdikten sonra kapının önündeki mermer merdivenlerden ağır ağır çıkmıya başlamış ve Tahsin Uzer'in şimdi âilesi nezdinde bulunan gayr-i-münteşir hâtırâtına göre tam o sırada yatsı ezanı okunduğu için:

— **Aziz Allâh, celle şânuhu!**

diye mukabelede bulunmuştur: Bu izâha göre o sırada saatin ezânî 4,42 = zevâlî 8,43 olması lâzımgelir.

Sultan Hamid Allatini köşkünde Marangozluk el-işleriyle vakit geçirmiş ve hattâ bunlara âit levâzımı «Mübâyaa me'muru» Tahsin Uzer te'min etmiştir: Fakat her halde en mühim meşgalesi, kendisini hal'edenlerin dâhilî ve hâricî bütün devlet işlerinde milletin başına getirdikleri muazzam gaileleri «Mirsâd-ı ibret» den mümkin olduğu ve haber alabildiği

kadar temâşâdan ibâret olsa gerektir; bunun sebebi, gazete okumak hakkından bile mahrum edilmiş olmasıdır.

İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin en zararlı hareketi, Sultan Hamid gibi Avrupa siyasetine otuz üç senelik bir tecribeyle hâkim olmuş büyük bir hükümdarı iş başından uzaklaştırmasıdır: İngiltere sefiri (Nicolas O'connor) bir cihan harbi belâsından kurtulmak için bütün Avrupa milletlerinin ona duâ etmekle mükellef olduklarından ve Fransa sefiri (Maurice Bompard) da bütün Avrupa'da onun ayarında tek bir diplomat olmadığından bahsetmiştir. Bu hakikati, vaktiyle hürriyetçilik ederken kendisine düşman kesilmiş bir çok Osmanlı münevverleri de takdir etmişlerdir: Bundan evvel başka bir münâsebetle bahsi geçen Doktor Abdullah Cevdet'le ikinci meşrutiyyetin i'lânında hürriyet nutukları irâd ederek halkı heyecanlandırmış olmakla mâruf Rızâ Tevfik ve rahmetli dostum Süleyman Nazif işte o zümredendir. Nazif'in Sultan Hamid için yazdığı bir manzûmenin şu parçası uzun zaman dillerde destan hâline gelmiştir:

Kaç zamandır gelmemişken yâda biz,
İşte geldik senden istimdâda biz:
Pâdişâhım hasret olduk eski istibdâda biz!

Rızâ Tevfik merhumun da 1927 tarihinde «Abdülhamid'in rûhaniyyetinden istimdâd» serlevhasıyla Mısır'da neşredilen bir manzûmesinde şu ibret-âmiz kıt'alara tesadüf edilir:

Tarihler adını andığı zaman
Sana hak verecek ey koca Sultan!
Bizdik utanmadan iftirâ atan
Asrın en siyasî pâdişâhına!

*

Pâdişah hem zâlim, hem deli dedik;
İhtilâle kıyâm etmeli dedik;
Şeytan ne dediyse biz beli dedik,
Çalıştık fitnenin intibâhına.

*

Dîvâne sen değil, meğer bizmişiz!
Bir çürük ipliğe hulyâ dizmişiz!
Sâde deli değil, edepsizmişiz:
Tükürdük atalar kıblegâhına!

Biraz sonra Sultan Hamid'in ölümünden bahsederken göreceğimiz gibi, yalnız münevverler değil, halk kütleleri de nihayet ona rahmet okumuşlardır.

İkinci Abdülhamid'in Selânik menfâsında geçirdiği günlerin mecmûu üç buçuk seneden fazla değildir: 1912 senesi 1 Teşrinisâni Cuma günü Istanbul'a getirilip Beylerbeyi sarayına kapatılmasının sebebi, Balkan harbinde Rumeli'nin düşman istilâsına uğraması ve Selânik'den de artık ümit kesilmiş olmasıdır. Kendisini getirmek için hükûmetin iltimâsiyle Alman sefâreti maiyyetine me'mur Loreley harp gemisi Istanbul'dan Selânik'e gitmiş ve her halde gelmesini te'min etmek üzere dâmatlarından Abdurrahman-Paşa-zâde Ârif Hikmet ve Mehmet Şerif Paşalar da bu Alman gemisiyle hareket etmişlerdir. Dâmat-Şerif Paşa'nın bu tarihi vazifesi hakkındaki gayr-i-münteşir eserinden İbn-ül-Emin Mahmud Kemal merhumun naklettiği izâhâta göre, Selânik'de bulunduğu müddetçe kendisine gazete verilmediği için ahvâl-i âlemden bihaber kalan büyük pâdişah Balkan ittifakına ve Bâb-ı-Âli'nin öyle bir ittifaktan haberdâr olamamasına hayret ederek:

— **Sefaretlerde elçiler, ataşemiliterler var; bunlar şimdiye kadar uyumuş mu? Dört devlet ittifak etmiş de bu olan biten şeyler haber alınmamış mı? Ben makamda bulunduğum müddetçe bunların arasına nifak ilkasına çalıştım!**

demiştir; hattâ meşhur bir rivayete göre Balkan ittifakını ilk duyduğu zaman:

— **Kiliseler meselesini hallettiniz mi?**

diye sormuş ve halledildiği söylenince ittifâkı tabiî bulmuştur. Bu kiliseler meselesi Balkan devletlerini mütemâdî bir ihtilâf içinde yaşatmış ve nihayet İttihad-ve-Terakki hükûmeti Sultan Hamid siyasetinin aksini iltizâm ederek meseleyi hallediverince dört Balkan devleti Türkiye'ye karşı derhal birleşmişdir! Gene İbn-ül-Emin'in Dâmat-Şerif Paşa'-

dan naklettiğine göre Sultan Hamid ilkönce Selânik'den ayrılmak istememiş ve kendisine tehlikeden bahsedilince:

— Ben de bir silâh alır, askerle beraber müdâfâada bulunurum; ölürsem şehid olurum; ben zâten ölmüş bir adamım!

demiş ve bir aralık da:

— Allah bu hâllere sebeb olanları Kahhâr ismiyle kahreylesin: Şimdi devlet ne hâle geldi!

diye otuz üç sene muhâfaza ve idâre ettiği imparatorluğun üç dört sene içinde uğradığı ve uğratıldığı fecî âkıbetten şikâyet etmiştir: O tarihten senelerce sonra İttihad-ve-Terakki artıkları Cumhuriyet devrinin Ankara İstiklâl mahkemesinde muhâkeme edilirken Müddaî-i-umumî Necib Ali iddiânâmesini okuduğu gün Sultan Hamid'in selefinden tesellüm ettiği imparatorluğu İttihadçılara olduğu gibi teslim ettiği halde, onların bir kaç senede inkırâza uğrattıklarını söylemek suretiyle zavallı Sultan Hamid'in o şikâyetinde ne kadar haklı olduğunu resmen te'yid etmiştir.

Sultan Abdülhamid, dâmadlarının istirhamları üzerine nihayet Selânik'den Istanbul'a dönmiye muvâfakat etmiş, fakat hükûmetin istediği gibi gece değil, gündüz karaya çıkacağını söylemiştir: İbn-ül-Emin «Loreley» in Hicrî 22 Zülka'de 1330 = Rumî 20 Teşrinievvel 1328 günü sabahleyin Istanbul'a geldiğinden bahsederse de, «Tanin» in yerine neşredilen «Renin» gazetesinin o tarihte çıkan nüshasında **«Dün gece geç vakit»** gelip Beylerbeyi sarayına çıkarıldığı hakkında bir fıkra vardır; işte o fıkraya nazaran 1912 senesi 1 Teşrinisâni Cuma sabahı erkenden karaya çıkmış olması lâzımgelir.

Gidip gelme günleri de dâhil olmak üzere Sultan Abdülhamid'in İstanbul hâricinde geçirdiği müddet tam üç sene, altı ay, üç gündür.

Sultan Hamid ölünceye kadar hep Beylerbeyi sarayında yaşamış ve hayatının bu son devresi de 5 sene, 3 ay, 9 gün sürmüştür. Ölüm tarihi 1918 senesi 10 Şubat Pazar günü öğleden sonra zevâlî saat 3 = 15 dir. Hastalığının 5 Şubat Salı günü soğuk algınlığıyla başladığından bahsedildiğine göre, beş gün içinde dünyâya gözlerini yummuş demektir.

İkinci Abdülhamid gençliğindenberi her hususta i'tidâle riâyet ettiği halde, hastalığının dördüncü gününe tesadüf eden 8 Şubat Cuma günü akşam yemeğinde beş maydanozlu köfte, bir kotlet, bir balık, iki börek ve bir mıkdar da hamur tatlısı yiyerek kendi tâbiriyle o gün «pis boğazlık» etmiş ve işte bundan dolayı bir saat sonra şiddetli bir mi'de ağrısıyla nefes darlığından muztarib olmıya başlamıştır: Derhal doktor istediği için, ilkönce Beylerbeyi hastahânesi nevbetçi tabibi Nikolâki Paraskevidis Efendiyle veliahd Vahîdüddin Efendi'nin hususî hekimi Alkivyadis Efendi yetişmiş ve biraz sonra da Sultan Hamid'in o sırada hususî hekimliğini yapan ve kıymetli hâtırâtı şimdi Türk Tarih-kurumu yazmaları içinde bulunan doktor Âtıf Hüseyn Bey gelmiştir. İlk yetişen iki Rum doktor derhal kan almışlardır. O sırada nabzın 145 ve teneffüsün de 65 den fazla olduğundan bahsedilir: Hemen yetiştirilen ilâçlardan mühim bir fayda görmemiştir.

Sultan Reşad, ağabeyisine istediği doktorların gönderilmesini emretmişse de, Abdülhamid-i Sânî:

— **Benim doktorlarım var!**

diye reddetmiş ve nihayet öleceği gün öğleden evvel saat onda kendi hekimlerinin tavsiyesiyle Âkıl Muhtar ve Selânikli Rif'at Beyler getirilmiştir: Bunlardan şiddetli İttihadçılığıyla mârûf olan Âkıl Muhtar Bey'i huzuruna kabul etmek istememişse de, pâdişah tarafından gönderilmiş olduğundan bahsedilince Saltanat ve Hılâfet makamına hürmeten kabul etmiştir.

Yapılan konsültasyonda konulan teşhis **«Ozima ile müterâfık ihtikan-ı rie ve adem-i kifâyet-i kalbî-i kilyevî»** dir. Arkasına derhal dokuz hacamat vurulmuşsa da ağrıları geçmediği için, göğsünden de hacamat edilmesi için doktorların tekrar gelmelerini emretmiş:

— **Haydi, çabuk!**

demiş, fakat hekimler yetişmeden evvel tam saat 3 = 15 de Allâhına kavuşmuştur.

Bâzı kusurlarıyla hatâlarına rağmen Osmanlı pâdişahlarının en büyüklerinden biri olan Sultan Abdülhamid-i Sânî 1842 = 1258 senesi 21 Eylül = 15 Şa'ban Çarşanba günü dünyâya gelmiş olduğuna göre tam 75 sene, 4 ay, 19 gün yaşayıp

76 yaşının içinde ölmüş demektir: Osmanlı tarihinde Istanbul'un fethinden evvel en çok yaşayan hükümdar 78 yaşında ölmüş olan Orhan-Gazi ve Istanbul'un fethinden sonra en çok yaşayan pâdişah da İkinci Abdülhamid'dir.

Sultan Hamid 1909 senesi 27 Nisan Salı günü memleket için büyük bir felâket olmak üzere maatteessüf hal'edilmiş olduğuna göre, hal'inden sonra tam 8 sene, 9 ay, 13 gün yaşamış demektir: Bu müddet zarfında İttihad-ve-Terakki cem-' iyyetinin Meclis-i-Meb'ûsan reislerinden Ahmed Rızâ Bey Sultan Reşad'a kardeşinin ifnâsını bir kaç kerre teklif etmişse de kabul ettirememiştir; her hususta İttihad-ve-Terakki'ye boyun eğmiş olan Sultan Reşad'ın bu hususdaki metânetini hayretle takdir etmemek kabil değildir.

Sultan Abdülhamid, kendisini hal'edip devletin bütün mukadderâtını ellerine alan İttihadçıların o muazzam devleti on sene içinde nasıl yele verip inkırâza sürüklediklerini «Mirsâd-ı ibretten temâşâ» ederek ölmüştür: Birinci cihan harbinde kumandanlıkla Trablusugarb'a gönderilmiş olan İshak Paşa'nın anlattığı bir hâtırayı tarihe aynen tevdi' etmeyi vazife bilirim. O meş'um harbin en buhranlı günlerinden birinde devletin hayatiyle alâkadar çok mühim bir mesele hakkında Sultan Hamid'in mâlûmâtından istifâde için her nasılsa fikrini anlamak istiyen Tal'at ve Enver Paşalar İshak Paşa'yı Beylerbeyi sarayına göndermişlerdir. O zamanki tâbiriyle «Hâkan-ı sâbık»ın verdiği cevap aynen şöyledir::

— Bu vaziyette artık benim verebileceğim hiç bir fikir ve tavsiye edebileceğim hiç bir tedbir kalmamıştır: Çünki bu zavallı devlet harb-i-umumîye sürüklendiği gün munkarız olmuştur! Sizi bana gönderenler o çılgınlığı irtikâb etmeden evvel göndermeliydiler: Bütün dünya denizlerine hâkim olan devletlere karşı Almanya ve Avusturya gibi kara hudutları içinde mahbus yaşayan iki devletle beraber ateşe atılmak tarihin kaydettiği en büyük hamâkattir.

Daha başka kimselere de bu meâlde sözler söylediğini kızlarından Ayşe-Sultan'dan işitmiştim.

Sultan Hamid'in cenâzesi Beylerbeyi sarayından Topkapu sarayına nakledilerek techiz ve tekfini orada yapıldıktan

sonra, Sultan Reşad'ın irâdesiyle ölümünün ertesi günü pâdişahlara mahsus muazzam merâsimle Sultanmahmut türbesine defnedilmiştir. Bizzât şâhid olduğum bu muhteşem merâsim esnâsında Ayasofya'dan türbeye kadar iki sıra asker dizilmişti; cadde ile caddeye çıkan sokaklar, pencereler, damlar, ağaçlar ve hattâ türbe mezarlığının etrâfındaki duvarlar mahşer gibi halk kütleleriyle dolmuştu. Bütün halk derin bir teessür içindeydi. Ağlıyanlar, hıçkıranlar ve hattâ:

— **Bizi bırakıp nereye gidiyorsun?**

diye haykıranlar oluyordu! Bu heybetli ve umumî teessür içinde lâübâlî tavırlı tek bir kişi vardı: Sarıkamış'ın hazin kahramanı Enver Paşa'nın elleri arkasındaydı ve o resmî cenâze alayında işte öyle yürüyordu! Müverrih Abdurrahman Şeref merhum «Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî: Sûret-i hal'i» ismiyle o sene risâle şeklinde neşredilen tarihî makalesinde halkın bu derin ve haklı teessürünü pervâsız bir ifâdeyle şöyle tasvir etmişti:

«Hengâm-ı ikbâlinde:

Ne kendi eyledi râhat, ne halka verdi huzûr

mısrâını okuyanlardan bir çoğunun cenâze namazında Bâkî'nin:

Kadrini seng-i musallâda bilüp ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yâran saf saf

beytini hâtıra getirmeleri hüsn-i hâtimeye dâl garâib-i mukadderâttandır».

Eski Dâhiliyye nâzırlarından Ebubekir Hâzim Bey bir gün merhum Abdülhak Hâmid'in salonunda bize Sultan Hamid'in ölümüyle alâkadar bir hâtırasını anlatmıştı: O sırada Şûrây-ı-Devlet dâirelerinden birinin reisliğinde bulunan Hâzim Bey, Sultan Hamid'in terekesini tesbit için Enver Paşa'nın riyâsetinde teşkil edilen hey'ete dâhilmiş; merhumun irtihâlinden bir kaç gün sonra Beylerbeyi sarayına gidilip ölüm günü mühürlenmiş olan yatak-odası açılmış; Ebubekir Hâzim Bey bir çok kıymetli eşyâ içinde pek ehemmiyetsiz

kalan bir şeye dikkat etmiş: Sultan Hamid'in bütün hayatında boynunda asılı ve teninin üstünde saklı bulundurduğu bir muska varmış; üç köşeli bir gümüş mahfaza içinde bulunan bu muska açılmış: Mâvi bir mektup kâğıdı çıkmış; iç yüzündeki iki sahifenin birincisinde kırmızı mürekkeple şöyle bir sual yazılıymış:

— **İyi adam nasıl olur?**

Bu suâlin altında iyi adamın bütün klâsik târifleri sıralanmış; mukabil sahifedeki:

— **Fenâ adam nasıl olur?**

suâlinin altında da müdhiş bir zâlim tasvir ediliyormuş! Bu iki sahife Sultan Hamid'in kendi el-yazısıyla yazılmış ve hattâ bâzı silikler bile varmış: Üfürüklere, büyülere, efsunlara mu'tekıd ve hattâ müptelâ zannedilen zavallı İkinci Abdülhamid'in meşhur muskası işte böyle bir muskaymış!

Eğer Fâtih, Yavuz ve Kanuni 15 inci ve 16 ncı asırlarda gelmeyip de Sultan Hamid'in zamanında gelmiş olsalardı ne yapabilirlerdi? Bu büyük pâdişâhın şahsiyyetini tesbit etmek istiyenler için böyle bir suâlin cevâbını çok iyi düşünmek gerektir.

Her halde tarih, can çekişme devrine gelmiş olan Osmanlı imparatorluğunu otuz üç sene yaşatmış olan İkinci Sultan Abdülhamid'i dâimâ hürmet ve rahmetle yâd edecektir.

★

Çok mühim bir rivâyet vardır: Sultan Hamid'in hal'ine Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın muhâlif olduğundan bahsedilir! Ben bu rivâyeti Sultan Hamid'in muhterem kızı Şâdiye Sultan'dan da işittim: Kendisi de o devrin mühim bir şahsiyyetinden duymuş. Müverrih Abdurrahman Şeref de bu rivayete inanmıştır: 1918 de «Sultan Abdülhamid-i Sânî'ye dâir» ismiyle bir risâle neşredilmiştir; bu risâlede Abdurrahman Şeref'in «Sultan Abdülhamid-i Sânî: Sûret-i hal'i» ismindeki makalesiyle Ahmed Refik merhumun «Sultan Abdülhamid-i Sânî'nin na'şı önünde» serlevhalı yazısı vardır. Abdurrahman Şeref, risâlenin 4 üncü sa-

hifesinde her nedense inandığı bu esassız rivayeti şöyle anlatır:

«Otuz bir Mart (13 Nisan 1909) ısyân-ı askerîsi üzerine Selânik'den Istanbul'a azîmet ve buğât-ı askeriyyenin te'dîbini der'uhde eden Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa Ayastefanos'da ictimâa başlıyan A'yan ve Meb'ûsan meclisine vürûdunda hali' keyfiyyetini aslâ hatıra getirmemeyi ifâde ve ihtâr eylemiş ise de efkâr-ı-umumiyyenin heyecânı önüne geçilecek raddede olmadığından çâr-u-nâçâr tebeddül-i saltanat hedef-i enzâr oldu».

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref o sırada A'yân âzâsından olduğu ve bilhassa Maârif nâzırı sıfatiyle kabineye de dâhil bulunduğu halde, nasıl olup da böyle bir söze inanmış olduğuna hayret etmemek kabil değildir. Bu vâhî ve havâî sözün hiç bir aslı ve esâsı olmadığı işte şu hakikatlerle sâbittir:

1 — Pâdişahla hükûmetin hiç bir mukavemet göstermemesi üzerine vaziyete hâkim olup askerî bir diktatör hâline gelmiş olan Hareket-ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın arzusu hılâfına Meclis-i-Milli'nin Sultan Hamid'i hal'e kalkışması imkân ve ihtimal dâhilinde değildir: Çünki bu Meclis daha ilk günlerden itibaren Hareket-ordusunun hâkimiyyet sâhasına nakledilmiş ve bu suretle Mahmud Şevket Paşa'nın her emrine tâbi' bir hâle getirilmiştir;

2 — Bundan evvel de gördüğümüz gibi Mahmud Şevket Paşa Sultan Hamid'in evvelden takarrür etmiş olan hal'i esnasında her hangi bir mukavemet ihtimâline karşı Yıldız sarayını Arnavut askerlerle muhâsara altına almış ve hattâ işgal ettirmiştir: Pâdişahla âile efrâdını en zarurî ihtiyaç maddelerinden bile mahrum etmiş ve bu vaziyeti Meclis'e de bildirmiştir.

Müverrih Abdurrahman Şeref, yukarda gördüğümüz ifâdesini ayni risâlesinin ayni sahifesinde nakzederek Mahmud Şevket Paşa'nın hal'i nasıl te'min etmiş olduğunu işte şöyle izâh etmektedir:

«Hareket-ordusunun Istanbul'a dühûlünü müteâkıp A'yan ve Meb'ûsan dahî Ayastefanos'dan Ayasofya'daki dâire-i

mahsûsalarına avdet etti ve 1327 Rebî'-ül-âhirinin yedinci Salı günü (14/27 Nisan 1909) Meb'ûsan salonunda Meclis-i-Millî hâlinde birlikte ictimâ'ları vuku'buldu. Hali' mukarrer olup icrâsında müşkilâta tesâdüf olunmamak için Yıldız'da bulunan asâkir ve tevâbiin ahzi ve kurb-i saltanattan teb'îdi evvelce kararlaştırılmış ve bunun da yevm-i mezkûrda husûlü tahmin kılınmış olduğundan, Meclis-i-Milli'nin ictimâından maksat hali' kararını vermek idi.

Yevm-i mezburda Meclis-i-umumînin celsesi hafî ve dâimî oldu ve Meclis'e A'yan reisi Said Paşa riyâset etti. Celsenin küşâdında Yıldız'ın teslim alındığına ve mûcib-i endîşe bir şey kalmadığına dâir Mahmud Şevket Paşa'dan gelen telgrafnâme okunarak bir çok hatipler söz istedi. Her kes tetâbü'-i kelâm ile hedefe vâsıl olmayı düşünüyor idi. Fakat en evvel söz söyliyen Gazi-Muhtar Paşa meseleyi hallediverdi. Müşârünileyh dedi ki:

— Bu gün Cenâb-ı Hak Meclis-i-Milli'ye bir mühim vazife tevdî' etmiştir. Millet telâş içinde bu vazifenin ifâsını bekliyor; hepimiz kalbimizde evvelce kararını vermişizdir. Sözü uzatmağa hâcet yoktur. Yalnız iki şeyi sizlerden ricâ ederim: Evvelâ Devlet-i-Aliyye'de emsâli nâ-mesbuk olan bu ahvâlde bâzan itlâf dahi vuku'bulmuştur. Lâkin âlûde-i hûn olmak milletin şân-u-nezâhetine yakışmayacağından bu hususdan tevakki olunmasını şiddetle iltizâm eylerim. Sâniyen ahvâl-i mümâsilede fetvâya mürâcaat olunmak âdet olmağla bu gün dahî meselenin taraf-ı Şer'-i-Şerîf'den istiftâ olunmasını teklif eylerim.

Bu teklifler alkışlarla kabul olundu ve Fetvâ-Emini'nin celbi için hemen bir hey'et-i murahhasa gönderildi».

Gene Abdurrahman Şeref, ayni eserinin 6 ncı sahifesinde hali' kararı evvelce verilmiş olduğu için, kendisi gibi Sultan Hamid'e ferâgat teklif edilmesini istiyenlerin seslerini bile çıkaramamış olduklarını da şöyle anlatmaktadır:

«Bizde hal'leri bir takım gavâil-i dâhiliyye ve hâriciyye ta'kib eylediği ve mülk-ü-millet hayli mazarrat gördüğü târihen sâbit olmağla A'yandan ve Maârif nâzırı bulunan abd-i

âciz dahî isti'fâ teklif olunmak tarafdârı idim ve bu hususta tanıdığım meb'uslara ve A'yandan bir takımına keşf-i râz etmiş idim. Cümlesi tasvib etmişler idi. Hareket-ordusu Yıldız'ı teslim almış ve tabiekâr ve hademeyi bile kâffeten kaldırmış olduğundan, böyle bir teklif karşısında Sultan Abdülhamid'in mukavemet ve muhâlefeti adîm-ül-imkân idi.

Yeni celse fetvânın kırâatiyle başladı. Her taraftan:

— Hal'i', hal'i'!

sesleri yükseldi. Gulüvv-ü-heyecan o mertebede idi ki isti'fâ teklifini ağıza almak hücûm-ı umumîyi da'vet edecek idi. Meb'uslar pâdişâhı hal'etmekde hâkimiyyet-i milliyyenin kuvvetini ızhâr eylemek zu'm-u-niyyetinde idi».

İşte bu salâhiyyetdâr şâhidin ifâdesinden de anlaşılacağı gibi, Yıldız'ı işgal etmek suretiyle Sultan Hamid'in hal'ini doğrudan doğruya Mahmud Şevket Paşa te'min etmiştir.

SULTAN MEHMET REŞAD'IN CÜLÛSU VE SADR-I-A'ZAM TEVFİK PAŞA'NIN MAKAMINDA İBKASI

«Otuz bir Mart vak'ası» üzerine Hareket ordusunun elde ettiği iki neticenin biri Sultan Hamid'in hal'i, biri de Sultan Mehmet Reşad'ın tahta çıkarılmasıdır.

Sultan Abdülmecid'in Sultan Aziz'den sonra sırayla tahta çıkan dört oğlunun üçüncüsü ve Osmanlı pâdişahlarının otuz beşincisi olan Beşinci Mehmet Reşad'ın 27 Nisan 1909 Salı günü, yâni Sultan Hamid'in hal'edildiği gün tahta çıkarılışında iki garâbete tesadüf edilir:

1 — Birinci garâbet, Sultan Hamid'in hal'ine karar veren «Meclis-i-millî» de reis Küçük-Said Paşa'nın o tarihî karardan sonra veliahd Mehmet Reşad Efendi'nin saltanatını hiç bir lüzum olmadığı halde re'ye koyması ve işte bu suretle Reşad Efendi'nin intihapla, âdetâ bir Reis-i-Cumhur gibi iclâs edilmiş olmasıdır! Müverrih Abdurrahman Şeref, A'yan âzâsı ve Maârif nâzırı sıfatiyle bizzât şâhid olduğu bu Meclis sahnesini bundan evvelki fasılda bahsi geçen risâlesinin yedinci sahifesinde şöyle anlatır:

Reis Paşa — Efendiler, okunan fetvây-ı şerîfe ve millet tarafından gösterilen arzûy-ı umumî mûcibince Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'nin Hilâfet ve Saltanattan hal'ine karar veriyor musunuz?

Huzzâr tehâlükle el kaldırdılar.

Reis Paşa — Sultan Abdülhamid hal'olundu. Serîr-i Hilâfet ve Saltanata veliyy-i-ahd-i meşrû' Mehmet Reşad Efendi Hazretlerinin iclâsma karar veriyor musunuz?

— Yaşasın Sultan Mehmet Hân-ı Hâmis!

nidâlarıyla bu teklif dahî kabul olundu.

Hattâ bu «intihap», iki kişilik bir hey'etle derhal Sultan Reşad'a tebliğ bile edilmiştir! Bu hareket, saltanat verâsetini «Ekberiyyet» kaidesine istinâd ettiren Tarihî Osmanlı an'a-

nesine mugayir olduktan başka, o zamanki Kanûn-ı-esâsî'nin üçüncü maddesine de mugayirdir: Çünki o madde mûcibince saltanat hakkı zâten «Ekber-i evlâd» a âittir! Bu suretle tarihî an'anenin de, Kanun-ı-esâsî'nin de hiçe sayılması, her halde Sultan Reşad'ı Meclis'in de, Hareket-ordusunun da bir âlûfdidesi hâline getirmek maksadıyla izâh edilebilir.

2 — İkinci garâbet de, A'yandan ferik Sami Paşa'nın teklifiyle «Meclis-i-millî» Hareket-ordusunun Istanbul'a girişini şehrin ikinci fethi saymak saygısızlığında bulunduğu için, ilk fâtih olan «İkinci Mehmed» in ismine nazire olarak yeni pâdişâha «Birinci Reşad» yerine «Beşinci Mehmet» isminin takılıvermiş olmasıdır! Bununla beraber halk arasmda «Sultan Reşad» ismi kullanılmıştır.

Beşinci Mehmet/Mehmet Hân-ı Hâmis 1844 senesi 1/2 Teşrinisânî Cuma/Cumartesi gecesi eski Çırağan sarayında dünyaya gelmiş olduğuna göre yaşının tam 64 sene, 5 ay, 26 gün tuttuğu, yâni 65 yaşının içinde bulunduğu sırada cülûs etmiş demektir. Annesinin adı (Gülcemal Kadın-Efendi) dir.

Şark kültürünün ve bilhassa Acemcesinin çok kuvvetli olduğundan bahsedilir; Garp kültürü yoktur. Çok uzun süren şehzâdelik ve veliahtlik devrini İran edebiyatiyle ve bilhassa Mesnevi okumakla geçirdiği rivâyet edilir: Mevleviliğe intisâbı işte bundandır.

Sultan Reşad saltanat devrinde şahsiyyetsizlik sayılacak kadar irâde gevşekliği göstermiş, meşrutiyyet pâdişahlığını hiç bir işe karışmamaktan ibâret muhteşem bir işsizlik zannetmiş ve kendisini saltanat makamına «intihâb» ettirmiş olan İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin elinde bir kukla rolü oynamıştır! Her halde Sultan Hamid gibi kudretli bir şahsiyyetin yerini doldurabilecek bir halef değildir. Beşinci Mehmet Reşad 1918 senesi 3 Temmuz Çarşanba günü vefât etmiş olduğuna göre, tam 9 sene, 2 ay, 6 gün İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin hükmü altında esâretten beter bir saltanat sürmüş demektir. En büyük meziyyeti, İttihadçıların Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey'in mükerrer ısrarlarına rağmen ağabeyisi Sultan Hamid'i ifnâ ettirmemiş olmasından ibârettir: Ondan başka her hususta Cem'iyyete boyun eğmiş ve hiç bir mühim meselede mukavemet göstermemiştir; Baş-

kâtipliğinde bulunmuş olan Ali Fuad Bey'in hâtırâtına göre kendisi bu hâlini şöyle te'vile çalışmıştır:

— Her kes bana işlere karışmıyor diyorlar! Meşrutiyyet zamanında ben işe karışacak olursam biraderin suçu ne idi?

Zavallı Sultan Reşad'ın meşrutiyyet telâkkisi işte bundan ibarettir.

Birinci cihan harbinde Çanakkale muharebesi münâsebetiyle yazmış veyâhut kendisine isnâd edilmiş olduğundan bahsedilen meşhur şi'rin muhtelif şâirlere izâfe edilen «Tahmis» şeklindeki tehzilinde Sultan Reşad'ın bu hâlini çok güzel tasvir eden bir kıt'a vardır; bu kıt'a uzun zaman ağızlarda dolaşmıştır:

Haberim yoktu olup bitmiş olan işlerden
Mesnevîler okuyurdum oturup ezberden
Bir de baktım ki haber geldi bizim Enver'den
«Savlet etmişti Çanakkal'aya bahr-û-berden»
«Ehl-i-İslâmın iki hasm-ı kavîsi birden»

Sultan Hamid'in Esvabcı-başısı İlyas Bey'den işitmiştim: Veliahtlik devrini âdetâ ihtilâttan memnû gibi bir halde geçirmiş olan müstakbel halefinden her hangi bir münâsebetle bahseden zeki pâdişah bir gün İlyas Bey'e:

— Ben bizim birâderi halka göstermemekle kendisine çok büyük bir iyilik ediyorum!

demiş ve insana lâtife gibi gelen bu sözün ne kadar ciddî olduğunu maatteessüf hâdisât en acı şekilde isbât etmiştir.

İnhitat devrinin bir çok Osmanlı pâdişahları gibi Sultan Reşad'a da harb-i-umumîde Gazilik ünvânı tevcih eden bir Meşîhat fetvâsı neşredilmiş ve bu suretle Beşinci Mehmet oturduğu yerde Gazi olmuştur.

Doğum ve ölüm tarihlerini yukarda görmüş olduğumuz Sultan Reşad tam 73 sene, 8 ay, 1 gün yaşadıktan sonra 74 yaşının içinde ölmüş demektir: Sultan Hamid'in ölümünden sonra ancak 4 ay, 21 gün yaşamıştır; mezarı Eyüp'de kendi yaptırdığı türbededir.

★

Ali Şevki Bey, Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında bulunan ve bundan evvelki fasıllarda bahsi geçen ikinci mufassal mektubunda Sultan Reşad'ın cülûsu üzerine Tevfik Paşa'nın Sadâret makamında ibkasını şöyle anlatır:

«Meclis-i-millî'den bir hey'et Reşad Efendi'ye gidip tahta cülûsunu tebliğ etti.

Baban bütün nâzırlar, A'yan ve Meb'ûsan reisleri, meb'uslar vesâireyle Harbiye nezâretine gidip Beşinci Sultan Mehmed'in muvâsalatına muntazır oldu.

Nihayet pâdişah geldi; baban kendisini karşılamak üzere merdivenlerden aşağıya indi. Sultan Reşad babanı tanımadığı için:

— Sadr-a-a'zam Tevfik Paşa'yı görmek istiyorum, nerededir?

dedi. Baban da kendisini takdim etti. Bunun üzerine pâdişah memnuniyyet beyân edip merdivenlerden çıkmaya başladı. Yukarı çıkınca, orada hazır bulunanlara elinden geldiği kadar memlekete hizmet etmek emelinde bulunduğunu söyledi ve devlet idâresinde henüz acemi olduğundan bahsederek vazifsinin ifâsı esnâsında hükûmet erkânının yardımlarından istifâde edeceğini ilâve etti.

O sırada pâdişah babandan elinde ne olduğunu sordu; o da:

— Zât-i-Şâhânenize edeceğim yeminin sûreti!

dedi. Bunun üzerine Sultan Reşad da:

— Öyleyse yemin merâsiminden evvel gidip abdest alayım!

dedi ve gidip geldi. Baban da kendisine yeminini okudu. Bu yemin metninin nasıl şey olduğunu bilmiyorum.

Ondan sonra pâdişah Hırka-i-Şerîf dâiresine gitti: Arabasını Harbiye talebesi tâkib ediyor ve sabırsızlıkla beklenen top sesleri de halkın 33 senedir asık duran çehrelerini neş'elendiriyordu.

Sultan Mehmet akşama doğru babanı Dolmabahçe sarayına çağırtıp Sadâretten ayrılmamasını ricâ etti:

— Benim kimsem yok; bihakkın nâmuslu bir zât olarak yalnız sizi biliyorum ve her halde beni bırakmayacağınızı ümid ediyorum!

dedi.

Baban pâdişahın bu ricâsını bir hükümdar edâsından ziyâde bir dost ifâdesiyle söylemiş olmasından çok mütehassis olarak maiyyetinde çalışacağını arzetti.

Ben size bu satırları yazarken babanız hâlâ yeni kabinenin teşkiline çalışıyor. Muktedir şahsiyyetler mevcud olmadığı için çok müşkilâta uğruyor.

Cuma, 30 Nisan 1909
Ali Şevki

Bundan evvel gözden geçirdiğimiz protesto telgraflarında sadâretinin gayr-i-meşrû' olduğundan bahsedilen Tevfik Paşa'nın Sultan Hamid hal'edildikten, Sultan Reşad cülûs ettikten ve Hareket-ordusuyla İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti devlete hâkim olduktan sonra makamında «İbkaa» edilmesi, Cem'iyyetin bütün iddiâ ve isnadlarını fi'len tekzib etmesi demektir. Tevfik Paşa'nın Sadâret Hatt-ı-Hümâyunu işte şöyledir:

Vezîr-i Maâlî-semîrim Tevfik Paşa

Birâderim Sultan Abdülhamid Hân-ı Sânî'nin cümleye ma'lûm olan esbâbdan dolayı taraf-ı Şer'-i-Âlî'den sâdır olan Fetvây-ı-Şerîfe ahkâmına ve bilcümle tebeamızın arzusuna tevfikan Meclis-i-umumî-i millîce bil-ittifak ittihâz edilen karar vechile makam-ı Hilâfet-u-saltanattan hal'i vukuuna mebnî Cenâb-ı Mâlik-ül-mülk'ün irâde-i ezeliyyesi ve Kanûn-ı-esâsîmiz ahkâmı ve ale-l-umum milleti Osmâniyyenin icmâ'-u-arzûsu üzre ecdâd-ı-izâmımız tahtma cülûsumuz vuku'buldu.

Zâtinizin mücerreb olan reviyyet ve hamiyyetiniz hasebiyle mesned-i Sadâret uhdenize ve mesned-i Meşîhat-i İslâmiyye dahî Ziyâüddin Efendi uhdesine ibkaen ve tecdîden tevcih ve ber-vech-i Kanûn-ı-esâsî teşkil ve arzettiğiniz Hey'et-i-Vükelâ'nın me'mûriyyetleri tasdik ve me'mûrîn-i sâire yerlerinde ibka ve takrîr kılınmıştır.

Nuhbe-i âmâl-ü-makaasıdım sunûf-i tebeamızın bilâ-istisnâ nâil-i hürriyyet ve müsâvât ve adâlet olması ve ahkâm-ı Şer'iyye ve kanuniyyenin tamâmen icrây-ı tatbikatı ve devle-

timizin te'yîd-i esâs-ı şevket-ü-mikneti ve memleketimizin maddî ve ma'nevî müstaid olduğu mertebe-i terakkıyyât-u-tekemmülâta vusûlü esbâbının te'mini cihetine ma'tûf-u-münhasır olarak Kanûn-ı-esâsîmiz bi-lûtfihi Teâlâ şu arzûy-i samimîmizin husûl-i fi'liyyâtını kâfil olmasıyla kaatıbe-i ahvâlde Cenâb-ı Muvaffık-ul-umûrun tevfîkaat-ı Samedâniyyesine tevekkül ve Kanun-ı-esâsîmiz ahkâmına tevessül ederek maksad-ı aksây-ı meşrûhun teyessür-nümây-ı husûl olması hususunda vâkı' olacak mesâînize kâffe-i Vükelâ ve Meclis-i umumî-i millîmizin ve bilcümle me'mûrînin müşâreket ve muâvenet edeceklerine vüsuk-u-i'timâdım ber-kemâldir.

Ba'z-ı mahallerde zuhûr eden ahvâl-i şûrişikârâne teessüfât-ı ciddiyyemizi müstelzim olduğundan mülkümüzde sükûn-u-âsâyişin te'yîdi ve sunûf-ı tebea arasında her dürlü âsâr-ı ihtilâfın küllîyyen izâlesi akdem-i umûr görünmesine mebnî evvel-be-evvel bu bâbde iktizâ eden tedâbîr-i müessireye teşebbüs edilerek bu misillü vukuât-ı müellimeye sûret-i kat'iyyede nihayet verilmesi ve akvâm-ı muhtelifenin yekdiğeriyle bir vatan evlâdına lâyık olacak surette hüsn-âmîziş lüzumunu bihakkın takdir ederek cümlesi ni'met-i hürriyyet ve müsâvât ve adâletten bilâ-istisnâ müstefîd olmaları ve berrî ve bahrî kuvây-ı askeriyyemizin istihsâl-i esbâb-ı teâlîsi ve umûr-ı adliyye ve mâliyyenin tanzim ve maârifin ta'mîmini ve umûr-ı nâfia ile ticâret ve zirâat ve sanâyiin terakkıyyât-ı hâzıra-i asriyyeye göre teksîrini zâmın olacak kavânîn ve nizâmâttan henüz yapılmayanların Kanûn-ı-esâsîmize ve milletimizin levâzım-ı hakikıyye-i meşrûasına tevfîkan tertib edilerek bu bâbde âsâr-ı ciddiyye-i fi'liyye ibrâzı ve düvel-i mütehâbbe ile mün'akıd olan kâffe-i muâhedâtın ahkâmı tarafımızdan ez-ser-i-nev te'yid olunduğundan bunların hüsn-i cereyânına riâyetle beraber Devlet-i-Aliyyemizin bilcümle devletlerle olan hubb-u-müsâfâtının te'kîd-ü-tezyîdine çalışılması hulâsa-i niyyât-ı halisamızdır.

Cenâb-ı Hak cümlenin mesâîsini tevfîkaat-ı Sübhâniyyesine makrun buyursun Âmîn.

Fî 11 Rebî'-ül-âhir 1327
MEHMET REŞAD

Sadâreti «Gayr-i meşrû'» sayılmış olan Tevfik Paşa'nın makamında «ibkaa» edilmiş olduğu bu Hatt-ı-Hümâyun'da tasrîh edildikten başka, Sadâret makamından vilâyetlere çekilmiş olan şu telgrafta da o mühim nokta tekrar tasrih edilmiştir:

Mesned-i Sadâretin uhde-i senâverîde ibkaasiyle Hey'et-i-Vükelâ'nın sûret-i teşkilini ve Kanûn-ı-esâsî ve usûl-i meşrutiyyetin te'mîn-i idâmesiyle Memâlik-i-mahrûse'nin istikmâl-i esbâb-ı terakkıyyâtı ve sunûf-i tebea-i Osmâniyyenin cümlesinin bilâ-istisnâ ni'met-i hürriyyet ve adâlet ve müsâvâta mazhariyyeti hakkındaki âmâl-i Hazret-i Şehriyârîyi mutazammın bu kerre ısdâr buyurulup Bâb-ı-Âlî'de tekrîmât-ı fâika ile kırâet olunan Hatt-ı-Hümâyûn-ı Cenâb-ı Mülûkânenin sûreti bâlâya dercedilmiş olmağla ol-vechile i'lânı tavsiye olunur.

Fî 18 Nisan sene 1325
Sadr-ı-a'zam
Tevfik

Hey'et-i-Vükelâ listesi de şöyledir:

Dâhiliyye nezâretine: İzmir Vali vekili A'yandan Ferid Paşa Hazretleri,
Hâriciyye nezâretine: İbkaaen Rif'at Paşa Hazretleri,
Şûrây-ı-Devlet riyâsetine: İbkaaen Râif Paşa Hazretleri,
Harbiyye nezâretine: İkinci ordu kumandam ferik Sâlih Paşa Hazretleri,
Bahriyye nezâretine: Nâzır-ı esbak birinci-ferik Rızâ Paşa Hazretleri,
Mâliyye nezâretine: Nâzır-ı sâbık Rif'at Bey,
Maârif nezâretine: İbkaaen Abdurrahman Bey Efendi,
Ticaret ve Nâfia nezâretine: İbkaaen Kapril Efendi,
Evkaf nezâretine: İbkaaen Hammâde Paşa,
Orman, Maâdin ve Zirâat nezâretine: İbkaaen Mavrokordato Efendi.
Adliyye nezâretine henüz kimse ta'yin edilmemiştir.

Bu resmî listede dikkat edilecek iki mühim nokta vardır:

1 — On nâzırdan mürekkep olan Hey'et-i-Vükelâ'nın altısı ibkaaen tâyin edilmiştir: Sadr-a-a'zamla Şeyh-ül-İslâm da «İbkaaen» tâyin edilmiş olduklarına göre, on ikiyi bulan umumî yekûnda sekiz ibkaa var demektir! Netice itibariyle Sultan Hamid'in hal'inden evvel «Gayr-i-meşrû'» diye hücum edilen Tevfik Paşa kabinesi İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin devlet bünyesine mutlak hâkimiyyetinden sonra da iş başında bırakılmak suretiyle meşrûiyyeti resmen tasdik edilmiş demektir.

2 — Hareket-ordusu vâsıtasıyla vaziyete hâkim kesilen İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti devletin mukadderâtını eline almış olmakla beraber, henüz Tal'at, Enver, Câvid vesâire gibi ele-başılarından hiç biri kabineye girmiş değildir; hattâ bundan evvel sûretlerini gödüğümüz protesto telgraflarında makamına iâdesi en şiddetli ısrarlarla taleb edilen eski Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa bile yeni kabineye girmemiştir.

Mahmud Şevket Paşa'nın hükûmete iştirâk etmemesi de pek tabiîdir: Çünki o Sultan Hamid gibi bir pâdişahı hal'edip Selânik'e nefyettikten başka Sultan Reşad'ı tahta çıkarmış muzaffer bir askerî diktatör vaziyetindedir; bu fevkalâde vaziyet, onun mevkiini hükûmetten bile üstün bir hâle getirmiş demektir.

Bununla beraber, Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa makamında ibka edilince kabinede yaptığı ta'dilât esnâsında İttihadçıların ileri gelenlerinden bâzılarıyla Hüseyn Hilmi Paşa'ya bir iki mühim nezâret teklif etmemiş değildir; Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında pâdişâha şöyle bir arîzası vardır:

BÂB-I-ÂLÎ
Dâire-i Sadâret
Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyun

Dâhiliyye ve Adliyye ve Mâliyye nezâretlerine ta'yin buyurulan Hüseyn Hilmi Paşa ile Sabri ve Câvid Beylerin beyân-ı ma'zeret etmelerine mebnî Dâhiliyye nezâretine Aydın vali vekili Ferid Paşa ve Mâliyye nezâretine nâzır-ı sâbık

Rif'at Bey intihap kılınmağla intihâbât-ı vâkıa nezd-i maâlî-vefd-i Hazret-i Hilâfetpenâhîlerinde rehîn-i tasvib olarak işbu takrîr-i bendegânemin bâlâsı Hatt-ı-Hümâyûn-ı Mülûkâneleriyle tevşîh buyurulduğu hâlde me'mûriyyetleri icrâ ve i'lân kılınacağı ve Adliyye nezâretine bir münâsip zâtin bi-l-intihâb arzedileceği muhât-ı ilm-i Âlî-i Şehriyârîleri buyurulduk-da ve kaatıbe-i ahvâlde emr-ü-ferman Hazret-i Veliyy-ül-emr Efendimizindir.

Fî 10 Rebî'-ül-âhir 1327
ve 17 Nisan 1325

Sadr-ı-a'zam
Tevfik

Bu arîzada bahsi geçen Aydın = İzmir vali vekili Ferid Paşa, mutlakıyyet devrinin son Sadr-ı-a'zamı olan Avlonyalı arnavut Ferid Paşa'dır.

İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti artık bütün devlet bünyesine mutlak surette hâkim olduğu halde, acabâ neden dolayı Cem'iyyet erkânının ileri gelenleri Tevfik Paşa kabinesine girmek istememişlerdir? Bunun sebebi, Tevfik Paşa gibi bir şahsiyyetin kendilerine âlet olamıyacağını bilmeleridir. İşte bundan dolayı Tevfik Paşa'nın bir an evvel çekilmesini te'min etmek, onlar için ilk iş olmuştur. Bilhassa Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ Bey'le birinci reis-vekili Tal'at Bey'in ısrarları nihayet Tevfik Paşa'nın Sadâretten isti'fâsiyle neticelenmiştir.

Ahmed Tevfik Paşa'nın bu ilk sadâreti Sultan Hamid devrinin son ve Sultan Reşad devrinin de ilk günlerine tesâdüf etmiş ve «31 Mart» vak'asının bütün gaileleriyle mihnetlerini işte bu kısacık sadâreti esnâsında zavallı Tevfik Paşa çekmiştir. Paşa'nın bu kısa sadâreti 1909 senesi 14 Nisan Çarşanba gününden 5 Mayıs Çarşanba gününe kadar yalnız 21 gün sürmüştür.

Tevfik Paşa isti'fâsını verdiği gün Sadâret makamına selefi olan Hüseyn Hilmi Paşa tâyin edilmiştir: Bu Hüseyn Hilmi Paşa «31 Mart» vak'ası üzerine çekilen protesto tel-

graflarında Sultan Hamid tarafından azledilmiş gösterilip makamına iâdesi istenilen ve Cem'iyyetle arası çok iyi olan Hüseyn Hilmi Paşa'dır: Yeni kabinede Dâhiliyye nâzırlığını muhâfaza eden Avlonyalı Ferid Paşa biraz sonra Cem'iyyet tarafından isti'fâya mecbur edilerek yerine İttihad-ve-Terakki'nin meşhur lideri ve Meclis-i-Meb'ûsan birinci reis-vekili Tal'at Bey ilk defa olarak Dâhiliyye nâzırı olmuştur: İttihadçıların devlet idâresini bizzât ele almaları işte böyle başlamıştır.

Bununla beraber, Hüseyn Hilmi Paşa da Cem'iyyetin mütemâdi müdâhalelerine uzun zaman sabredememiştir: Bilhassa her biri bir fâtih kesilen İttihadçı zâbitlerin tahakkümlerine dayanamadığından bahsedilir. İşte bundan dolayı Hüseyn Hilmi Paşa da gene o 1909 senesi Kânunuevvel ayının 28 inci Salı günü isti'fâsını verip çekilmiş ve bu ikinci sadâreti 7 ay, 24 gün sürdükten sonra yerine Roma sefiri Hakkı Bey «Paşa» ünvâniyle Sadr-ı-a'zam olmuştur: 1910 senesi 12 Kânunusâni Çarşanba günü tâyin edilmiş olan Hakkı Paşa İttihad-ve-Terakki cem'iyyetine o derece boyun eğmiştir ki, onun devrinde Osmanlı imparatorluğu artık bir İttihad-ve-Terakki devleti hâline gelmiştir; imparatorluğun yıkılmaya başlaması da onun zamanındadır: Nihayet gaflet ve alâkasızlığı yüzünden Trablusugarb'ın İtalyanlar tarafından işgaline sebeb olan Hakkı Paşa'nın kurduğu kabineye Hareket-ordusu'nun diktatör kumandanı Mahmud Şevket Paşa da Harbiye nâzırı olarak girmiştir.

★

Tevfik Paşa İttihadçıların ısrâriyle Sadâretten isti'fâ edince Londra sefâretine tâyin edilmiştir: Bu tâyin muâmelesi isti'fâdan altı gün sonradır; her halde İttihadçıların bu suretle Paşa'yı bir an evvel Istanbul'dan uzaklaştırmak istedikleri muhakkaktır. «31 Mart» dosyasında Sadr-ı-a'zam Hüseyn Hilmi Paşa'nın selefi Tevfik Paşa'ya şöyle bir resmî tezkiresi vardır:

BÂB-I-ÂLÎ
Dâire-i Sadâret-i-Uzmâ
Mektûbî Kalemi
Aded
96

Sadr-ı sâbık Übbehetlü Devletlü
Tevfik Paşa Hazretlerine

Ma'rûz-ı çâkerleridir ki

Zât-i Âlî-i Âsafânelerinin Londra Sefâret-i Seniyyesine ta'yinleri husûsunda bi-l-istîzân 26 Nisan 1325 tarihinde İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Pâdişâhî şeref-sâdır olarak Hâriciyye Nezâret-i Celîlesine icrây-ı tebliğat edilmiş olmağla ol-bâbde emr-ü-irâde Hazret-i men-lehü-l-emrindir.

21 Rebî'-ül-âhir 1327
28 Nisan 1325

Sadr-ı-a'zam
Hüseyn Hilmi

Bu tezkireden bir kaç gün sonra da Hâriciyye nâzırından şöyle bir tezkire gelmiştir:

BÂB-I-ÂLÎ
Dâire-i Hâriciyye
Mektûbî Kalemi
Aded
106

Londra sefiri Übbehetlü Devletlü
Tevfik Paşa Hazretlerine

Ma'rûz-ı çâkerleridir

Zât-i Sâmî-i Âsafânelerinin Londra Sefâret-i Seniyyesine icrây-ı me'mûriyyeti husûsuna bi-l-istîzân 26 Nisan 1325 tarihinde İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Hilâfetpenâhî şeref-sudûr

buyurulmuş ve Haşmetlü İngiltere kralı Hazretlerinin kemâl-i memnûniyyetle kabul eylediği Sefâret-i müşârünileyhâ maslahatgüzârı tarafından telgrafla izbâr edilmiş olmağla emr-ü-ferman Hazret-i men-lehü-l-emrindir.

26 Rebî'-ül-âhir 1327
ve 3 Mayıs 1325
Hâriciyye nâzırı
Rif'at

Ahmed Tevfik Paşa «31 Mart» vak'asının da, Hareket-ordusunun da bütün gailelerini çektikten sonra Sadâretten de, Istanbul'dan da işte böyle uzaklaştırılmıştır.

«31 MART» VAK'ASININ YERLİ VE YABANCI GAZETELERDEKİ AKİSLERİ

Matbuât efkâr-ı-umumiyyenin aynasıdır derler: Bilhassa «31 Mart» vak'asıyla Hareket-ordusunun Istanbul'a sızması ve nihayet Sultan Hamid'in hal'iyle Selânik şehrine sevki sıralarındaki neşriyyâta ve gazetelerin bütün bu hâdiseler esnâsında nasıl fikir değişikliklerine uğrayıp durduklarını gösteren yazılara bakılacak olursa, bu meşhur söze hak vermemek mümkin değildir.

Osmanlı inhitâtının hususiyyetlerinden biri de Efkâr-ı-umumiyyenin hep iş başında bulunanlara tarafdâr olmasında ve iktidârı kaybedenlere karşı cephe almasında gösterilebilir: Bu illet o devrin matbuâtında da vardır ve bu bakımdan o zamanın gazeteleri efkâr-ı-umumiyyenin dönekliğini bütün incelikleriyle temsil etmişlerdir. Meselâ «31 Mart vak'ası» patlak verdiği zaman âsî askerleri alkışlamış olan bâzı gazeteler biraz sonra Hareket-ordusu Istanbul'a dayanınca onu da alkışlamakta kusur etmemişlerdir! O sırada pâyitaht efkâr-ı-umumiyyesi de aynen böyledir. Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasında bulunan bir mektup bu acı hakikati çok güzel tasvir etmektedir; Dîvân-ı-Hümâyun tercümanı Davud Efendi oğlu Said Bey'in bu mektubu 25 Nisan 1909 tarihlidir ve Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın o sırada Berlin'de bulunan oğullarına yazılmıştır; Ali Şevki Bey'in mektupları gibi bu da Fransızcadır:

Benim aziz dostlarım,

Geçirmiş olduğumuz bütün sıkıntılarla şaşılacak şeyleri size olduğu gibi tasvir etmek çok güç iştir; çünki kocaman bir roman tutacağı gibi, her ne söylense gene hakikat tamamiyle ifâde edilemiyecektir. Şevki Bey size bir mektup ve daha doğrusu bir cilt yazarak Istanbul'da bulunanların kalpleriyle zihinlerinden uzun zaman silinmiyecek olan bu fevkalâde ihtilâlin bütün teferrüâtını izâh ediyor.

Böyle bir şey olabileceğine hiç bir zaman ve kat'iyyen inanılamazdı. İnsanın iz'ânını durduracak bir hâdise! Devletin yegâne istinadgâhı olan kuvvet, yâni ordu isyan ediyor! Bu zavallı millet bundan sonra artık kimden meded umabilir?

İhtilâlin ilk günü, yâni geçen Salı günü her kes:

— Zavallı Cem'iyyet! Zavallı Cem'iyyet!

deyip duruyordu. Ben de İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin artık battığına hükmetmiştim.

Bir çok gençler bir araya gelip sohbet ederken hepsi birden Cem'iyyeti yerin dibine batırmaya başladılar. İşte bunun üzerine ben göğsümü gere gere:

— Cem'iyyet saltanatını sürmüştür, sürmektedir ve dâimâ sürecektir!

dedim. Meğer bu sözüm bir kehânetmiş, dostlar! Öyle bir mukabele edildi ki, aman Allah, ne mukabele! Şimdi Rumeli ordusu İstanbul'a dayanınca, artık her kes Cem'iyyet taraftârı kesildi! Hep:

— Yaşasın Cem'iyyet!!!!!

sesleri yükseliyor, aziz dostlar! Istanbul halkı bir takım ipsiz sapsız dönekler koleksiyonuna benziyor. Daha geçen hafta hemen hiç bir istisnâsı olmamak şartiyle her kes Cem'iyyetin aleyhindeydi; şimdi de her kes Cem'iyyetin lehinde bulunuyor! Bu derecesi görülmüş şey değil, doğrusu!

Şimdi hükûmet Hareket-ordusuyla mütemâdî bir temas hâlindedir. Acabâ netice ne olacak?

Bu gün Bâb-ı-Âlî'de Meclis-i-vükelâ'nın fevkalâde bir toplantısı var. Her an ale-l-usul bir bombardıman bekleniyor.

Beyoğlu'nu görmeli, azizim! Akla sığar şey değil! Hiç kimse sokağa çıkamıyor.

Gözlerinizi öperim.

Said Davud

O devrin gazeteleri de işte bu mektupta tasvir edilen dönek efkâr-ı-umumiyyenin sâdık bir aynası vaziyetindedir: Pâyıtaht ahâlisi gibi onlar da ilkönce «Kahrolsun Cem'iyyet!» dedikten sonra:

— Yaşasın Cem'iyyet!

meâlinde yazılar yazmışlardır! Bunların en mühimleri Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasına tarihî birer hâtıra olarak konulmuştur. Şimdi misâl olarak bâzılarını burada gözden geçirmekle iktifâ edeceğiz.

«İkdam» gazetesinin Rûmi 2 Nisan 1325 = Milâdî 15 Nisan 1909 tarihli ve 5348 numaralı nüshasının birinci sahifesinin 4 - 5 inci sütunlarında «31 Mart» ısyan hareketini göklere çıkaran şöyle bir yazıya tesâdüf edilir:

1 Nisan gecesi

(1 Nisan gecesi) tarih-i inkılâb-ı Osmânîde mühim bir sahife teşkil eder. Gece, ridây-ı siyâhiyle İstanbul âfâkını ihâta eylemeğe başladığı zaman, gündüzün teab-ı bî-nihâyesi ile bî-tâb kalan millet-i Osmâniyye fevc fevc evlerine çekiliyor, fakat asker Cem'iyyet-i hafiyyenin (= İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin) istibdâdına nihayet vermek, Şerîat-i İslâmiyye dâiresinde adâlet-i hakikıyyeyi te'sis ettirmek için azîm bir sabırsızlık içinde ta'yin edilecek Sadr-ı-a'zama, Harbiyye nâzırına intizâr ediyordu.

İstanbul'un azamet ve mehâbetle âfâka doğru yükselmiş minâreleri zalâm-ı leyl içinde kalbe bir ulviyyet bahşeylediği esnâda uzaktan uzağa boru sadâları, muzıka sesleri, silâh patırtıları, «Yaşasın!» âvâzeleri işidiliyor, caddelerden geçen askerlerin süngüleri hava-gazlarının bî-tâb zıyâları altında parlıyordu.

Gece saat üç raddelerine doğru Edhem Paşa'nın Harbiyye nezâretine ta'yini askeri fevkalâde memnun etmiştir. Edhem Paşa, İsmail Kemal Bey ve Rif'at Bey'le beraber Ayasofya meydanına gelmiş, efrâdın ortasına doğru ilerliyerek arzularının taraf-ı-Şâhâneden is'âf edildiğini, binâenaleyh kışlalarına gitmeleri lâzım geldiğini beyân eylemiştir. Bunun üzerine askerler taraf taraf kışlarına çekilmeğe başlamışlardır.

Asâkir-i Osmâniyyenin sabahlayın Ayasofya meydanına toplanmaları ne derece mühîb olmuş ise gecedeyin avdet etmeleri daha ziyâde mehâbetli olmuştur. Gecenin zulmet-i bînihâyesi içinde uzaktan uzağa işidilen muzıka sadâları bu

inkılâb-ı ânînin hâtime-i sükûn-perverânesine bir delîl olarak telâkki edilmiş, kalplere azîm bir sükûnet gelmeğe başlamıştır. Asker bir taraftan hürriyyet havası çalarak ilerliyor, diğer taraftan kışlasına avdet eden bir taburun selâm havası çalarak müteaddid def'alar:

— Pâdişâhım çok yaşa!

nidâsını ayyûka çıkardığı işidiliyordu.

Saat beş buçuğa doğru idi, müdhiş bir yaylım ateşi etrâfı azîm bir dehşet içinde bıraktı. Istanbul âfâkı bir buçuk saat kadar bir velvele içinde kaldı. Gecenin hulûliyle istihsâl-i ma'lûmata muvaffak olamayan halkımızı oldukça endîşnâk eden bu velvele, askerin sürûr-ı muzafferânesinden başka bir şey değildi. Bütün efrâd, vatandaşlarına nâfi' bir hizmet îfâ etmekten mütevellid bir hazz ile havaya ateş ediyorlardı. Bu ateşler bir müddet sonra kâmilen kesilmiş, her kes gündüzün verdiği yorgunlukla derin, sâkit hâb-ı istirâhate dalmıştır.

★

Istanbul gazetesi Beyoğlu'nda tüfek sadâsından dolayı heyecan husûle geldiğini ve ahâlinin korkudan kapuların gerisine eşyâlarını yığmış olduklarını yazıyor ise de yerli ve ecnebî, asâkir-i Osmâniyyenin cümleye kardeşçe muâmele ederek hiç kimsenin zararına gayret etmediklerini anladıklarından bi-l-âhire kemâl-i sükûnetle müsterîhâne imrâr-ı evkaat eylemişlerdir.

★

1 Nisan sabahı

Sabahlayın şâyân-ı ehemmiyyet hiç bir vak'a olmamıştır. Geceki velvele-i sürûrun esâsından bî-haber olan halk azîm bir merak ile gazetelere sarılmış, fakat tüfek patırtılarının bir nümâyiş-i muzafferâneden ibâret olduğunu anlayınca her kese bir emniyyet ve itmi'nan gelmiştir.

Saat iki raddelerine doğru Galata ve Istanbul tarafındaki dükkânlardan bir kısmı açılmış ise de, bi-l-âhire kışlalarına avdet eden asâkir-i Osmâniyyeden bâzılarının havaya silâh atmaları üzerine tekrar kapanmaya başlamışlardır.

Zâbıta me'mûrîni, efrâdın havaya tüfek atmasından hiç bir tehlike melhûz olmadığını beyân ederek tüccardan bir çoklarını iknâ' etmiş, bunun üzerine bâzı dükkânlar küşâd edilerek ahz-ü-i'tâya muntazaman devâm edilmiştir.

Maamâfih saat altıya kadar Sahhaflar-çarşısı ile Çarşı kâmilen kapalı kalmıştır. Sultan-Bâyezid civârındaki dükkânlar kapalı kalmış ise de sokakların kalabalığı gittikçe tezâyüd etmiş, bütün halk fevc fevc teferrüc etmeğe, Sadâret alayını temâşâ etmek için Bâb-ı-Âlî'ye doğru gitmeğe başlamıştır.

Devriyeler:

Evvelki gece Ayasofya meydanında ictimâ' eden askerler aralarından küçük küçük müfrezeler çıkararak şehir dâhilinde muhâfaza-i emniyyet için devriye vezâifini îfâ eylemişlerdir

Bu makaleye göre «31 Mart» vak'ası İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin istibdâdını yıkmak ve meşrû bir idâre kurmak için tertib edilmiş hakikî bir inkılâp hareketidir ve bu hareketi yapan askerler âsâyişi kat'iyyen ihlâl etmemiş, hiç kimseye zarar vermemiştir. Fazla olarak böyle bir hareket meşrûtiyyetin muhâfaza ve devâmına da mâni' değildir. «İkdam» gazetesinin ayni nüshasının gene birinci sahifesinin üçüncü sütûnunda bu nokta da şöyle ifade edilmektedir:

Hamiyyet-i Osmânlyyeden beklediğimiz

İki gündür bu memleketin geçirdiği hâdiseler hakikaten hepimiz için mûcib-i ibret olsa gerektir, o derece mühimdir. Asker kardeşlerimizin fazilet-i fıtriyyelerini, necâbet-i hılkıyyelerini, hukuk-ı nâsa riâyetlerini, şeref-i Osmânîyi mertebe-i vikaayelerini biz değil, ecânib bile takdir eyledi; fakat bir takım a'dây-ı hâriciyyemiz vardır ki onlar bu ahvâli, ihtimaldir, başka bir şekilde gösterirler, gösterebilirler.

Şimdi bu cihetçe hakikati Avrupa'ya teslim ettirmek cihanda en mukaddes bir vazifemizdir, çünki sâye-i hamâsetine sığınarak yaşadığımız bu devletin devâm-ı iclâli ancak o vazifeyi îfâ edebilirsek kabildir. Bu emr-i mühimmi bütün vatandaşlarımızın, bilhassa asker kardeşlerimizin ve ulemâmızın nazar-ı dikkatlerine arzeyleriz.

O vazife ise evvel-i-emrde usûl-i meşveretin bir sûret-i meşrûada memleketimizde, milletimizin murâdı vechile kemal-i selâmetle tatbikıdir. Zâten Şer'-i-Şerîf'in hükm-i münîfi böyle değil midir?

Bununla beraber hey'et-i müctemia-i Osmâniyyenin cihâna karşı satvetini te'min eden o kanûn-ı meşrû'-i meşverettir. Farz-ı muhâl olarak ona bir rahne ârız olursa hukuk-ı mübeccele-i Osmâniyye yine beyn-ed-düvel sekteye uğrar.

Sâniyen, o kahraman askerlerimizin o metânet-i fıtriyyelerine, evvelden beri görüldüğü vechile, intizâm-ı hâlleri dâimâ rehber olmalıdır. Bu ümniyye-i esâsiyyemiz aslâ nazar-ı dikkatten dur tutulmamalıdır. Biz unutmamalıyız ki dâimâ a'dâ-y-ı hâriciyyemizle galibâne çarpışabilmek, o satvet-i askeriyyeye her lâhza mâlik bulunmak mecburiyyetindeyiz.

Umarız ki, dileriz ki ricâl-i hükûmetimiz dâimâ dûr-endîşâne hareket ederek Feyyâz-ı-Ezel bu mülkte böyle tecribelere bir daha lüzum göstermez.

İşte bugün hamiyyet-i Osmâniyyeden beklediğimiz, bu mülâhazaları pîş-i teemmüle almaktır.

Biz bu hakaayıkı vatandaşlarımıza kemâl-i sıdk ile arzetmeyi vecîbe-i zimmet addeyleriz.

Ayni nüshada çıkan bu iki yazıdan anlaşıldığına göre, İkdam gazetesi «31 Mart» vak'asının zuhurundan memnundur, çünki bu vak'a Cem'iyyet-i hafiyyenin, yâni İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin istibdâdına nihayet verecektir: Fakat «usûl-i meşveret» dediği meşrutiyyet de muhâfaza edilmelidir.

Vak'anın nasıl vukua geldiği ve ısyan eden askerlerin ne gibi şeyler istedikleri de gene ayni nüshanın 1-2 nci sahifelerinde şöyle anlatılmaktadır:

EVVELKİ GÜNKÜ VAKAAYİ'

Meclis-i Meb'ûsanda:

Evvelki günkü vakaayi'e dâir Meclis-i Meb'ûsan dâiresinde cereyân etmiş olan ahvâli dünkü nüshamızda bir dereceye kadar haber vermiş idik. Bu bâbde dün meb'ûsandan birinin verdiği izâhât ber-vech-i âtîdir:

Evvelki gün asâkir-i Osmâniyye Meclis-i Meb'ûsan dâiresi pîşgâhına geldikleri ve mütâlebelerini dermiyân için Meclis'e mürâcaat eyledikleri zaman Meb'ûsan dâiresinde meb'ûsandan İsmail Kemal, Rif'at, Said, Yusuf Kemal, Lâzıkıyye meb'ûsu Mehmet Arslan Beylerle Emrullah ve Hallaçyan Efendiler ve daha on beş kadar meb'us bulunmaktaydı.

Dün dahî kısmen derc-i sütun etmiş olduğumuz vechile asâkir-i Osmâniyyenin mütâlebâtı şu idi:

1 — Kabinenin kâmilen sukutu,

2 — Meb'ûsandan Ahmed Rızâ ve Hüseyn Câhid, Rahmi, Tal'at Beylerin mübâadeti,

3 — Ahkâm-ı şer'iyyenin tamâmî-i tatbiki,

4 — Alaylı zâbitandan açığa çıkarılarak mağdûr edilenlerin iâdeleri.

Asâkir-i Osmâniyye bu taleplerinin gündüz nihayet saat yediye kadar icrâ ve is'âfını istiyorlardı.

Meclis-i-Meb'ûsanda mevcud a'zâ on beş yirmi kişiden ibaret olduğu cihetle bu bâbde bir karar i'tâsı kaabil olamıyacağı anlaşılarak dünkü nüshamızda münderic bulunduğu üzre Üsküp meb'ûsu Said Bey tarafından gelmiyen meb'ûsâna da'vetnâmeler irsâl edilmiş ve işin müsta'celiyyetine mebnî bunlar ilâve sûretinde de neşrolunmuştu.

Da'vet-i vâkıa üzerine birer ikişer gelmeye başlayan a'zânın adedi saat yediye doğru seksene bâliğ olmuştu. Meb'ûsandan ba'zıları hemen kabineye karşı adem-i i'timâd re'yi verilmesini taleb etmişler ve bu bâbde bir çok münakaşalarda bulunmuşlar ise de esâsen Meclis'de ekseriyyet mevcûd olmadığından a'zânın bir çoğu bu fikre muhâlif kalmışlardır.

Nihayet kabineye adem-i i'timâd beyân edilmek üzere

meb'ûsandan sekiz zâtin Mâbeyn-i-Hümâyûn'a i'zâmı kararlaştırılmıştır. Mûmâileyhim azîmet için Meclis-i-Meb'ûsan dâiresinden çıkmışlar ve Soğukçeşme'ye kadar gelmişler ise de oradan avdete mecbur olmuşlardır.

Arslan Bey'in vefâtı:

Bu sekiz meb'us Meclis-i-Meb'ûsâna avdet ettikleri sırada bu miyanda bulunan Lâzıkıyye meb'ûsu Mehmet Arslan Bey'in dünkü nüshamızda yazdığımız vechile vefâtı vuku'bulmuştur.

Adem-i i'timâd re'yi:

Meb'uslar bu suretle avdet ettikten sonra kabineye adem-i i'timâd re'yinin telgrafla Mâbeyn-i-Hümâyûn'a arzı tensîb olunmuş ve ol vechile telgraf keşîde kılınmıştır.

Adliyye ve Bahriyye nâzırları:

İyice tahakkuk etmiyen bir rivâyete göre isti'fâlarını arz için Bâb-ı-Âlîden Mâbeyn-i-Hümâyûn'a gitmek üzere bir arabaya binmiş olan Adliyye nâzırı Nâzım ve Bahriyye nâzırı Rızâ Paşalar Sirkeci'ye doğru indikleri sırada çevrilip Meclis-i-Meb'ûsan dâiresi önüne getirilmişlerdir. Ba'zı kimselerin ifâdelerine göre Bahriyye nâzırı Rızâ Paşa orada revolverini çıkarıp asker üzerine ateş etmesiyle onlar da bilmukabele ve Adliyye nâzırı Nâzım Paşa merhumu da Ahmed Rızâ Bey zanniyle cerheylemişlerdir.

İlk kurşun Adliyye nâzırına isâbet etmiş ve Bahriyye nâzır-ı sâbıkı da kurşunla ayağından yaralanmıştır.

Bir rivâyete nazaran Nâzım Paşa araba içerisinde ve diğer bir rivâyete göre de mecrûhen Meclis-i-Meb'ûsan dâiresine çıkarıldıktan sonra vefât etmiştir.

İrâde-i Şâhâne:

Telgrafla vuku'bulan arz-u-iş'âr üzerine harekât-ı vâkıa-

larından dolayı askerden hiç birinin muâteb tutulmayacağına ve mütâlebelerinin is'âf buyurulacağına dâir vârid olan İrâde-i-Seniyye ibtidây-ı emrde Meb'ûsan a'zâlarının bir sanîası olmak üzere telâkki edilmiştir.

Keyfiyyet tekrar telgrafla Mâbeyn-i-Hümâyûn'a arzedilmiş ve Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî Cevad Bey Efendi dört atlı bir Istabl-ı-Âmire arabasına binmiş olduğu halde Meclis-i-Meb'ûsâna gelerek dünkü nüshamızda münderic İrâde-i-Seniyyeyi askere hitâben kırâet eylemiştir.

Bu esnâda bütün asker:

— Pâdişâhım çok yaşa!

diye bağırmışlardır. Asâkir-i-Şâhâne yeni Sadr-ı-a'zam Paşa ile Harbiyye nâzırının da gelmesini istemişlerdir. Bu hâl gece saat bir buçuğa kadar devâm etmiştir. Bu esnâda Meclis-i-Meb'ûsanda Berat meb'ûsu İsmail Kemal ve Halep meb'ûsu Rif'at Beyler ile mûmâileyhin mahdûmu Subhi Bey'den başka hiç kimse kalmamış idi.

Asâkir-i Osmâniyye Hassa kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın da azlini taleb ediyorlardı. Ma'lûm olduğu üzre Mahmud Muhtar Paşa azledilmiştir.

Gece saat dört buçuk raddelerinde Harbiyye nâzır-ı cedîdi Edhem Paşa Meclis-i-Meb'ûsan dâiresi pîşgâhına gelerek asâkir-i Osmâniyye tarafından selâmlanmıştır.

Arzûlarının nezd-i Şâhânede mazhar-ı kabul buyurulduğu müşârünileyh Edhem Paşa tarafından kendilerine tebliğ ve tefhîm olundukda cümlesi:

— Pâdişâhım çok yaşa!

nidâlarını tekrar etmişlerdir:

Asâkir-i Osmâniyye Edhem Paşa'dan Harbiyye nezâretindeki asker arkadaşlarının da kendilerine ilhâkını istemişlerdir.

Bu esnâda Çenberlitaş civârından bir kaç el silâh patlamıştır. Bir rivâyete göre i'lân-ı şâdmânî için, bir rivâyete göre de Çenberlitaş tarafından atılan bu silâhları kendilerine hücum ediliyor zanniyle asker ateşe başlamıştır. Fakat bu ateş bütün havaya idi. Gece oralarda bir kazâ vuku'bulmaması bunu isbât eder.

İki askerin iltihâkı:

Harbiyye nezâretinden gelen asker Sultanahmet ve Ayasofya meydanındaki askere iltihak eylemiştir.

Meb'us Rif'at Bey:

Saat beşi geçtiği sırada Meclis-i-Meb'ûsanda meb'us Rif'at Bey'le mahdûmu Subhi Bey'den başka kimse kalmamış idi.

Mûmâileyhimâ bir aralık silâhlardan korkarak kendilerini pencereden bahçeye atmışlar ve bu sukuttan ikisi de yaralanmışlardır.

Rif'at Bey'in sol kolu çıkmış ve sol ayağı da incinmiştir. Mahdûmu Subhi Bey'in sağ kaşı ve yüzü biraz cerîhadâr olmuştur.

Dün sabah Doktor Kerim Paşa ile etıbbây-ı sâire mûmâileyhimâyı tedâvî etmişlerdir. Yaraları tehlikeli değil imiş.

Ayni nüshanın ikinci sahifesinde de diğer vak'alar şöyle izâh edilmektedir:

Fâiz ve Hasan Efendiler:

İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin Zabtiyye nezâreti vâsıta-i icrâiyyesinden kolağası Osman Fâiz ve yüzbaşı Hasan Efendiler firâr etmişlerdir.

Şûrây-ı-Ümmet ve Tanin:

Dün halk İttihad-ve-Terakki cem'iyyetinin nâşir-i efkârı olan (Şûrây-ı-Ümmet) ve (Tanin) gazeteleri idârehânelerine hücum ederek kapularını kırmışlar ve derunlarında bulunan gazetelerle âlât-u-edevâtı kâmilen yağma etmişlerdir. Makineleri parça parça ettikleri gibi hurûfâtı da kâmilen balka taksim eylemişlerdir.

(İttihad-ve-Terakki) cem'iyyetinin merkez-i umumîsi (Şûrây-ı-Ümmet) gazetesi idâresinde bulunduğundan, mezkûr dâirede cem'iyyetin bilcümle muâmelâtını hâvî evrak kâmilen sokaklara atılmıştır.

Akşam-üzeri, bu hâle mâni' olmak üzre Şûrây-ı-Ümmet idârehânesi asker tarafından taht-i muhâfazaya alınmıştır.

Bu vaziyet, halkın İttihad-ve-Terakki tahakkümünden ne kadar bezgin olduğunun sarîh bir delilidir. Ayni nüshada diğer vak'alar da şöyle sıralanmaktadır:

Ahmed Râsim Efendi:

Evvelki gün asâkir-i Osmâniyye Ayasofya câmi'-i-şerîfi civârında ictimâ' ettikleri sırada Bâyezid câmi'-i-şerîfi vâızı Ahmed Râsim Efendi murahhas sıfatiyle Meclis-i-Meb'ûsan dâiresine gelmiş ve asâkir-i Osmâniyyenin mütâlebâtını meb'ûsâna beyân eylemiştir. Müşârünileyhin beyânâtı üzerine Istanbul meb'ûsu Hallaçyan Efendi Meclis-i-Meb'ûsânın hak ve hakikati ızhâra hizmet edeceğini cevâben beyân eylemiştir. Ba'dehu meb'ûsan beyninde mes'elenin hall-ü-faslı için icrây-ı müzâkerât edilmiştir.

Eski kabine:

İstihbârâtımıza nazaran Meclis-i-Vükelâ harekât-ı vâkıanın zuhurunu bir gün evvel istihbâr ederek sadr-ı sâbık Hüseyn Hilmi Paşa'nın konağında akd-i ictimâ' eylemiş ve netice-i müzâkerâtta vak'anın zuhûruna meydan vermemek üzere serîan Selânik ve Edirne'den asker celbine karar vermiştir.

Harbiye nâzırı meclisten çıktıktan sonra sabahlayın Harbiyye nezâretine azimetle askerleri tecrid etmek istemiş ise de muvaffak olamamıştır.

Yüzbaşı İspatari Efendi:

Evvelki gün Istanbul'da Parmakkapu'da vefât eden su-

vâri yüzbaşısı İspatari Efendi'nin keyfiyyet-i mecrûhiyyeti kasdî olmayıp mûmâileyhin îfây-ı vazife-i askeriyye esnâsında bir sû'-i tefehhüm neticesiyle kazâen telef edildiğini ve bundan dolayı bütün asâkirin gayet müteessir bulunduğunu rumca gazeteler yazıyor. Fünûn-ı askeriyyeyi Brüksel'de tahsil etmiş olan İspatari Efendi on beş seneyi mütecâviz bir zamandanberi Mızraklı alayında müstahdem bir zâbit idi. Bundan bir kaç ay evvel rütbesi yüzbaşılığa terfî' edilmişti.

Harbiyye nâzır-ı sâbıkı:

Karşı rüfekaamızda okunduğuna göre Harbiyye nâzır-ı sâbıkı Ali Rızâ Paşa, Yıldız'dan avdetinde üç nefer tarafından yakalanmış ise de arabasını sür'atli bir sûrette koşturarak firâr eylemiştir. Paşanın nereye iltică eylediği ma'lûm değildir.

Süferây-ı ecnebiyye:

İstihbârâtımıza nazaran süferây-ı ecnebiyye evvelce haber verildiği üzre Almanya sefâretinde akd-i ictimâ' etmemişlerdir.

Firârî bir zâbit:

Tophâneye mensup mülâzım Muhyiddin Efendi dün Tophâne ta'limhâne meydanında nevbet beklemekte olan bir askere karşı revolver çekerek atmış ve fakat kurşun isâbet etmemiştir. Zâbit oradan kaçıp başına bir şapka iktisâ ederek sâhilde bulunan bir sandala atlamış ve denize açılmıştır: Ne tarafa gittiği anlaşılmamıştır.

İki zâbit:

İkinci fırka süvâri zâbitânından yüzbaşı Nâil Efendi bir mülâzım ile evvelki gece Yıldız'da saat kulesi önünde duran

bir askeri revolverle cerheylemişler ve efrâd-ı asâkir-i Osmâniyye taraflarından bilmukabele ikisi de itlâf edilmişlerdir.

Silâh kazâları:

Pangaltı'da sâkin Agop dün Beyoğlu'nda Tünel civârından geçmekte iken kazâen beynine isâbet eden bir kurşunun te'siriyle vefât eylemiştir.

Bir mecrûh:

Gemici, Paşalimanlı Panayot dün Galata'da Balıkpazarı'nda durmakta iken merkumun sol omuzuna bir kurşun isâbet edip mecrûh olmuştur.

Diğer bir mecrûh:

Turşucu Şâkir evvelki gece hânesinden sokağa çıktığı sırada kurşunla mecrûh olmuştur.

Diğer bir mecrûh:

Tarlabaşı'nda sâkin marangoz Yorgi'nin bacağına bir kurşun isâbetle cerîhadâr etmiştir.

Korkudan vefât:

Taksim civârında Ahır sokağında sâkin eczâcı Leonida evvelki gece hânesinde oturmakta iken silâh seslerinden kendisine bir fenâlık gelerek zâten müptelâ olduğu kalp hastalığından vefât eylemiştir.

Bir mecrûh:

Balıkçı Kirkor Dolap-deresi'nden geçmekte iken atılan tüfek kurşunuyla sol omuzundan mecrûh olmuştur.

Diğer bir mecrûh:

Yalovalı Çerkes - Hasan dün Mahmûdiyye caddesinden geçtiği sırada omuzundan yaralanmıştır.

Vilâyâttan istîzâhâta cevap:

Rumeli Müfettiş-i-umumîliği vekâletinden, Hudâvendigâr (= Bursa) vilâyetinden Dâhiliyye nezâretine çekilen telgraflarda Istanbul'da asker tarafından bir hâdise vukua gelerek bir çok kişinin telef ve mecrûh olmasını intâc eylediği oralarda da şüyû' bulması üzerine beyn-el-ahâlî halecan vukua gelmiş olduğundan, hakikat-i hâlin neden ibaret bulunduğunun bildirilmesi iş'âr olunmuştur.

Nezâret-i mezkûreden cevâben keşîde edilen telgrafta her ne kadar asker tarafından Ayasofya meydanında ictimâ' ile Hey'et-i-Vükelâ'dan ba'zılarının tebdil ettirilmesi ve Şerîat-i-Ahmediyye'ye kemâ-hiye-hakkıhâ riâyet edilmesi hakkında vâkı' olan mütâlebât üzerine Hey'et-i-Vükelâ Hâriciyye nâzır-ı sâbıkı Tevfik Paşa'nın riyâsetinde olarak teşekkül etmiş ve binâenaleyh bu esnâda hiç bir ferde taarruz edilmemek süretiyle efrâd-ı asâkir tarafından ızhâr-ı şâdmânî olmak üzre silâh atılmış ve yalnız eser-i kazâ olarak Adliyye nâzır-ı sâbıkı *Nâzım Paşa ile Lâzıkıyye* meb'ûsu Mehmet Arslan Bey ve diğer iki kişinin terk-i hayât etmiş oldukları ve âsâyişi ihlâl edecek hiç bir hâdise olmadığı ve askerin muntazaman kışlalarına avdetle ahâlînin iş ve güçleriyle iştigale başladıkları cevâben bildirilmiştir.

Büyük-Çekmece kazâsı kaymakamlığından dahî vâkı' olan ayni suâle cevâb-ı mezkûr tebliğ olunmuştur.

1909 senesi 15 Nisan Perşenbe nüshasında «31 Mart» ısyânını ve o ısyâna iştirâk eden askerleri işte böyle müdâfaa eden «İkdam» gazetesi, Hareket-ordusunun Istanbul'a sızması üzerine derhal lisan değiştirmiş ve 2 Mayıs 1909 Pazar nüshasında vaziyete hâkim olan Rumeli ordusunu işte şöyle alkışlayıp göklere çıkarmıştır:

YAŞASIN ORDU!

Nisanın lâtif bir sabahında, Istanbul'un mahmûr ufukları hafif bir ebr-i Nisân içinde gunûde bulunduğu bir sırada, kalpte ümîd-i halâs uyandıran top ve tüfek sadâlarıyla cism-i hunhâr-ı istibdâda doğru koşan muzaffer, fedâkâr ordunun kahraman gönüllüleri, şimdi kafile kafile köylerine avdet ediyorlar...

Bu fedâkâr gönüllülerin son gazây-ı hürriyyet esnâsında ibrâz eyledikleri gayret ve besâleti, Mahmud Şevket Paşa kumandasında Istanbul surlarına dayanan Hürriyyet-ordusunda îfâ eyledikleri hizmet-i vataniyyeyi lisân-ı tebcîl ile yâd etmek bizim için en büyük ve en mühim bir vazifedir.

Osmanlı gönüllüleri Istanbul âfâkının sehâb-ı istibdâd ile mâlî olduğunu duyar duymaz azîm bir heyecân içinde kalmışlardı. Temmuz inkılâbından sonra kalplerinde azîm bir ferah-u-inbisât hisseden bu fedâkârlar, şimdi mukavemetsûz bir heyecân ile silâha sarılmışlar, merkez-i zalâmâlûd-ı istibdâda doğru yürümek için yekdigeriyle müsâbaka ediyorlardı.

Her kes beşikteki yavrusunu, hasta vâlidesini, bîçâre zevcesini bırakarak silâha sarılıyor, bu şerefe nâil olamayan genç mektepliler, gönüllü kafilesini götüren trenin önüne yatıyordu.

Manastır'da, Selânik'de, Arnavutluk'da, vatanın hemen her köşesinde Abdülhamid'in istibdâdını mahvetmek, vatanı bu son felâketten kurtarmak, Osmanlıların ne büyük bir terbiye-i siyâsiyyeyi, ne azîm bir hiss-i vatanperverâneyi hâiz olduklarını cihân-ı medeniyyete göstermek için şâyân-ı takdir bir müsâbaka-i hamiyyet ibrâz eyliyorlardı.

Rumeli'de bu müsâbaka-i vatanperverâneye fi'len mümkin olamadığı takdirde kalben iştirâk etmedik hiç bir ferd kalmamıştı. Bütün Osmanlılar, Temmuz inkılâbının fâil-i zîkudreti olan orduya iltihak etmek istiyor, bu orduyu sevk-u-idâre eden genç, muktedir, fa'âl, âteşpâre-i hamiyyet zâbitân arasında vatanın bu büyük gününden hissemend olmak bahtiyarlığını arzu ediyordu.

Filhakika 11 Temmuz inkılâbını, en küçük rütbeden en

büyük rütbeye kadar vatanım seven, vatan uğurunda fedây-ı cân etmek istiyen zâbitler ihzâr etmişlerdi. Onlar bu vazifeyi îfâ ettikleri esnâda şahsî hiç bîr temâyüzü, hiç bir hisse-i tefâhürü nazar-ı dikkate almıyorlar, senelerdenberi Abdülhamid'in bâzîçe-i ihtirâsât-u-istibdâdı olan vatanı kurtarmak için umumî bir hareket-i vatanperverâne icrâ etmek istiyorlardı.

Bu zâbitler arasında öyle muktedir ve fedâkâr vücutlar bulunuyordu ki, bunlar Temmuz inkılâbını cidden ihzâr etmişlerdi. Bu zevât-ı muktedire sâir rüfekaay-ı hamiyyeti ile beraber el-birliği ile çalışıyorlar, bütün harekâtı vatan nâmına, millet nâmına icrâ ediyorlardı. Fakat bu harekât-ı vatanperverânenin merkezini ordu, nâzımını zâbitan teşkil ediyordu. Binâenaleyh vatanı istibdâddan halâs eden, milleti bir saâdet-i uzmâya nâil eyliyen müessirâtı tedkik eylediğimiz zaman yalnız bir kuvveti, bir kuvve-i ulviyye ve müsellehayı takdîs etmekliğimiz lâzım gelir ki, o da muzaffer ordumuz, şanlı zâbitlerimizdir.

★

11 Temmuz inkılâbiyle 11 Nisan inkılâbı Osmanlı zâbitânının hiss-i fedâkârî, istihkaar-ı mevt, hubb-i vatan, sevdây-ı galebe gibi havâss-ı mümtâze ile temeyyüz eylediklerini bütün cihân-ı medeniyyete isbât eylemiştir. Husûsiyle sırf vatan uğuruna biraz fedâkârî ederek milletin ebedî bir şükrânına nâil olan, iktisâb eylediği muzafferiyyet-i uzmâ ile fâtih-i hürriyyet nâmını ihrâz eden Mahmud Şevket Paşa'nın milleti istibdaddan halâs etmek husûsundaki gayreti, tarih-i Osmânîye nakş-ı zerîn ile yazılacak muvaffakıyyât-ı uzmâdan ma'dûddur.

Vatan bu gibi fedâkâr evlâtlara, nâmını i'lâya çalışan kahraman bir orduya mâlikiyyetinden dolayı cidden bahtiyardır. Osmanlı ordusu zâbitânı, vatanlarının i'lây-ı şânı, milletin istibdâddan halâsı için her türlü fedâkârlığı ihtiyâr eylemişlerdir.

Vatanı istibdâddan kurtarmak için Mahmud Şevket Pa-

şa kumandasındaki ordu Çatalca'ya geldiği zaman, Ayastefanos'a gelen bütün ahâlî, karşılarındaki genç, zeki, muntazam bir kıyâfeti hâiz, cevvâl bir fikre mâlik jandarmalar görüyorlardı ki, bunların bir kısmı ordumuzun en zeki ve en fa'âl zâbitânından idi. Bu fedâkâr zâbitler, top ve mitralyöz ateşlerinin en dehşetli zamanında bir nefer gibi saf dâhilinde muharebe ediyorlar, binbaşı, kolağası ve yüzbaşı rütbesinde oldukları halde takımlarına isâbet ettikleri mülâzımın kumandasıyla ateşler üzerine atılıyorlar, sefârethâne kapularında nevbet bekliyorlardı.

Bu derece ferâgat-i nefs, bu derece fikr-i fedâkârî hiç bir ordu zâbitânında görülmemiştir.

Son gazây-ı hürriyette Osmanlı zâbitânının, Osmanlı efrâdının ibrâz eyledikleri hamiyyet ve gayret nazar-ı dikkate alınacak olursa, vatanın muntazam, fedâkâr bir orduya istinâd etmekte olduğuna kat'î bir i'timad hâsıl olabilir. Ordu, eczâsından bulunduğu milletin nazar-ı tevkîr-ü-ihtirâmına lâyık bulunduğunu, milleti her zaman ve her dakika istibdâddan, mehâlikten kurtarmak için bir azm-i metîne mâlik olduğunu, vatanımızın necât-u-selâmeti için son derece elzem bulunan meşrutiyyetin en bîtaraf, en fedâkâr bir muhâfızı olarak hiç bir fırka-i siyâsiyyenin taht-i te'sirinde hareket etmediğini tamâmen isbât etmiştir. Ve bir ordunun da hakikaten bu derece bîtarafâne bir meslek ta'kib etmesi, muhâfaza-i inzıbât ve te'min-i muzafferiyyet için son derece elzemdir. Ordu, vatanın bir nigehbân-ı zî-kudretidir. Vatana ve meşrutiyyete karşı vuku'bulacak ufak bir tecâvüzü ordu hiç bir zamanda afvetmez.

Ordunun bu vazife-i mukaddeseyi îfâ etmesi için, erkânını teşkil eden parlak zekâların, münevver fikirlerin tedkik ve muhâkemâtı, tarassud ve müşâhedâtı kifâyet eder. Ordu hâricinde vuku'bulacak velvele-i siyâsiyyâtın aks-i heyecân-engîzi, ordunun metin ve çâlâk olan, darbe-i kat'iyyeyi en evvel ezilmesi lâzımgelen hedefe tevcîh için hâricî hiç bir nüfûz-ı siyâsîye ma'rûz olmaması lâzımgelen a'sâbı üzerinde hiç bir te'sir icrâ etmez.

Ordu, vatanı kurtarmak için müttahiden hareket etmiş ve halâskâr-ı vatan olmak şerefini bütün hey'et-i zâbitâniyle beraber sırf kendi ihrâz eylemiştir. Binâenaleyh vatanın feci' cinâyetler, mahûf felâketlerle geçen devr-i istibdâd fecâyiini, daha sonra da bu istibdâdı kâmilen mahveden, milleti inkırâzdan kurtaran kuvveti nazar-ı teemmüle alarak hiss-i minnet ve şükrânımızın yalnız orduya, o muzaffer, fedâkâr orduya âid olduğunu anlamalı ve bütün samimiyyet-i kalbiyyemizle bî-ihtiyâr şu vazife-i şükrânı îfâ etmeliyiz: Yaşasın ordu!

Bu yazıda dikkat edilecek noktalar şöyle sıralanabilir:

1 — Evvelce medhedilen «31 Mart» askerlerinden hiç bahsedilmemektedir;

2 — Evvelce ayni gazetede medhedilmiş olan «31 Mart» ısyânından dolayı Istanbul istibdâdın menbaı ve Sultan Hamid de zâlim bir müstebid şeklinde tasvir edilmektedir;

3 — Hareket-ordusu Istanbul'u harben fethetmiş gibi bir ifâde kullanılmaktadır;

4 — Mahmud Şevket Paşa'nın bundan evvel suretini iktibâs ettiğimiz beyannâmesinde olduğu gibi, Hareket-ordusunun İttihad-ve-Terakki cem'iyyetiyle hiç bir alâkası olmadığından bahsedilmektedir;

5 — Hareket-ordusundaki İttihadçı zâbitler göklere çıkarılmakta ve tarihte misilleri bulunmadığından dem vurulmaktadır.

Halbuki, gene «İkdam» gazetesinin 15 Nisan 1909 nüshasının ikinci sahifesinde Hareket-ordusu henüz ortaya çıkmadan evvel neşredilmiş bir yazıda genç zâbitler tamamiyle istihfâf edilmekte, ısyânı yapan asker medhedilmekte ve bunların «Kumandân-ı a'zama», yâni Sultan Hamid'e itâatle mükellef bulunduklarından bahsolunmaktadır! İkinci sahifenin birinci ve ikinci sütunlarında çıkan bu yazı da şöyledir:

ASKERİMİZ

Osmanlı askerinin fıtretinde merkûz ve meknûz olan vatanperverliğin icâbât-ı âliyesinden olmak üzere hâdise-i ahî-

re dün Sadâret alaynım icrâsım müteâkıp tamâmiyle hıtampezîr oldu.

Dün Haydarpaşa vapurunda iken Asâkir-i Osmâniyyeden üç neferin refâkatinde bulunduk. Bunlardan işittiğimiz sözler bizi hayrete ve ciddî mülâhazalara da'vet etti.

Gerek askerin, gerek ordûy-ı Osmânînin te'min-i istikbâli emrinde bu her biri bir fazilet nümûnesi olan askerimizin hissiyyât-ı kalbiyyesini ve dertlerini iyi anlamak lâzımdır. Bunu anlayacak kimdir? Bittabı' asker içinde büyümüş, saç-sakal ağartmış, bir Müslüman askerinin düşüncelerine yakından kesb-i vukuf etmiş ümerâ ve zâbitân.

Dünkü neferin sözünü hiç unutamıyacağız. Almanya'da tahsil etmiş oldukça genç, fakat askerin hissiyyâtını anlamaktan âciz bir genç kumandan için dedi ki:

— Okuyup yazmak başkadır, medenî adam olmak gene başkadır! Böyle medenî olamamış bir zâbitin okuyup yazmasından biz askerler o kadar müstefid olamayız. Insan evvelâ medenî olmalı.

Sizi te'min ederiz ki bu sözleri söyliyen bir Osmanlı neferi idi. Bu sözü işidenler nefer kardeşin terbiye-i fıtriyyesine hayrân olup kaldılar.

Diğer bir nefer kardeş de askere edilen ale-l-umum muâmelâttan bahsetti. Bundan da müteessir olmamak acabâ kabil mi idi?

Ale-l-umum insanlar hakkında tatbik-ı usûl ve kavânîn gayetle dakîk bir mes'eledir. Bu, gayet mühim bir tecribeye tevakkuf eder. Fıtrat-ı insâniyyeyi, ıklîmi, ahlâk-u-âdâtı ve bâ-husûs esbâb-ı maîşeti, terbiye-i diniyyeyi, terbiye-i âileyi tedkik ettikten sonra bu tatbikaata başlamak lâzımgelir. Kavânîn dahî böyledir. Meselâ İngiltere'de yaşayan ahâlînin ittihâz ettikleri kanunu Hindistan'da tatbik ile uğraşmak bir sa'y-i bîhûddedir. Bu bâbde sarfedilen sa'ylerden, emeklerden hiç bir fâide me'mûl değildir. İşte bunun için vâzı'-ı kanun olmak kolay bir mes'ele değildir.

Osmanlı askerinin ulüvv-i cenâb sâhibi olduğunu yâr-u-ağyâr dahî teslim eder. Hattâ muharebelerde bile Osmanlı askerinin mecruh bir düşmana gayetle mürüvvetkârâne ve insâniyyetperverâne muâmele ettiklerini, kendi nafakaların-

dan düşmanın asker-i mecrûhunu seve seve iâşe ettiklerini kitaplarda okumuştuk. Bu kadar güzîde-fıtrat olan bir askeri terakkiden terakkiye îsâl etmek güç bir şey değildir.

Asker için idmânın lüzumu âşikârdır. Fakat bunda da işin tâkat mertebesini geçmemesi lâzımdır. Neferâta hakaret etmek, dizlerine vurmak, bir baba-yiğit adama söylenmesi değil hatıra gelmesi bile muhâlif-i terbiye olan elfâzı isti'mâl etmek eminiz ki terbiye-i askeriyyeyi takviye edecek vesâitten değildir.

Zâbit olan zât ahvâl-i rûhiyyeye vâkıf olmalıdır. Zâbitini seven bir asker canını ateşe atar ve onun hatırı için fedây-ı hayâtı hiç sayar.

Binâenaleyh askerini bir mertebe-i mükemmeleye îsâl etmek istiyen zâbit evvelâ efkâr-ı ulviyye ve insâniyyesiyle neferâta kendini sevdirmeli ve sonra onu her şeye hazırlamalıdır. Almanya'da askere gösterilen şiddet-i huşûnet ne büyük münâkaşalara sebeb oldu! Neler söylendi, neler yazıldı! Osmanlı neferi asırlardanberi kanına geçmiş olan askerlik hissiyle fıtreten askerdir. Vezâif-i askeriyyesini bir Osmanlı neferine gördürmek o kadar güç değildir.

Bir Osmanlı neferi o vazifeyi seve seve görür. Dikkat edilmiş midir, vazife-i askeriyyesini îfâ etmiş ve bil-âhire müddeti nihayetinde umumî bir işe girmiş olan neferât-ı askeriyyede başka bir feyz tecellî eder. Onlar diğer işleri dahî bir vazife-i askeriyye îfâ eder gibi muntazaman ve çalışkanlıkla görürler ve en güç işleri bile az bir zamanda öğrenirler.

Kendisinde bu mertebe isti'dâd-ı fıtrî bulunan Osmanlı askerine askerliğin istilzâm ettiği ma'lûmât-ı askeriyyeyi mükemmelen ta'lîm etmekte ciddî bir müşkile tesâdüf edilmez i'tikadındayız.

Bâ-husûs ahkâm-ı celîle-i İslâmiyye ilm-ü-ma'rifeti nihayet derecede âmir olduğundan ve askerimizdeki hissiyyât-ı âliye-i diniyye mertebe-i bâlâ-terinde bulunduğundan feyz-i diyânetin netâyic-i meşkûresiyle Osmanlı askeri dünyanın en müterakkî bir hey'et-i mübeccelesi olarak mütecellîdir.

Ülü-l-emre itâat ferâiz-i diniyyeden olduğu cihetle Kumandân-ı-a'zamına Osmanlı askerinin bâkî ve ber-devâm olan itâati ve fikr-i intizam-perverîsi sâyesinde bu muhterem

asker bu devlet ve milletin dâimâ nigehbân-ı mevcûdiyyeti olmak meziyyet-i cihan-pesendânesini hâizdir.

İttihad-ve-Terakki tahakkümüne karşı bir hayli feryâd ettikten sonra Hareket-ordusu ortaya çıkar çıkmaz bu İttihadçı orduyu göklere çıkaran yalnız «İkdam» gazetesi değildir: Baş-muharriri Hasan Fehmi Bey İttihad-ve-Terakki komitecileri tarafından köprü üstünde öldürülmüş olan «Serbestî» gazetesi de ayni şekilde hareket etmiştir! Bu gazetenin 26 Mart 1325 Perşenbe günü çıkan ve Hasan Fehmi Bey'in katli meselesine tahsis edilen nüshasında İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti işte şöyle tel'in edilmiştir:

Bir kurbân-ı vatan daha

ve

Hasan Fehmi Bey

Ah zavallı vatan, gayyûr evlâdmdan birini daha kurban verdin. Yine libâs-ı mâteme büründün. Ey bedbaht vatan, kalbinde açılan bu cerîha-i elem ef'ide-i hamiyyetmendân-ı millette de açıldı Sen sâdık, gayyûr bir hizmetkârını kaybettin. Biz de hamiyyetin, gayretin timsâl-i müşahhası bir dâder-i vicdandan ebediyyen mahrum olduk. Ah felek ne gaddâr imiş ki hemîşe hûn-ı mazlûmîni îsâr ediyor...

Ey bî-aman kaatil! Ey denî-i mel'anet-perver! Bu sâhib-i hamiyyete, bu hâdim-i meşrutiyyete nasıl kıydın?! Ey vahşi canavar! Ey hâdim-i erkân-ı istibdâd, menfaat-i şahsiyyen için rûh-i ulvî-i meşrutiyyeti incittin, kalb-i insâniyyeti lerzişdâr ettin, la'net sana, sad-hezâr la'net...

Ey sâhib-i Serbestî, ey muharrirîn-i kirâm! Çeşm-i insâniyyet ve adâlete kan ağlatan bu cinâyet — eminim ki — vatana hizmet yolunda sizi tahvîf değil, bi-l-akis teşci' eder. Çalışınız, mesâîniz, hıdemâtımz mukaddestir. Hasan Fehmi'nin, o şehîd-i vatanın rûhu ervâh-ı şühedây-ı hürriyyete kavuştu. Buna teessür etmemeli. Gerçi biz o refîk-ı muazzezden, o dâder-i hamiyyetperverden mahrum olduk. Fakat şimdi vatan uğurunda ihrâz ettiği mertebe-i ulviyyete gıbta etsek sezâdır.

Ey hâdimîn-i vatan! Memleketin, milletin mazarratında te'mîn-i menâfi'-i gayr-i meşrûa eden cânîlerin bu cinâyet eser-i mağlûbiyyetidir. Vatan, bu hâinlerin pençe-i istibdâdlarından kurtarılmalıdır. İstibdâd bir merkezden kalktı, merâkiz-i müteaddideye geçti. Bu, vatan için müdhiş bir felâkettir. Ey tercümân-ı ef'ide-i millet olan matbûât, çalışınız; vatanı pençe-i istibdâdın kuvve-i muharribesinden kurtarınız.

İttihad-ve-Terakki cem'iyyetini muhtelif merkezleri bulunan bir ihânet ve istibdâd müessesesi şeklinde tasvir eden bu yazının intişârından 14 gün sonra ayni gazetenin 9 Nisan 1325 Perşenbe günü çıkan nüshasında Hareket-ordusunu **«Hürriyyet ordusu»** şeklinde alkışlayan yazılar vardır. Onların hepsini burada iktibâsa lüzum görmediğimiz için, havâdis kısmındaki şu fıkrayı kaydetmekle iktifâ ediyoruz.

Ayastefanos'da Meclis-i-Meb'ûsan

Ayastefanos'a gitmekte olduklarını yazdığımız Meclis-i-Meb'ûsân a'zâsı sekseni tecâvüz etmiştir. Bu gün de kısm-ı a'zamı oraya gideceklerdir. Şu halde Ayastefanos, Rusya ile akdolunan muâhededе kazandığı şöhret-i tarihiyyeye bir yenisini daha ilâve etmiş oluyor. Maamaâfih bu şöhret o muâhede gibi devlet ve memlekete muzır değil, bi-l-akis Osmanlı tarihinin ve belki de tarih-i âlemin en şanlı bir sahifesi olacaktır.

Şimdi Ayastefanos, komün ihtilâlinde Fransız Meclis-i-Meb'ûsânına ve hükûmetine merkez-i muvakkat olmuş olan «Versay» kasabası gibi Osmanlı Meclis-i-Meb'ûsânına ve binaenaleyh hükûmet-i meşrûtasına merkez olacaktır. Bundan başka Hürriyyet-ordusu için buranın merkez ittihâz edilmesi kaviyyen muhtemeldir.

Dün Ayastefanos'da toplandıklarını yazdığımız Meclis-i-Meb'ûsân a'zâsından altmış kadarı Yat klübünde iki saat müddet müzâkere-i hafiyyede bulunmuşlardır.

Zevât-ı mûmâileyhim Hürriyyet-ordusu'nun şimdiye ka-

dar karargâh ittihâz ettiği Hadımköyü'ne gitmek istemişler ve hattâ bir hususî tren de hazırlanmış ise de bil-âhire icrâ edilen telgraf mühâberesi neticesinde Hürriyyet-ordusu merkezinin oradan hareketle Istanbul'a takarrüb etmekte olduğu anlaşıldığından gitmekten sarf-ı-nazar etmişlerdir.

Dün akşam Ayastefanos'daki Meclis-i-Meb'ûsân a'zâsının mıkdârı yetmişi bulmuştu. Ba'zıları bu kadar a'zânın kendi kendilerine bir karar ittihâz edemiyeceklerini söylemişlerse de, ba'zıları geçen Salı günü iğtişâş-ı askerî esnâsında Istanbul'da Meclis-i-Meb'ûsânda 60 kadar a'zâ ile ittihâz-ı karâr edilmiş olmasına nazaran kendilerinin de bil-müzâkere karar i'tâ edebilecekleri fikrinde bulunmuşlardır. Maamâfih dün akşam meb'ûsân-ı müşârünileyhim resmen ictimâ' etmemişlerdir. Dün gece yalnız gayr-i resmî sûrette Yat klübünde ictimâ' ederek ahvâl-i hâzıraya dâir teâtî-i efkâr eylemişlerdir.

İşte bu gibi yazılarından anlaşıldığına göre hâdisâta uyarak dil değiştiren Istanbul gazetelerinin bilhassa havâdis bakımından bâzı mühim yazılar neşretmiş oldukları da inkâr edilemez. Meselâ Sultan Hamid'in Selânik'e sevkı hakkında bir çok tafsilât verilmiştir. «İkdam» gazetesinin «31 Mart» dosyasında bulunan 2 Mayıs 1909 nüshasının 4 üncü sahifesinde o zaman her kesi hayrete düşüren bu tarihî hâdise işte şöyle küfürlerle anlatılır:

Abdülhamid Selânik'de

Abdülhamid'in şu Selânik seyâhati ikincidir: Sultan Abdülmecid merhumun Selânik'e teşrifleri zamanında Hamid Efendi de refâkat-i Şâhânede bulunuyordu; fakat o zaman hakîr Selânik ona enzâr-ı tekrîm-ü-tebcîli ref'ederken bugün Abdülhamid cinâyâtın bâr-ı tazyîkı altında ezilerek düştüğü hufre-i mezelletten havây-ı muharrik-i hürriyyetle yükselmiş olan Selânik muhît-i ictimâîsine korkak nazarlarla bakmak mecbûriyyet-i elîmesinde bulunuyor.

Hal'edildikten sonra Abdülhamid'in sarayların hangisinde ikamet edeceği mes'elesi gerek bizde ve gerekse Avrupa'-

da cây-ı bahs-ü-makaal olmuş idi; bu bâbde bir çok sözler söylendi; fakat hiç kimse Abdülhamid'in Selânik'de, şu hürriyyet muhîtinde ikamet edebilmek mazhariyyetini tahmin edememişti.

Hakikaten inkılâb-ı ahîrimizi imzâ etmiş olanlar Abdülhamid'in Selânik'de ikametini tasvib etmiş olmağla kendisine karşı lûtf-u-âtıfetin en son derecesini ibrâz etmiş oldular. Fakat bu hâl bir nokta-i-nazardan ictimâ'-ı azdâd gibi telâkki edilmek de tabiîdir, çünki Selânik hürriyyetsiz yaşayamayan bir muhit, halbuki müsâfir-i Haşmetpenâhı havây-ı hürriyyete tahammül edemiyen bir vücud...

★

Hal'i ve sebeb-i hali'

31 Mart sene 1325 tarihinde Istanbul'da zuhur-yâfte olan harekât-ı fecîa-i irticâiyyenin müsebbib ve mürettib-i hakikîsi olan Abdülhamid'in artık makam-ı Hilâfet-ü-Saltanatta kalması şer'an câiz görülememesine mebnî Şeyh-ül-İslâm Zıyâüddin Efendi tarafından verilen fetvây-ı şer'î üzerine Meclis-i-Umumî-i millîde ittifak-ı ârâ ile hal'ine karar verilmişti. Fetvây-ı-Şerîf'in meâli şudur:

Suâl — Kur'ân-ı-Kerîm ahkâm-ı münîfesine bi-d-def'ât muhâlif harekette bulunan, memlekette kemâl-i istibdâd-u-i'tisâf ile icrây-ı hükûmet eden, kütüb-i mukaddese-i dîniyyeyi ihrak ile bütün emvâl ve nükuud-ı milleti gasb ile beraber Şer'-i-Şerîf'in ahkâmına muvâfık surette hareket edeceğine yemin ettiği halde para ile bi-l-ıtmâ' ve vesâit-i sâireye mürâcaatle beyn-el-ahâlî harb-i dâhilîye ve kıyâm-ı kıtâle sebebiyyet vermek sûretiyle yemininde hulf eden bir imâm ve pâdişah hakkında ne yapılmak lâzım gelir?

Şeyh-ül-İslâmın cevâbı — Böyle bir pâdişâhın isti'fâ etmesi veyâ hal'olunması lâzım gelir.

Sultân-ı cedîd Mehmet Reşad Hân-ı Hâmis Hazretlerine bîat olunarak sebeb-i hal'i Selânik meb'ûsu Manoel Karasu Efendi'nin riyâseti tahtinde dört a'zâdan mürekkep bir hey'et-i meb'ûse tarafından Abdülhamid'e tebliğ ve tefhim kılınmıştır.

Abdülhamid bu hali' haberinden mütehayyir olmamış ve yalnız hayatının taht-i muhâfaza ve te'mine alınmasını ve Çırağan sarayında ikametine müsâade edilmesini taleb etmiştir. Karasu Efendi hayatmın taht-i taahhütte bulunduğunu ve fakat kendisinin Selânik'de ikamete me'mur edildiğini ve bu kararın kabil-i tağyîr-ü-tebdil olmadığını beyân eylemiştir.

Istanbul'dan hareket

Abdülhamid'e Selânik'e gönderileceği tebliğ olunduğu gibi kendisiyle maiyyetini şehrimize nakledecek tren-i mahsusun hazırlanması hakkında Şark-Şömendöferleri şirketine de evâmir-i lâzıme i'tâ olunmuştu.

Çarşanba gecesi saat altı raddelerinde hükümdâr-ı mahlû' Hareket-ordusu kumandanlarından ferik Hüsnü Paşa ve Istanbul Jandarma ve Polis müfettiş-i-umumîsi miralay Galib Bey ile zevât-ı sâirenin taht-i nezâret ve muhâfazasında olduğu halde arabayla Sirkeci istasyonuna getirilmiş ve trende kendisini muhâfazaya me'mur olan Paris sefâret-i Osmâniyyesi ataşe-militeri Ali Fethi Bey'e teslim olunmuştur.

Abdülhamid'in refâkatinde saray mensûbâtından on bir kadın ile şehzâde Abdürrahim Efendi ve kerîmelerinden küçük bir kız, müsâhibandan Cevher Ağa ile daha iki kişi ve kayın-birâderi Mehmet Bey ve sır-kâtibi ve hademe-i sâire bulunuyordu. İki yataklı-vagon ile bir furgondan ibaret olan tren-i mahsus Çarşanba gecesi saat alaturka altıyı kırk beş dakika geçerek Sirkeci'den hareket etmiştir. 33 sene zarfında Yıldız'dan, irtikâb eylediği kanlı cinâyâta sahne-i fecâat teşkil eden o makarr-ı istibdâddan dışarıya çıkmaktan havfeden bu sâbık pâdişah ilk def'a olarak kendisini diğer ufuklara doğru götüren tren içerisinde kim bilir ne gibi tefekkürâta dalmıştı?

Esnây-ı râhda

Abdülhamid ile maiyyetini Selânig'e getiren tren esnây-ı râhda yalnız su almak üzere ba'zı istasyonlarda bir ikişer dakika durmuş ve sâir mevâkıftan bilâ-tevakkuf geçmiştir.

Drama ve Serez'de Abdülhamid'in Selânik'e geçeceğini haber alan ahâlî feve feve istasyonlara şitâb eylemişler ise de kuvve-i zâbıta tarafından men'olunmuştur.

Tren Istanbul'dan Selânik'e kadar olan mesâfeyi yirmi saatte kat'etmiş ve buraya saat iki buçuğu geçerek vâsıl olmuştur. Selânik'de istasyondan ikametine mahsus mahalle kadar otomobil ile gideceği ihbâr olunması üzerine muhâfazasına me'mur olan Alî Fethi Bey'e otomobile bindirilmemesi için temennide bulunmasıyla İskeçe istasyonunda Selânik'e telgraf keşîde olunarak araba hazırlanması bildirilmiştir. Müsâhip Cevher Ağa bi-d-def'ât Ali Fethi Bey vesâir zâbitâna mürâcaatle Abdülhamid'in ordu zâbitânına iltica eylediği ve hayat ve nâmusunun anların şeref-i askerîlerine mevdû' bulunduğunu beyân ile bütün müddet-i ömründe diğerlerin hayât-ı muazzezelerine hiç bir ehemmiyyet vermiyen *bu müstebidd-i hunhâr her dakika* mütezellilâne ricâlarla muhâfızlarından hayat dilenmiştir.

Abdülhamid Selânik'e gelinceye kadar müsâhiplerinden mâadâ hiç kimse ile kelime-i vâhide teâtî etmemiştir.

Selânik'e muvâsalat

Tren Selânik - Derseâdet iltisak hattının dört kilometre bu'dündeki askerî istasyona muvâsalat edince tevkif edilmiş ve Abdülhamid râkib olacağı arabanın vagon yanına takarrüb eylemesini taleb etmiş ise de buna imkân olamıyacağı cevâbı verilmiştir.

Abdülhamid sükûnetini muhâfaza ediyorsa da trenden genç gibi çevikllikle indiği rivâyeti doğru olmayıp bil-akis vagonun basamağı yüksek olduğundan kemâl-i suûbetle aşağıya inebilmiş ve ıztırâbından «Ay!» diye bağırmıştır.

Abdülhamid'in Selânik'de vagondan indiğinde cevâhir ve eshâmı hâvî çantasını aradığı hakkındaki rivâyetlerin de aslı yoktur. Arabaya bindiği zaman Ali Fethi Bey yanına yaklaşarak arzusunu suâl eylemiş ve teşekkür cevâbını almıştır.

Abdülhamid ile muhâfızları dokuz arabaya râkib olmuştur. Şehrimizin mu'teberânından birinden tedârük olunan

konak arabasına Abdülhamid ile kadınlarından ikisi râkib olmuş ve diğer arabalara sırayla sâir kadınlar, müsâhipler, hademe vesâire ile muhâfazaya me'mur zâbitan binmişlerdir.

Abdülhamid ve maiyyetini hâmil olan arabalar Manastır caddesini, Vardar-kapusu'nda Bulgar kilisesine müntehî sokağı ve Mevlevîhâne caddesini ta'kib ile Yeni-kapu'dan şehre dâhil ve Yılan-mermeri, Midhatpaşa caddesi, Mekteb-i-i'dâdî ve Kışla caddesi tarikıyle Elektrik fabrikası önüne vâsıl olmuş, Yalılar caddesini ta'kîben saat dört raddelerinde Jandarma tensîkaatına me'mur Robilan Paşa'nın taht-i istîcâmında olup Üçüncü-ordu kumandan vekili Hâdi Paşa tarafından vâkı' olan ricâ üzerine tahliye ve Abdülhamid'in ikametine tahsis edilen Allatini-birâderlerin tramvay deposundan yukarda vâkı' köşkü daha gündüzden kuvây-ı kâfiye-i askeriyye tarafından taht-i işgal ve muhâfazaya alınmış ve vali Dâniş Bey Efendi Abdülhamid'in mezkûr köşkte kabulüne me'mur olmuştu.

Abdülhamid'in bu tarihî seyâhati gibi sahâif-i tarihte nâmı zikredilecek olan bu köşke girilir girilmez asâkir-i Osmâniyye tarafından yol kesilmiş ve depodan ileriye araba ve piyâdelerin işlemesi taht-i memnûiyyete alınmıştır. Ba'zı müstesnâ zevâttan mâadâ ahâlîden hiç kimse sâbık pâdişâhın vürûd edeceğinden haberdâr olamadığı cihetle Abdülhamid ile maiyyetini hâmil arabalar istasyondan Allatini köşküne kadar kemâl-i intizâm ile gidebilmişlerdir.

Abdülhamid ile maiyyetinin beytûtetlerine muktazî yatak ve yorgan vesâire gibi levâzım dün akşam ve bu sabah İsplândid ve Olimpüs-Palas otelleri tarafından tehyie ve i'tâ olunmuştur.

Dün gece Abdülhamid ile maiyyetine mahsus otuz kişilik et'ıme şehrimizde vâkı' İtalyalı Bastajini lokantası vâsıtasıyla tehyie ve ihzâr edilmiştir.

Dün akşamki et'ıme listesi ber-vech-i âtîdir:

Pirinç çorbası
Mayonezli levrek balığı
Sebzeli kuzu

Hindi kızartması
Salata
Vanilyalı dondurma

Bu günden i'tibâren Abdülhamid ile maiyyeti efrâdına kendi aşçılarından biri ma'rifetiyle yemek tabhına ibtidâr olunmuştur. Köşkün kapusu ve etrâfı ve civârı ayrıca nezâret altındadır. Depo ilerisinden Eden bahçesine müntehî yoldan ahâlinin geçmesi memnu'dur. Yolun medhalinde dâimâ beş altı polis komiseri bulunuyor. Köşk karşısındaki karakol jandarma efrâdı tezyîd edilmiştir.

★

Ma'lûmât-ı mütemmime

Arabanın hareketinden mukaddem Abdülhamid arabanın kapusundan sarkıp süvârilerden birine:

— Zâbit çağırınız!

demiş ve gelen zâbite:

— Gideceğimiz yol uzak mıdır?

diye sormuştur. Zâbit:

— Hayır!

cevâbını vermiş ve arabalar yola düzülmüştür.

Arabalar Allatini köşkünün büyük merdiveni önünde tevakkuf etmiş, bir zâbit arabanın kapusunu açmış, Abdülhamid aşağıya inerek zâbitleri selâmlamış, zâbitler de selâm-ı askerî ile mukabele eylemişlerdir.

★

Abdülhamid Selânik'de

Esbâb-ı i'zâmı:

Hâkan-ı sâbık Abdülhamid'in Selâniğ'e gönderilmesi takarrür eylediği ve evvelki gece İstanbul'dan tren-i mahsus ile hareket eylediği şifre telgrafla Üçüncü-ordûy-ı Osmânî kumandan vekili Hâdi Paşa Hazretlerine ihbâr ve hüsn-i mu-

hâfazası esbâbının istikmâli iş'âr buyurulmuştu.

Halk arasında şâyiât zuhûruna meydan vermemek için bu haber gizlendi. Fakat müteâkiben gerek telgrafla Istanbul'dan ve gerek Hâdi Paşa tarafından Jandarma tensîkaatına me'mur Robilan Paşa'ya mürâcaat edilerek ikamet eylemekte olduğu tramvay deposundan ileride vâkı' Allatini köşkünün tahliyesi temenni olunmuştu. Robilan Paşa bu iltimâsı kemâl-i nezâketle derhal kabul etmiş, köşkün tahliyesine mübâşeret edilmiştir. Robilan Paşa'nın bu akşam için büyük ve resmi bir ziyâfeti vardı. Kontes Robilan med'uvvîne birer tezkire göndererek konaktan çıkmakta olduklarına binâen ziyâfetin te'hir olunduğunu maa-l-i'tizâr beyân eylemişti. Bu ihbâr ve i'tizâr Selânik'in kibar âlemlerinde duyulmuş, tahkik-i esbâb edilince dün akşam Abdülhamid'in Selânik'e gönderilmekte olduğu şâyi' olmuştur.

Robilan Paşa'mn iki kerîmesi zâten bu gün İtalya'ya gitmekte olduğu cihetle eşyâsının kısm-ı-a'zamı bağlanmıştı. Diğer eşyâ da kolayca nakledilmiş ve zâten köşk Allatini âilesi tarafından mükemmelen mefrûş olduğu halde Robilan Paşa'ya verilmiş olduğundan, yine mefrûş olduğu halde kalmıştır.

Yalnız muktazî yataklar ve ba'zı eşyây-ı sâire İsplândid-Palas otelinden tedârük ve i'zam olundu ve otuz kişilik bir akşam taâmı da Bastazini lokantasına sipâriş edildi. Her şey istihzâr olunmuştu.

Abdülhamid'in Selânik'e gönderilmesi esbâbı bütün mahâfilde mûcib-i kıyl-u-kaal olmuş, Istanbul'da muhâfazasından ise Selânik hürriyyet muhitinde her türlü fitneden âzâde bir surette muhâfazası mümkin olacağı düşünüldüğü için Selânik'e gönderildiğine şüphe kalmamıştır.

Sûret-i seyâhat:

Sultan Reşad Hazretlerinin hükm-i şer'îye binâen câlis-i evreng-i saltanat olduğunu, kendisi mahlû' bulunduğunu ve Selânik'e gönderileceğini Abdülhamid'e tefhîm için Meclis-i-Umumî-i-Millî karâriyle Yıldız'a dört meb'ustan mürekkep bir hey'et-i mahsûsa gönderilmişti.

Abdülhamid hal'olunacağı haberinden kat'iyyen mütehayyir olmamış, yalnız canına kıyılmamasını ve birâderi Sultan Murad'ı evvelce kendisinin hapsetmiş olduğu Çırağan sarayında ikametine müsâade olunmasını ricâ etmiş, hey'et-i meb'ûse cânibinden emin olması ve fakat mahall-i ikameti hakkındaki karârın tağyîri mümkin olamıyacağı beyân edilmiştir.

Sultan Mehmet Reşâd-ı Hâmis Hazretlerinin cülûs şenlikleriyle bütün Istanbul mesâr-u-şâdmânî içinde bulunduğu sırada Salı gecesi geç vakit Yıldız sarayından istihzâr olunan arabalarla Abdülhamid, sütte bulunan iki şehzâdesi ve zevceleri ile hizmetçilerden mürekkep on iki kadın ve intihâb olunan hademeden on sekiz erkek ki cem'an otuz kişi Paris ataşe-militeri hürriyyet fedâilerinden binbaşı Fethi Bey Efendi'nin tahtı-i kumandasında bir kaç zâbitle Selânik jandarmalarından mürekkep bir müfrezenin muhâfazası altında her şey hazır olarak Sirkeci'ye indirilmiş, İstihzâr olunan tren-i mahsusa irkâb edilmiştir.

Tren-i mahsus iki yataklı-vagonla bir furgondan ibâret idi. Birinci vagona Hâkan-ı sâbık ile âilesi, ikinci vagona Fethi Bey Efendi ile muhâfazaya me'mur zâbitan ve hademe, diğer vagona jandarma efrâdı râkib olmuştur.

Esnây-ı râhda hiç bir hâdise olmamış, yalnız Drama'nın Borna istasyonunda her nasıl ahâlî istasyon me'murundan bu trenin geçeceğini haber almalarıyla toplanarak muhakkırâne nümâyişler icrâsına teşebbüs eylemişlerse de ulüvv-i-cenâb-ı Osmânîye yakışmayan bu çirkin hareket men'edilmiştir.

Selâniğ'e muvâsalat:

Tren Selâniğ'e saat üç raddelerinde muvâsalat eyledi. Bir otomobil ile otuz kadar araba istihzâr olunmuş, cihet-i askeriyyeden ba'zı zâbitân ile Belediye-reisi ve Merkez-kaymakamı beyler me'mûren bulunmuşlardır.

Tren büyük istasyondan ileride askerî istasyonda tevakkuf eylemişti. Halk bu muvâsalattan haberdâr olmadığı için kalabalık yoktu. En evvel vagondan Hâkan-ı sâbık bir genç

gibi atlamış, elini göğsüne koyarak oradaki zâbitan ve me'mûrîne riyâkâr bir tavırla:

— Merhaba!

demiş, müteâkiben:

— Çantam nerede, çantam nerede?

diye çantasını aradığından, uşaklar büyük bir çantayı yanına getirmişlerdir. Bu çantada cevâhir ve eshâm hazîneleri bulunduğu anlaşılıyordu.

Abdülhamid'in rükûbuna otomobil tahsis olunmuştu. Kendisi arabaya binmeyi tercih eylediğinden büyük bir lândo getirilmiş, bu aralık kadınlar:

— Bizi ayırmayınız!

diye şikâyetlere başladıklarından orada bulunan bir asker:

— Siz bu kadar vakittenberi anayı babayı, evlâdı birbirinden ayırdınız, acımadınız. Fakat bakınız gene millet âlî ve rahîmdir!

cevâbını vermiş, birinci arabaya Hamid ile iki kadın ve iki çocuğu râkib olmuş, diğer arabalara kadınlar, hademeler, muhâfız zâbitan ve me'mûrîn râkib olmuş, 29 arabadan mürekkep bir alay teşekkül ederek etrâfını süvâriler sarmıştır.

Arabalar istasyondan Reji fabrikası sokağıyla Yeni-kapu'dan girerek Midhatpaşa yaldızlı kapusundan çıkmış, bulvarın arkasındaki sokaktan Elektrik fabrikası önüne, Yalılar caddesine çıkmış, bu tarîk ile saat dörtte Allatini köşküne muvâsalat eylemiştir.

Orada kumandan Hâdi Paşa Hazretleri tarafından müsâfirlerin esbâb-ı istirâhatleri için evâmir-i lâzıme verilmişti.

Hamid-i Sânî'nin zamân-ı saltanatında en ziyâde nefret ettiği erbâb-ı hamiyyetten biri de Hâdi Paşa idi. Hâdi Paşa'nın istihsâl-i hürriyyette ibrâz eylediği hamiyyeti haber aldığı için ona kin bağlamış. Evvelki kabine teşekkülünde Hâdi Paşa'ya Tophâne nezâreti verilmesi teklîf olunduğu halde Abdülhamid i'tirâz eylemiş, kabul etmemiştir.

Ne garip cilve-i tesâdüftür ki burada karşısında Hâdi Paşa'yı, bu büyük kahramanı bulmuştur.

Paşa büyük bir ulüvv-i-cenâb ile kendisini kabul eylemiş, karşısına çıkmıştır.

Ba'zı efrâd-ı askeriyye çantaların çıkarılmasına hizmet

etmek istemişlerse de zâbitan men'etmiş, hizmeti uşaklara bıraktırılmıştır.

Efkâr-ı-umûmiyye:

Efkâr-ı-umûmiyye Abdülhamid'in Selânik'e gelmiş bulunmasını hoş görmemiştir. Bir kısım halk:

— Memleketimize şeâmet getirir!

diyor, bir kısmı da:

— Aramıza fitne sokar!

diye korkuyor.

Halbuki bunlar boş fikirlerdir. Hamid'in fitnesinin kat'iyyen te'sir edemiyeceği hamiyyetle zırhlanmış, bununla beraber kendisine hakaret etmiyecek i'tidâl-perver bir memleket varsa Selânik'dir. Fitne ve fesâdının akîm kalması için Selânik muhitinin intihâb edilmiş bulunması şehrimiz için bir şereftir.

Hamid'in muhâfazası için iki büyük mümtâz ve hamiyyetli asker ve mıkdâr-ı kâfî jandarma ile zâbitan tahsis olunmuştur. Asker şimdilik köşkün ilerisindeki arabalara, hademeye mahsus devâir-i vâsiaya ikaame olunmuştur.

Bu sabah bu hunhâr müsâfirin şehrimize vürûdu şâyi' olunca bir çok halk tramvaylarla, arabalarla Allatini köşkü tarafına gitmişlerse de hiç bir şey görmeye muvaffak olamamışlardır. Yalnız köşkün etrâfına ikaame edilmiş olan nevbetçi noktalardan başka bir şey görülmüyor. Mâtemî bir sükûnet hükümfermâdır.

Ba'zı erbâb-ı merak karşısında, biraz uzaktaki tepelere çıkarak köşkün açık pencerelerinden bir şey görmek ümidinde bulunmuşlarsa da, yalnız dördüncü katın pencerelerine çıkan ba'zı kadın şekillerinden başka bir şey görememişlerdir.

Hamid-i Sânî dâimâ Selânik'de mi kalacaktır? Bu bâbde resmî ve gayr-i-resmî hiç bir ma'lûmat yoktur.

★

Umumî bir fikir vermek üzere bâzı anâsır gazeteleriyle ecnebî matbûâtına da kısaca göz gezdirmek mecburiyetindeyiz.

Istanbul'da çıkan Rum gazeteleri «31 Mart» vak'ası lehinde bir takım yazılar neşretmişlerdir; bunun sebebi, İttihad-ve-Terakki tahakkümüne karşı hâsıl olan aks-ül-amelde gösterilebilir. Meselâ «İkdam» gazetesinin 15 Nisan 1909 nüshasının ikinci sahifesinde «Neologos» gazetesinden terceme sûretiyle nakledilmiş şöyle bir yazıya tesadüf edilir:

Netâic-i zarûriyye

Askerin dünkü kıyâmından husûle gelen ahvâl Hüseyn Hilmi Paşa kabinesiyle Meclis-i-Meb'ûsan ve (İttihad-ve-Terakki) cem'iyyeti reisi Ahmed Rızâ Bey'in isti'fâsiyle hıtâmpezîr olmuştur.

İşbu kıyâm-ı askerî başka bir zamanda vukua gelmiş olsaydı her halde mûcib-i endîşe bir keyfiyyet olacak idi. Lâkin bunun vukuuna İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti sebebiyyet vermiştir.

Cem'iyyet-i mezkûre istibdâdın lağvı husûsundaki mesâîsini ve buna ancak asker vâsıtasıyla muvaffak olduğunu unutarak, eski istibdâddan daha beter bir istibdâd husûle getirmişti. İşte bunun için ordu bir istibdâdın yerine diğerini kaaim etmeye çalışmadığını, sadâkat yeminini (Oligarşi) cem'iyyetini teşkil eden bir kaç zât için değil, ancak meşrutiyyetin muhâfazası uğrunda icrâ etmiş olduğunu tahattur etti.

Asker meşrutiyyetin muhâfaza edilmemekte olduğunu kemâl-i teessüfle görmekte ve cem'iyyetin akvâm-ı Osmâniyye arasına saçmakta olduğu nifak tohumu yüzünden memleketin günden güne düçâr-ı mesâib olduğunu müşâhede etikçe kan ağlamakta idi.

Ordunun şu hareket-i vatanperverîsi hakikaten pek büyüktür. Martın 31 inci günü dahî sahâif-i tarihiyyede Temmuzun 10 uncu gününden hiç bir vechile geri addedilemez. O vakit bir istibdâddan kurtulmuş idik, şimdi ise Cem'iyyetin istibdâdından kurtuluyoruz. Cem'iyyet meşrutiyyeti âde-

tâ bir oyuncak hâline getirmiş, memleketi menfaatperest eşhâs-ı ma'dûdeye hasretmek sûretiyle idâresi altında tam bir fetrete îsâl eylemiş ve bütün vâridât ve kuvây-ı memleketi faydasız ve lüzumsuz yerlere sarfetmekte bulunmuştu.

Askerin işbu kıyâm-ı vatanperverânesindeki maksad-ı aslî hubb-i vatandan başka hiç bir şeye hamledilemez, çünki bunlar bütün bu hareket esnâsında hiç bir kimseye karşı âdî bir taarruzda bile bulunmayıp yalnız bir müddettenberi şu memlekette icrây-ı-hükm eden sû'-i idârenin lâğviyle yerine hakikî bir meşrutiyyetin, ciddî bir hürriyyetin ikaamesini taleb etmişlerdir.

Ahâlînin askerlere karşı kardeşçe muâmele etmesi, onların dahî böyle bir bâr-ı sakîlden bir an evvel tahlîs-i girîbân etmek arzusunda olduğuna delâlet eder.

Cem'iyyetin ta'kib ettiği mesleğin bir gün gelip de böyle bir neticeye müncer olacağını def'ât ile bi-l-beyan, tebdîl-i meslek etmesi lüzumunu mükerreren ihtâr etmiştik. İşte Cem'iyyetin bu yoldaki mesleği şu netâic-i zarûriyyeyi hâsıl eyledi.

Cem'iyyet orduyu iğfâl ederek onu elinde bir oyuncak gibi kullanmak istiyordu. Lâkin ordu bir kerre mes'eleyi anlayınca hamiyyet-i müsellemesi muktezâsından olmak üzere onların aleyhine dönmeye mecbur oldu.

Ümid ederiz ki yeni kabinenin gayretiyle bilâ-ifâte-i zaman âsâyiş-i mahallî iâde edilecek ve asker vazifesiyle, ahâlî dahî iş ve güçleriyle iştigale başlayacaktır.

Istanbul'daki Rum matbûâtı gibi, Yunan matbûâtının da «31 Mart» vak'ası lehinde bulunmuş olduğuna âit bâzı haberler de neşredilmiştir. Meselâ «İkdam» ın ayni nüshasının ikinci sahifesinde tesâdüf edilen şu telgraf işte o kabîldendir:

Yunan matbûâtı

(Takhidromos) gazetesi dün Atina'dan âtîdeki husûsî telgrafnâmeyi ahzeylemiştir:

Bütün Atina matbûâtı, Istanbul vakaayiinden bahseyledikleri sırada bunun Cem'iyyetin ta'kib etmekte olduğu mes-

lek-i müstebiddânenin netâic-i tabîiyyesinden olduğunu beyân ediyorlar. (Hestiya) gazetesi akvâm-ı Osmâniyye arasında bir ittihâd-ı hakikî husûlü ve binâenaleyh selâmet-i memleketin te'mini husûsunda Kâmil Paşa ile İsmail Kemal Bey'in tevhîd-i mesâî edecekleri ümidini beyân ediyor.

Paris'de çıkan meşhur «L'Illustration» mecmûasının Balkanları tedkik için Şark'a gelen bir muhâbiri Istanbul'a da uğramış ve tam işte o sırada «31 Mart» vak'ası zuhûr etmiş olduğu için, muhâbir o meşhur vak'aya bizzât şâhid olarak mensûb olduğu mecmûaya üstüste iki mektup yazmış ve bâzı resimler göndermiştir; bu iki mektubun birincisi 14 Nisan 1909 ve ikincisi de 16 Nisan 1909 tarihlidir yâni birinci mektup «31 Mart» vak'asının ertesi gün ve ikincisi de vak'adan üç gün sonra yazılmış demektir. Bu mühim mektuplar «Illustration» un 24 Nisan 1909 tarihli ve 3452 numaralı nüshasında intişâr etmiştir. Ehemmiyetinden dolayı Tevfik Paşa'nın «31 Mart» dosyasına konulmuş olan bu nüshanın 267 nci sahifesindeki birinci mektup şöyledir:

Türk buhrânı

Istanbul, 14 Nisan 1909

Bu son günlerde Istanbul'a uğramış olan heyecan meraklısı yabancı turistler tam mânâsiyle muradlarına ermişlerdir. Bundan bir hafta evvelki müheyyiç vak'a, «Serbestî» gazetesi baş-muharriri Hasan Fehmi'nin gece-yarısı Köprü üstündeki esrâr-engiz katlinde gösterilebilir; dün de Istanbul muhâfız kıt'asının hakikî bir ihtilâl şeklini almış olan ısyânı vukua geldi.

Bundan evvel, yâni geçen Temmuz ayında Jön-Türklerin çıkardıkları ihtilâli Makedonya ile Istanbul'da tâkib etmiye dâvet edilmiş ve o ihtilâlin Osmanlı imparatorluğunda Meşrûtiyyet-i idârenin şâyân-ı takdir bir sûrette te'sisiyle neticelendiğine şâhid olmuştum. Bu sefer de bir seyirci sıfatiyle hâdisâta karışmış oldum.

Dün sabah Beyoğlu halkı gözlerini galeyân içindeki bir

şehirde açmış oldular; sokaklarda bir çok gruplar teşekkül ediyor, askerlerin toplantılarından, katl-i-âmlardan vesâireden bahsediyorlardı... Dükkânlar derhal kapandı, sonra tekrar açıldı, ondan sonra gene kapandı; hâsılı, her kes şiddetli bir heyecân içinde kıvranıyor, fakat neler olup bittiğini hiç kimse bilmiyordu.

Bu umumî endişeye ben de iştirâk ettim ve ecnebî diplomatlarından bir dostumla beraber Istanbul'da bir keşif hareketine çıktım: Bu hareket esnâsında dolu gibi yağdığından bahsedilen kurşunlardan birine hedef olmak tehlikesini tabiî göze almıştım.

Hâdisâtın çok vahîm olduğunda şüphe yoktu, fakat ne katl-i-âmdan, ne yağmadan, ne de askerle ahâli arasında her hangi bir çarpışmadan eser bile yoktu. Benim gördüklerime ve işe karışmış mühim şahsiyyetlerden işittiklerime nazaran olup bitenler işte şunlardı:

Gece-yarısından sonra saat üçte Selânik Avcı taburlarına mensup bâzı askerler (Yâni hürriyet müdâfi'leri!) bütün kışlaları dolaşıp oralardaki askerleri Ayasofya meydanındaki Meclis-i-Meb'ûsan binâsı önünde silâhlarıyla toplanmaya dâvet ediyorlardı. Bu askerler tam iki aydanberi politikacıların telkînleri altında kalmış, dinî hisleri tahrik edilmiş ve kendilerine mevcut Kanûn-ı-esâsî'nin Şerîate mugayir olduğundan bahsedilmişti. Isyânın başlarında ortaya çıkmış olan feminist cereyan da geniş nisbette istismâr edildi. Velhâsıl, askerler:

— Aman Allah, aman yâ Resûlullah! Şerîat isteriz!

nidâlarıyla ayaklandırıldılar. Bu hareket hıristiyanlara karşı değil, İttihad-ve-Terakki cem'iyyetine karşıydı.

Sabah erkenden Istanbul askerlerinin yarısı zâbitlerini kışlalarına kapattıktan sonra Ayasofya'nın önünde toplandı. Ayrıca, tersâne işçileriyle on dört, on beş yaşlarındaki çırakları da silâhlandırıldı.

Âsîler Ayasofya meydanına çıkan sokakları tuttuktan sonra, Harbiye nâzırının azlini ve Meclis-i-Meb'ûsan reisinin de isti'fâsını istediler. Hükûmetin elinde kalan sâdık askerlerin mıkdârı takrîben dört bin kişiden ibâretti ve onlar da meşhur müşir (Gazi-Ahmed Muhtar Paşa) nın oğlu olup

bundan bir kaç sene evvel büyük Fransız manevralarını tâkib etmiş olan cevvâl ve fa'âl Mahmud Muhtar Paşa'nın kumandasındaydı. Harbiye nezâretine yerleşmiş olan bu kıt'alara Mızraklı alaylarla bâzı topçular da iltihak etti.

Harbiye nezâreti meydanının etrâfındaki parmaklıklar kapatıldı, parmaklıkların dış tarafındaki Bâyezid meydanına batarya hâlinde mitralyözler yerleştirildi ve bu meydana çıkan bütün yollar piyâde kıt'alarıyla sım-sıkı tutuldu.

Âsîlerle sadâkat dereceleri biraz şüpheli olan hükûmet askerleri arasında her hangi bir temâs olmamasına son derece i'tinâ ediliyordu; hattâ bundan dolayı âsîlerden bir müfreze sokaklardan birini tutan hükûmet askerlerine yaklaşınca bir borazanın kumandası üzerine yaylım ateşiyle karşılanmıştı: On kadar askerle yirmi kadar seyirci yaralandı; âsîler ric'ate mecbur oldular.

Nihayet akşam-üstü hem kabine, hem Meclis-i-Meb'ûsan reisi Ahmed Rızâ isti'fâ ediverdi; pâdişah âsî askerler hakkında afv-i-umumî i'lân etti, onlar da sabaha kadar havaya ateş ederek ve:

— Pâdişâhım çok yaşa!

diye bağırarak şehrin bütün sokaklarını dolaşıp durdular.

Ayni muhâbirin gene ayni sahifede başlayan ikinci mektubu da şöyledir:

İstanbul, 16 Nisan 1909

Tahkikatımı tamamladığım için, şimdi size 14 Nisan tarihli mektubumda kısaca anlatmış olduğum 13 Nisan (= 31 Mart) vukuâtının en mühim noktalarını izâh edeceğim.

İsyan hareketi Selânik Avcı kıtaâtının dördüncü taburu tarafından tertib edilmiştir. Âsîlerin adedi öğleye doğru takrîben 3-4 bin piyâdeden ibâretti; bunlara bin kadar Tersâne amele çırakları da iltihak etti. Âsîler içinde çavuş kılığına girmiş bâzı zâbitler de vardı, fakat bunlar hep ehliyyetsizlik ve itâatsizlik gibi sebeplerle ordudan çıkarılmış zâbitlerdi.

Âsî askerlerin manzaraları pek acınacak haldeydi: Bunlarda hiç bir nizam, hiç bir intizam yoktu; bâzı yerlerde neferkolları daha tüfek tutmasını bile bilmiyen on beş yaşlarındaki çocukların idâresine bırakılmıştı. Üstelik büyük bir asa-

biyyet ve pek derin bir tenkil korkusu gösteriyorlardı; en küçük bir telâş üzerine askerler kendilerini kaybedip darmadağın oluyorlardı.

Sabah erkenden karargâhını Harbiye nezâretinde kurmuş olan Hassa-ordusu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa hükûmete telefon edip taarruza geçmesine müsâade edilmesini istedi ve âsîleri bir saatte te'dib edeceğini te'min etti. Fakat hükûmet buna mâni' oldu ve hattâ âsilere takviye kıt'aları gelmesine meydan vermemek üzere Köprü başına batarya şeklinde yerleştirilmiş olan iki mitralyözü blie kaldırttı.

Sabahın erken saatlerinde ilkönce âsî askerlerin ve ondan sonra da softaların Harbiye nezâretine yaptıkları taarruzlar püskürtülmüştü. Bu mücâdelede Harbiye meydanının çubukları dörder santimetre kalınlığında olan muazzam parmaklığı söküldü. Piyâde kıt'alarının âsî askerlere açtığı ateşle sivillere karşı kullanılan yangın tulumbaları nihayet müteârrızları dağıttı.

Daha fazla ilerlemesine müsâade edilmiyen Mahmud Muhtar Paşa öğleden sonra isti'fâ etti ve biraz sonra da maiyyetindeki askerler âsîlerle birleşti. Mahmud Muhtar Paşa'nın kumandanlık vazifesinden azledilmiş olduğu da söylenip bâzı yazılar bile neşredilmişse de bunun aslı yoktur; isti'fâ etmiş olduğunu ertesi gün bizzât kendisi bana söyledi.

Arzuları yerine getirilmiş olan askerler akşam-üstü saraya gidip Hünkâr-dâiresinin kapularını tutarak eski Tesalya baş-kumandanı müşir Edhem Paşa'yı istediler; nihayet kapular açıldı ve müşir Paşa âsîler tarafından İstanbul'a götürüldü. Geceleyin askerler bütün şehri dolaşıp saat üçe kadar havaya ateş ederek bütün mahalleleri dehşet içinde bıraktılar .

Ertesi Çarşanba günü âsîler muvaffak olacaklarından emin oldukları için artık hiç bir kaide ve hiç bir nizam tanımadılar; bütün şehir ellerine bırakıldı, yaylım ateşleri bütün gün devâm etti ve takrîben elli kişi yaralandı. Âsî müfrezelerinin rast geldikleri genç zâbitler en küçük vesilelerle derhal öldürülüyordu. Bahriye nâzırı kendisinden küstahca kılıcının teslimini istemiş olan bir nefere kurşun attığı için

yaylım ateşine tutuldu, bu ateş onu yaraladı, fakat Adliye nâzırı Nâzım Paşa'nın ölümüne sebeb oldu. Beyrut meb'ûsu Emin Arslan da İstanbul meb'ûsu ve meşhur gazeteci Cahid zannedilerek i'tirazlarına rağmen Meclis kapusunun önünde öldürüldü: Bu Câhid, «Tanın» ismindeki gazetesinde insafsızca saldırıp durduğu eski idâre tarafdarlarının umacısıydı. Bir takım iptidâî neferlerin en mühim İttihadçılara kendiliklerinden böyle bir kin beslediklerini ve filan adam için filan mevkii istiyecek kadar basîret sâhibi olduklarını kabule imkân yoktur; her halde bunların bir yerden emir aldıkları muhakkaktır.

Akşam olunca askerler Hassa-ordusu kumandanlığından isti'fâ etmiş olan Mahmud Muhtar Paşa'nın muhteşem konağını muhâsara edip hapsedilmek üzere teslim olmasını istediler. Bunun üzerine Paşa, komşusu olan bir İngilizin evine kaçmaya muvaffak oldu ve nihayet İngiltere sefâretinin emrindeki harp-gemisi gelip geceleyin kendisini himâyesine aldı. Adedleri gittikçe artarak bin beş yüzü bulan ve top bile getirmiş olan muhâsara kuvvetleri gece-yarısı aldıkları bir irâde üzerine çekilmek mecburiyyetinde kaldılar: Bu irâde, İngiltere sefirinin saraya mürâcaati üzerine çıkmıştı.

Bütün bu hâdiselerin şöyle bir bilançosu tertib edilebilir: Tedhiş altında kalan Meclis tamâmiyle emre âmâde bir vaziyete gelmiş olduğu için, bâlâdan gelecek her emre bir meşrûiyyet şekli vermek mecbûriyyetindedir; matbûât hürriyyeti fi'len ilga edilmiştir; telgraflar sansüre tâbi'dir; her sokak başında yeniden nevbet tutmaya başlayan hafiyyeler zehirli mantarlar gibi tekrar üreyip türemişlerdir; hürriyyet rejiminin ihyâsı teşebbüslerine karşı en emin silâh olarak askerle halkın taassupları tahrik edilip mütemâdiyen körüklenmiştir; hıristiyanlar da Jön-Türklere iltihak ettikleri takdirde bir katl-i-âm tehdidi altında kalacaklardır. Prens Sabâhüddin'in teşvikiyle kurulmuş olan Ahrâr fırkasındaki Türklerle Rumlar (İttihad-ve-Terakki) cem'iyyetine karşı o şiddetli ve mütemâdî taarruzlarıyla işte böyle mülevves bir vaziyet hâsıl olmasına sebeb olmuşlardır; fakat, her zaman olduğu gibi bundan da bir Şahs-ı-sâlis istifâde etmektedir.

Ben Salı günü bir takım sivillerle sarıklıkların âsî as-

kerleri hükûmete sâdık kıt'alara karşı tahrik edip durduklarını hem gördüm, hem işittim; mukabil-ihtilâlin muvaffakıyyeti üzerine muharriklerle müşevvikler mütemâdiyen halk arasında dolaşıp İttihadçılarla genç zâbitler aleyhine söylemediklerini bırakmadılar: Bu iftirâlara göre Cem'iyyetin gayesi Türk askerlerine şapka giydirmek ve dinî hislerini söndürmekten ibârettir; ben bu gibi tahrikçileri hem gördüm, hem işittim. Halbuki böyle bir şeyin aslı fasl olamaz, çünki Türk zâbitlerinin büyük bir ekseriyyeti kat'iyyen müteassıp olmamakla beraber son derece dindardır.

... Son havâdis olarak Rumeli vilâyetlerinin meşrutiyyete muhâlif olan hükûmete karşı ayaklanmakta olduklarından bahsediliyor.

Meclis reisi Ahmed Rızâ ile Cem'iyyetin ileri gelenleri kaçmışlardır.

Yıldız sarayının karşısında demirlemiş olan ve pâdişâha bir kâbûs gibi görünen zırhlıların suvârileriyle zâbitleri dün Bahriye piyâdeleri tarafından tevkif edilip toplarını Yıldıza tevcih etmiş olmak ithâmiyle saraya teslim olunmuşlardır.

Bu mühim yazıda çok mühim bir yanlış vardır: «İllustration» muhâbiri «31 Mart» vak'ası çıkar çıkmaz mutlakıyyeti iâde edilmiş gibi göstermektedir! Bu nokta kat'iyyen doğru değildir. Fakat buna mukabil Vak'anın müsebbibi olarak Sabâhüddin'in kurdurmuş olduğu Ahrâr partisinden bahsetmesi, üzerinde ehemmiyyetle durulacak bir meseledir.

SON

ŞAHIS İSİMLERİ CEDVELİ

A

Abdi Efendi (Petriç'de müderris) 37.
Abdullah Bey (Düzce eşrâfından) 73.
Abdullah Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
Abdullah Cevdet «Dr.» (İctihad mecmûası sâhibi, İttihad-ve-Terakki cem'iyetinin ilk şekli olan Terakki-ve-İttihad komitesinin müessislerinden) 5 , 6 , 146 , 156 .
Abdullah Zühdü Bey (Yeni-Gazete sâhibi) 42 .
Abdurrahman Şeref Bey (Vak'anüvis, müverrih, Tevfik Paşa kabinesinde Maârif nâzırı) 116 , 145 , 149 , 150 , 161 - 164 , 166 , 172 .
Abd-ül-Aziz Han, Sultan Abd-ül-Aziz, Sultan Aziz (Osmanlı pâdişâhı) 6 , 139 , 144 - 146 , 149 , 166 .
Abd-ül-Aziz Mecdi Efendi (Meb'us ve Meclis Dîvan kâtibi) 46.
Abdülgaffâr Fethi Efendi (Bitlis Kürt şeyhlerinden) 90 .
Abdülhak Hâmid (Edebiyyâtımızın son büyük dâhisi) 161.
Abdülhamîd-i Sânî, İkinci Abdülhamîd, Sultan Hamîd (Osmanlı pâdişâhı) 3-8, 11-13, 15-20, 23-25, 29, 34, 37, 45-48, 56, 84, 88, 95, 100, 109, 111, 113, 116, 119-120, 122-123, 125, 129, 134-160, 162-168, 170, 173, 175, 178, 192-193, 195, 200-209.
Abdülmecid Han, Sultan Abdülmecid, Sultan Mecid (Osmanlı pâdişâhı) 139, 141, 152, 166, 200.
Abdürrahîm Efendi (Şehzâde, Sultan Hamid'in oğullarından, Paris'de intihar etmiştir) 155, 202.
Âbid Efendi «Mehmet—» (Sultan Hamid'in oğullarından) 155.
Âdil Bey (31 Mart vak'ası esnâsında Dâhiliyye müsteşarı) 50.
Âgâh Bey (Bâb-ı-Âlî Terceme - odası Mühimme müdürü) 25.
Agop (Vak'a esnâsında Tünel civârında telef olanlardan) 190.
Ahmed Bey — Bk.: Çürüksulu-Ahmed Bey.
Ahmed Bey (Düzce eşrâfından) 73.
Ahmed Efendi (Düzce'de müderris) 73.

Ahmed Efendi (Düzce müftîsi) 73.
Ahmed Efendi «Hacı—» (Bâb-ı-Ser'askerî Muhâsebât dâiresi mümeyyizlerinden: Terakki-ve-İttihad cem'iyyeti umûmî reisi) 5.
Ahmed Celâlüddin Paşa (Ser-hafiyye) 6.
Ahmed Cevdet Bey (İkdam gazetesi sâhibi) 42.
Ahmed Hilmi Efendi (İnebolu Belediye reisi) 91.
Ahmed Muhtar Paşa «Gazi—» (Müşir, Vak'a esnâsında A'yan reîs-i-sânîsi: daha sonraları bir aralık Sadr-ı-a'zam da olmuştur) 109-110, 164, 213.
Ahmed Râsim Efendi (Bâyezid câmii vâızı) 188.
Ahmed Refik Bey (Osmanlı târîhine âit muhtelif eserler müellifi) 20, 162.
Ahmed Rızâ Bey (İttihad - ve - Terakki'nin meşhur Meclis-i-Meb'ûsan reisi) 6-7, 15, 18, 24, 27, 32, 38, 41, 59-60, 74, 78, 81, 132, 160, 167, 174, 184, 210, 214, 217.
Ahmed Sâib Bey («Abdülhamîd'in evâil saltanatı» isminde bir eser müellifi) 141.
Ahmed Samim Bey (İttihatçılar tarafından öldürülen Hilâl gazetesi başmuharriri) 15, 21.
Ahmed Tevfik Paşa — Bak.: Tevfik Paşa «Ahmed—».
Âkif Bey (Antalya mutasarrıfı) 85.
Âkif Bey (Düzce eşrâfından) 73.
Âkıl Muhtar Bey «Dr.—» (Sultan Hamîd'i son anlarında tedâvî eden hekimlerden) 159.
Albert Vandal — Bk.: Vandal «Albert—».
Ali (Rumeli'de Ağustos ittihatçılarından) 38.
Ali Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
Âlî Paşa (Osmanlı târîhinin en büyük devlet-adamlarından, Sultan Aziz devrinin meşhur Sadr-ı-a'zamı) 144, 148.
Ali Paşa (Hareket-ordusunun hükûmet nezdinde mümessili) 116, 118.
Ali Cevad Bey — Cevad Bey «Ali—».
Ali Ekrem Bey (Nâmık Kemal'in oğlu, saltanat devri valilerinden) 85, 152.
Ali Emîrî Efendi (Son Osmanlı müelliflerinden: Kütüphânesiyle maruftur) 142, 143.
Ali Fethi Bey — Bk.: Fethi Bey «Ali—».

Ali Fuad Bey (Sultan Reşad ve Sultan Vahîdüddin devirlerinde Mâbeyn Başkâtibi»: «Görüp işittiklerim» isminde bir eseri vardır) 18, 168.

Ali Galip Bey (Midilli mutasarrıfı) 85.

Ali Haydar Bey (Ödemiş Belediye reisi) 64.

Ali Kemal Bey (İkdam gazetesi baş-muharriri) 21, 41, 42.

Ali Naki Efendi (31 Mart vak'ası esnâsında Meclis-i-Meb'ûsan reîs-i-muvakkati) 95.

Ali Nuri Bey (Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın oğlu) 25.

Ali Mahvî Efendi (Sultan Hamid'in hocalarından) 142.

Ali Rızâ Paşa (Vak'a esnâsında Harbiye nâzırı) 31, 189.

Ali Suâvî Efendi (Beşinci Murad'ı tahta çıkarmak istiyen gafil âlim) 151, 152.

Ali Şevki Bey (Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın kâtibi: Sonradan büyük-elçiliklerde bulunmuştur) 25, 33-34, 102, 112-113, 115, 117-118, 129-130, 132, 137-138, 169-170, 178.

Alkivyadis Efendi (Sultan Vahîdüddin'in hekimlerinden: Sultan Hamid'i son anlarında tedâvî eden doktorlardandır) 159.

Andriya (Petriç mu'teberânından) 37.

Apostol (Petriç mu'teberânından) 37.

Aram Efendi (A'yan âzâsından: Sultan Hamid'e hal'ini tebliğ eden hey'ete de dâhildir!) 154.

Arhimandridis (Petriç rum metropolidi) 37.

Arif (31 Mart isyânının ele-başılarından olan kamacı-ustası) 23.

Arif Efendi (Düzce tüccarlarından) 73.

Arif Hikmet Paşa «Abdurrahman Paşa-zâde—» (Sultan Hamid'in dâmatlarından, Adliye nâzırlığında bulunmuştur) 157.

Arif Hikmet Paşa (Sultan Hamid'in yetiştirmelerinden: Hali' karârını tebliğ eden hey'et âzâsındandır!) 154.

Arifi Paşa (Trabzon valisi) 91.

Arslan Bey «Mehmet Şefik—» (Lâzıkıyye meb'ûsu: Vak'a esnâsında Hüseyn Câhid zannedilerek öldürülmüştür) 27, 184, 185, 191, 216.

Asaf Bey (Hama mutasarrıfı) 85.

Asım Bey (Kosova vali vekili) 52.

Âsım Efendi «Mustafa—» (A'yandan: Sonradan Meclis-i-A'yan reisi olmuştur) 132.
Âtıf Efendi-Mülâzım—» (Manastır fevkalâde kumandanı Şemsi Paşa'yı öldüren ittihatçı: Sonradan meb'us yapılmıştır!) 9, 13.
Âtıf Hüseyn Bey (Sultan Hamid'in hal'inden sonra Beylerbeyi sarayındaki tabîb-i-husûsîsi: Hâtırâtı Tarih Kurumundadır) 159.
Avni Paşa — Bk.: Hüseyn Avni Paşa.
Ayşe-Sultan (Sultan Hamid'in kızlarından) 155, 160.
Aziz «Sultan—» Bk.: Abd-ül-Aziz Han.

B

Baban-zâde Hamdi Efendi (Bağdad eşrâfından) 67.
Bahâüddin Şâkir Bey (İttihad-ve-Terakki merkez-i-umûmî âzâsından) 122.
Bâkî (Büyük dîvan şâiri) 161.
Behçet Efendi (Debre Belediye reisi) 58.
Bekir Sâmi Bey (Amasya mutasarrıfı: sonradan valiliklerde ve inkılâptan sonra da Hâriciyye vekilliğinde bulunmuştur) 85-86.
Bellini «Gentile—» (Fâtih'in meşhur resmini yapmış olan ressam) 149.
Bolatin Boletinatz «İsâ—» (Arnavut sergerdelerinden) 11.
Bompard «Maurice—» (Fransa sefiri) 156.
Burdan (Petriç Bulgar reîs-i-rûhânî vekili) 37.
Bürhânüddin Bey (Manastır İttihad-ve-Terakki reisi) 62.

C

Câhit Bey «Hüseyn—» (İttihatçıların Tanin gazetesi baş-muharriri) 27, 184, 216.
İsmail Canbolat Efendi (İttihatçı jandarma yüzbaşısı: sonradan Dâhiliyye nâzırı yapılmıştır!) 34, 94.
Câvid Bey (İttihatçıların meşhur Mâliye nâzırı: Selânik dönmelerindendir; Cumhuriyet devrinde i'dâm edilmiştir) 173.

Cebeci-zâde Fuad Bey (Bağdad eşrâfından) 68.
Celâlüddin Paşa «Ahmed—» — Bk.: Ahmed Celâlüddin Paşa.
Celâlüddin Paşa «Dâmad Mahmud—» — Bk.: Mahmud Celâlüddin Paşa «Dâmad—».
Cemal Paşa (İttihad-ve-Terakki'nin «Kanal seferi» denilen fâciayla meşhur Bahriye nâzırı) 13, 122-124.
Cemâlüddin Efendi (Şeyh-ül-İslâm) 19.
Cemil Efendi (Siverekde Hamidiye alayı yüzbaşılarından) 89.
Cevad Bey. «Ali—» (Sultan Hamid'in son Mâbeyn Baş-kâtibi) 16, 30, 40, 101, 104, 112, 129, 186.
Cevdet Bey «Dr. Abdullah—» — Bk.: Abdullah Cevdet «Dr.—».
Cevdet Bey «Ahmed—» — Bk.: Ahmed Cevdet Bey.
Cevher Ağa (Müsâhip) 202, 203.
Cleanti Scalieri — Bk.: Scalieri «Cleanti—».

Ç

Çandır (Ahmed Sâib Bey'in Sultan Hamid'e izâfe ettiği anne!) 141.
Çerkoviç «Yivar—» (Manastır Sırp klübü reisi) 62.
Çirçis (Arnavutlukta Türk hâkimiyyetine isyan ve İttihatçılarla el-birliği eden Toska ihtilâl reisi) 10.
Çürüksulu-Ahmed Bey (Paris'deki Jön-Türklerden) 6.

D

Damyanos (Kudüs rum patriki) 86.
Dâniş Bey (Selânik valisi) 204.
Davud Efendi (Bağdad yahudi cemâatinden) 68.
Derviş (Rumeli'de Ağustos ittihatçılarından) 38.
Derviş Vahdetî «Kıbrıslı Hâfız—» (İttihad-ı-Muhammedî cem'iyyeti âzâsından: Bu cem'iyyetin neşrettiği meşhur Volkan gazetesinin de müessisidir; 31 Mart vak'asının en mühim âmillerinden sayılır) 23, 24, 42.
Dimitrula (Tevfik Paşa'nın uşaklarından) 27.
Ebûbekir Hâzim Bey — Bk.: Hâzim Bey «Ebûbekir —».
Edhem Paşa (Sultan Hamid'in Fransızca hocası) 142.
Edhem Paşa «Müşir Gazi —» (Tesalya kahramanı; Vak'a üze-

rine Harbiye nâzırı olmuştur) 25, 28, 31, 102, 104-105, 180, 186, 215.

Eğinli-Said Paşa — Bk.: Said Paşa «Eğinli —».

Ekrem Bey — Bk.: Ali Ekrem Bey.

Ekrem Bey «Recâî-zâde —» — Bk.: Recâî-zâde Ekrem Bey.

Elmalılı/Küçük-Hamdi Efendi — Bk.: Hamdi Efendi (Elmalılı/Küçük —».

Emilyanos (Menelik rum metropolidi) 53.

Emin Efendi (Kastamonu müftîsi) 92.

Emin Efendi (Hille Belediye reisi) 80.

Emîrî Efendi — Bk.: Ali Emîri Efendi.

Emrullah Efendi (İttihad-ve-Terakki Maârif nâzırlarından) 164.

Enver Paşa (Osmanlı imparatorluğunun yıkılmasına sebeb olan İttihad-ve-Terakki komitecilerinin en mühimmi: Birinci cihan harbindeki Harbiye nâzırı ve Baş-kumandan vekili) 8-9, 13, 105, 107, 113, 160-161, 168, 173.

Es'ad Toptâni Paşa (Arnavud, Draç meb'ûsu, yahudi Karasu'nun riyâsetinde Sultan Hamid'e hal'ini tebliğ eden hey'et âzâsından) 97-99, 138, 154.

Eşkotva (Menelik Bulgar cemâatinden) 53.

Eyüp Sabri Efendi (Kolağası; Ohri Redif taburu kumandanı: Meşhur Niyâzi ile berâber çetecilik ederek Tatar-Osman Paşa'yı Manastır'dan dağa kaldırmış olan İttihad-ve-Terakki komitecisi) 9, 13.

Fahri Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.

Fâik Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.

Fâtih Sultan Mehmet (Büyük Osmanlı pâdişâhı) 149, 162, 167.

Ferdinand (Osmanlı hâkimiyyetinde Bulgaristan prensi ve ikinci meşrûtiyyetin i'lânı üzerine müstakil Bulgar kralı) 125.

Ferid Efendi (Sultan Hamid'in hocalarından) 142.

Ferid Paşa «Avlonyalı —» (Mutlakıyyet devrinin son Sadr-ı-a'zamı: Tevfik Paşa kabinesinde Dâhiliyye nâzırlığına tâyin edilmiştir; bu Ferid Paşa «Drita» ismindeki Arnavut komitesinin en eski âzâsındandır) 11, 172-175.

Fethi Ahmed Paşa «Dâmâd —» (Tophâne müşîri: Türk müzeciliğinin müessisidir; ilk meşrûtiyyetin ilânında muh-

telif milliyyet cereyanlarına karşı Türk dilinin resmî lisan olmasını te'min etmiş olan Mâbeyn müşîri ve Bahriye nâzırı Eğinli-Said Paşa merhûmun kaynatasıdır) 152.

Fethi Bey «Ali —» (Binbaşı: Sultan Hamid'i Selânik'e götürmüş olan muhâfız kıt'anın kumandanıdır; Cumhuriyet devrinde Baş-vekil olmuştur) 155, 203.

François-Joseph (Avusturya imparatoru) 125.

G

Galip Bey (Miralay: Istanbul Jandarma ve Polis müfettiş-i-umûmîsi) 202.

Gardet (Sultan Hamid'in Fransızca hocalarından) 142.

Gazi-Osman Paşa (Plevne'nin şanlı müdâfii) 152.

Gerdan-kıran Ömer Efendi — Bk.: Ömer Efendi «Gerdan-kıran—».

Geşof/Guéchoff Efendi (Bulgaristan prensliğinin Istanbul Kapu-kethudâsı/Kapu-kâhyası) 125.

Gladstone (İngiliz Whigs partisinin meşhur reisi) 143.

Guatelli (Sultan Hamid'in mûsikî hocalarından) 142.

Gülcemâl Kadın-Efendi (Sultan Reşad'ın annesi) 167.

Gülnihâl Kadın-Efendi (Yanlış olarak Sultan Hamid'in annesi gösterilmiştir) 142.

H

Hâdî Paşa (Selânik'deki Üçüncü ordu kumandan vekili Mahmud Şevket Paşa'nın Hareket-ordusu kumandanlığına geçmesi üzerine Selânik'de ona vekâlet etmiştir) 96, 155, 204-206, 208.

Hakkı (Petriç eşrâfından) 37.

Hakkı Efendi «Hacı —» (İttihad-ve-Terakki muhâliflerinden 42.

Hakkı Paşa (Dirâyetsizliğiyle Osmanlı imparatorluğunun inkırâzına yol açmış olan meşhur İttihatçı sadr-ı-a'zam) 175.

Halaçyan Efendi (İttihad-ve-Terakki'nin Istanbul meb'uslarından: nâzırlıklarda da bulunmuştur) 184, 188.

Halil (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
Halil Ağa (Tevfik Paşa'nın aşçı-başısı) 104.
Hâlis Efendi (Ders-vekili) 100.
Hamdi-Çavuş «Arnavut —» (31 Mart vak'asının ele-başısı) 23.
Hamdi Efendi «Elmalılı/Küçük —» (İlmiyye mesleğinden: Sultan Hamid aleyhine iftirâlarla dolu bir fetvâ müsveddesi yazmış olan meb'us) 136.
Hamid «Sultan —»Bk.: Abdülhamid.
Hâmid — Bk.: Abdülhak Hâmid.
Hammâde Paşa (Tevfik Paşa kabinesinde Evkaf nâzırı: Mısırlıdır) 172.
Hasan (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
Hasan «Çerkez —» (Vak'ada yaralananlardan) 191.
Hasan Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
Hasan Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı: Bu alayda Hasan isimli iki yüzbaşı vardır) 89.
Hasan Efendi (Zabtiye Nezâretinde İttihad-ve-Terakkî mümessili olan yüzbaşı) 187.
Hasan Edib Efendi (Menelik'de binbaşı) 53.
Hasan Fehmi Bey (İttihad-ve-Terakki komitecilerinin Köprü üstünde öldürdükleri Serbestî gazetesi baş-muharriri) 14, 15, 21, 198, 212.
Hasan Fehmi Paşa (Tevfik Paşa kabinesinde Adliye nâzırı) 19.
Hasan Hüsni Bey (Edremit Belediye reisi) 64.
Hasan Tosun Bey — Bk.: Tosun Bey «Hasan—».
Hâşim (*Ustrumca ahâlisinden*) 36.
Hayrüddin Efendi (Menelik Belediye reisi) 53.
Hâzim Bey «Ebubekir —» (Eski Dâhiliyye nâzırlarından) 161.
Hıfzı Paşa (Manastır valisi) 9.
H. Nâzım Bey — Bk.: Reşit Rey Bey.
Hurşid (Rumeli'de Ağustos İttihatçılarından) 38.
Hurşid Paşa (Topçu ferikı: Tophâne nâzırı ve Dîvân-ı-Harp reisi) 100, 101, 117, 118.
Hüseyn Avni Paşa (Ser-asker) 6.
Hüseyn Efendi (Siverek'de Hamîdiyye alay-kâtibi) 89.
Hüseyin Hilmi Paşa (Tevfik Paşa'nın selefi olan Sadr-ı-a'zam)

7, 24, 26, 30-33, 38, 43, 45-47, 53, 79, 84, 173-176, 188, 210.
Hüseyn Hüsni Paşa (Ferik: Selânik Redif fırkası kumandanı; Hareket-ordusunun Mahmud Şevket Paşa'dan evvelki ilk kumandanıdır) 96, 107, 202.

İ

İbn-ül-Emin Mahmud Kemal Bey («Son Sadr-ı-a'zamlar» müellifi) 19, 157, 158.
İbrahim (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
İbrahim Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
İbrahim Temo (İttihad-ve-Terakki'den evvelki Terakki-ve-İttihad komitesinin müessislerinden) 5.
İlyas Bey (Sultan Hamid'in Esvapçı-başısı) 168.
İsâ Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
İshak Bey (Düzce eşrâfmdan) 73.
İshak Bey (Düzce Belediye reisi) 73.
İshak Paşa (Birinci cihan harbinde Trablusgarp kumandanı) 160.
İshak Sükûtî Bey (İttihad-ve-Terakki'den evvelki Terakki-ve-İttihad komitesi müessislerinden) 5-6.
İsmail (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
İsmail Bey (Siverek'de Hamîdiyye Alay-kumandanı) 89.
İsmail Efendi (Hille müftîsi) 80.
İsmail Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
İsmail Paşa «Ferik —» (Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın babası: Kırım hanları hânedâniyle karâbeti vardır) 3.
İsmail Paşa (Mekâtib-i-Askeriyye nâzırı) 6.
İsmail Paşa (İsmi zikredilmişse de hüviyyetinden bahsolunmamıştır) 106.
İsmail Hakkı Bey (Bağdad Belediye tabîbi) 68.
İsmail Hakkı Bey (Selânik Belediye reisi) 155.
İsmail Hakkı Okday Bey (Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın böyük oğlu) 4, 25, 29, 103, 112.
İsmail Kemal Bey (Arnavut, Berat meb'ûsu) 29, 180, 184, 186, 212.
İsmail Mâhir Efendi (Kastamonu meb'ûsu) 92.
İsmail Mâhir Paşa (Sultan Hamid'in maiyyetinden: İttihad-

ve-Terakki komitecileri tarafından öldürülmüştür) 20.
İspatari Efendi (31 Mart vak'asında telef olan rum yüzbaşı) 188-189.
İzzet Paşa (Vak'a esnâsında Erkân-ı-Harbiyye-i Umûmiyye reisi) 32.
İzzet Paşa «Arab —» (Sultan Hamid devrinde Mâbeyn Kâtib-i-Sânîsi, vezir) 12, 42.

K

Kâmil Bey (Düzce'de Çerkez beylerinden) 73.
Kâmil Efendi (Manastır Zirâat klübü reisi) 62.
Kâmil Paşa «Kıbrıslı —» (Mutlakıyyet ve ikinci Meşrûtiyyet devirleri sadr-ı-a'zamlarından) 12, 19, 29, 32, 212.
Kanunî — Bk.: Süleyman «Kanunî».
Kapril Efendi (Tevfik Paşa kabinesinde Ticâret ve Nâfia nâzırı) 172.
Kapsali (Manastır Ulah klübü reisi) 62.
Karasu Efendi «Manoel —» (Selânik meb'ûsu olan yahudi: Sultan Hamid'e hal'ini tebliğ için teşkil edilen hey'etin reisi!) 154, 201, 202.
Kâzım (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
Kâzım Paşa (Müşir) 6.
Kemal «Nâmık —» — Bk.: Nâmık Kemal.
Kemal Paşa (Sultan Hamid'in Fransızca hocalarından) 142.
Kératry «Comte de —» («Mourad V» ismindeki eserin müellifi) 151.
Kerim Paşa (Doktor) 187.
Kevser Hanım (Mâbeynci Seyyid Bey'in zevcesi) 146.
Kirkor (Balıkçı: Vak'ada yaralananlardandır) 190.
Kızıl-Sultan (Anadolu'da bir Ermenistan teşkili için Ermeni komitecilerinin çıkardıkları ihtilâlleri tenkil ettirdiği için Avrupa'daki Türk düşmanlarının Sultan Hamid'e taktıkları «Le sultan rouge» lâkabının gafil İttihatçılar tarafından Türkçeye çevrilip yıllarca kullanılan yüz-kızartıcı şekli) 146-147.
Koço (Petriç ahâlîsinden) 37.
Kohen (Ustrumca Yahudi cemâati reisi) 36.

Kopas Efendi (Yunanlılık cereyanlarına karşı Osmanlı idâresine sadâkatiyle meşhur Sisam beyi) 88.

L

Lamouche (Fransız miralaylarından: Bir Osmanlı târîhi te'lîf etmiştir) 125.
Leonida (Eczâcı) 190.
Lirasm (Ustrumca Bulgar metropolidi) 36.
Lombardi (Sultan Hamid'in mûsikî muallimlerinden) 142.
Lûtfi Efendi «Vak'anüvis —» (Sultan Hamid'in târih hocası) 142-143.
Lûtfi Simavî Bey (Sultan Reşad devrinde Baş-mâbeynci: Hâtırâtını neşretmiştir) 154.

M

Mahmud Celâlüddin Paşa «Dâmad —» (Sultan Hamid devrinin ilk vükelâsından: Tophâne müşiri Dâmad-Fethi Ahmed Paşa'nın oğludur) 152.
Mahmud Kemal Bey «İbn-ül-Emin —» — Bk.: İbn-ül-Emin Mahmud Kemal Bey.
Mahmud Muhtar Paşa (Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu, Hassa ordusu kumandanı) 26, 100, 186, 215-216.
Mahmud Şevket Paşa (Hareket-ordusu kumandanı) 92, 94-97, 105, 109, 111, 113, 115-121, 135, 154, 162-165, 173, 175, 192-195.
Mahvî Efendi — Bk.: Ali Mahvî Efendi.
Mâlûmyan (Taşnakzutyun ermeni ihtilâl komitesinin İttihad-ve-Terakki nezdinde murahhası) 122.
Mandelstam «André —» (Rus sefâreti baş-tercümanı: «Le sort de l'Empire ottoman» isminde bir eseri vardır) 8.
Mavrokordato Efendi (Tevfik Paşa kabinesinde Orman, Maâdin ve Zirâat nâzırı) 172.
Mazhar (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
Mazhar Bey (Mekâtib-i-Askeriyye nâzırı İsmail Paşa'nın akrabâsından: Terakki-ve-İttihad komitesinin teşekkülünü hükûmete haber vermiştir) 6.
Mazlyah Efendi «Nesim —» (Meb'us ve Dîvân-ı Riyâset kâtibi) 46.

Mazlum Bey (Tevfik Paşa'nın maiyyetinden) 27, 103.
Mecdüddin Efendi «Yüzbaşı —» (Selânik ordu müşirliği kâtib-i-husûsîsi: Osmanlı Hürriyet cem'iyyetinin Paris'le muhâberesini te'min etmiştir) 7.
Mecid «Sultan —» — Bk.: Abdülmecid.
Mehmet «Bölük-emîni —» (31 Mart vak'asının ele-başılarından) 23.
Mehmet Bey (Sultan Hamid'in muhâfız kıt'ası olan «Söğütlü bölüğü» kumandanı, Türkmen beyi) 148.
Mehmet Efendi (Düzce'de müderris) 73.
Mehmet Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
Mehmet Efendi (Petriç müftîsi) 37.
Mehmet Âbid Efendi — Bk.: Âbid Efendi «Mehmet —».
Mehmet Ali Efendi (Manastır Cem'iyyet-i-İlmiyye reîsi) 62.
Mehmet-ibni-Remzi «Kilimci-zâde —» (Lefke eşrâfından) 93.
Melek Hanım (Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın zevcesi) 103.
Midhat Paşa (Sultan Hamit devri sadr-ı-a'zamlarından) 13, 146.
Mihran Efendi (Bağdad ermeni tâcirlerinden) 67.
Mişon Mizrahi (Manastır Mûsevî klübü reîsi) 62.
Muhtar Bey «Binbaşı —» (Hareket ordusunun maktul düşen zâbitlerinden) 120.
Muhtar Paşa «Gazi Ahmed —» — Bk.: Ahmed Muhtar Paşa «Gazi —».
Murad «Sultan —»/Beşinci Murad/Murâd-ı Hâmis (Osmanlı pâdişahlarından) 6, 141-142, 145-146, 151-152, 154, 207.
Murad Bey (Bağdad gazetesi müdürü) 67.
Murad Bey «Mîzancı —» (Mîzan gazetesi sâhibi, Düyûn-ı-Umûmiyye komiseri, târihçi) 6, 23, 42.
Mûsâ-Çelebi (Fetret devrinde saltanatlarını i'lân eden şehzâdelerden) 141.
Mûsâ Kâzım (Manastır Arnavut Başkım klübü reîsi) 62.
Mustafa Ağa «Has-ağası —» (İzmit mütesellimi: Mâbeyn müşîri ve Bahriye nâzırı Eğinli-Said Paşa'nın babası) 151.
Mustafa Bey «Doktor —» (Bağdad Osmanlı klübü idâre meclisi âzâsından) 68.
Mustafa Efendi (Selânik'de Topçu alay-imamı: İttihad-ve-Terakki komitesinin ilk kurbanlarındandır) 8.
Mustafa Âsım Efendi — Bk.: Âsım Efendi «Mustafa —».

Mustafa Şevket Efendi (Manastır'da alay müftîsi) 42.

Muşeg (Adana piskoposu: «Adana vak'ası» denilen Ermeni ihtilâl hareketinin mürettibi olan papaz) 123.

Muzafferüddin Kacar (Sultan Hamid devrinde İran şâhı: İkinci Abdülhamîd'in talebi üzerine Âzerbaycan'da Türkçe tedrîsât yapılmasına müsâade etmiştir) 148-149.

Münib Bey (Menelik Cezâ reîsi) 53.

Münir Paşa (Sultan Hamid devrinde Paris sefiri) 152.

N

Nâci Efendi «Mülâzım Ömer —» (İttihad-ve-Terakki müessislerinden: Sonradan meb'uş olmuş ve «Hatîb-i şehîr Ömer Nâci Bey» diye anılmıştır) 7, 13.

Nâdir Ağa (Sultan Hamid'in meşhur müsâhibi) 100.

Nâdir Bey (Nümûne-i-Terakki mektebi müdürü: Terakki-ve-İttihad komitesinin ilk kâtib-i-umûmîsidir) 5-6.

Nâil Efendi (Yüzbaşı) 189.

Nâile Hanım (Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın kızı) 27, 103.

Nâilî Efendi «Şeyh —» (Terakki-ve-İttihad komitesi Samatya şûbe reîsi) 6.

Nakî Efendi (Selânik Askerî-Rüşdiyye mektebi Fransızca muallimi: İttihad-ve-Terakki müessislerindendir) 7.

Nâmık Kemal (Meşhur şâir) 152.

Nâzan Dânişmend (Türçenin ilk meşrûtiyyet Kanûn-ı-esâsîsinde resmî dil olarak kabulünü te'min eden Mâbeyn müşîri ve Bahriye nâzırı Eğinli-Said Paşa'nın torunu: Dedesinin hâtırâtını neşretmiştir) 152.

Nazif Bey — Bk.: Süleyman Nazif Bey.

Nazif Sürûrî Bey (Şûrây-ı-Devlet âzâsından) 54.

Nâzım Bey (İkinci meşrûtiyyet hareketinde «Kahramân-ı hürriyyet» denilen Enver Bey tarafından yaralanmış olan Selânik merkez kumandanı) 8.

Nâzım Bey «Doktor —» (Meşhur ittihatçı) 21.

Nâzım Bey «Mehmet —» (Konya valisi) 85.

Nâzım Paşa (Hassa ordusu kumandanı) 30, 96, 97, 100.
Nâzım Paşa (Ahmed Rızâ Bey zannedilerek vurulan Adliye nâzırı) 24, 27, 185, 191, 216.
Nacib Ali Bey (Ankara İstiklâl mahkemesi müddaî-i-umûmîsi: Sultan Hamid'in otuz üç sene muhâfaza ettiği Osmanlı imparatorluğunu İttihad-ve-Terakki'nin on senede yele verdiğini bir mahkeme celsesinde i'lân etmiştir) 158.
Nersisyan Efendi (Kastamonu ermeni papazı) 92.
Nevzad (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
Nihad Efendi «Binbaşı —» (Manastır Askerî-klüb reîsi) 62.
Niyâzî Bey (Kahramân-ı hürriyyet denilen meşhur İttihatçı: Hâtırâtında geyiğine de «Rehber-i hürriyyet» ünvânını vermiştir) 7-10, 13, 107.
Nuri Bey (Tekaüd sandığı ve Borsa müdürü: Tevfik Paşa kabinesinde Mâliye nâzırlığına seçilmiştir) 29.
Nuri Efendi «Hacı —» (Fetvâ-emîni: Her türlü ısrarlara rağmen Sultan Hamid'in hal'i hakkında fetvâ vermekten imtinâ' etmiş olan kanâat kahramanı) 136, 138.
Nurüddin Efendi (Bağdad ulemâsından) 67.

O

O'connor «Nicolas —» (Sultan Hamid devrinde İngiltere'nin Istanbul sefiri) 156.
Orhan Gazi (İkinci Osmanlı hükümdarı) 160.
Osman Efendi (Siverek'de Hamîdiyye alay-kâtibi) 89.
Osman Paşa «Gazi —» — Bk.: Gazi-Osman Paşa.
Osman Paşa/Osman Fevzi Paşa «Tatar —» (Manastır fevkalâde kumandanı: Niyâzî ve Eyyub Sabri çetesi tarafından dağa kaldırılmıştır) 9-10.
Osman Fâiz Efendi (Kolağası: İttihad-ve-Terakki komitesinin Zabtiye nezâretindeki mümessillerinden) 187.

Ö

Ömer Efendi «Gerdan-kıran —» (Sultan Hamid'in hocalarından) 142.

P

Pallaviçini (Sultan Hamid devrinde Avusturya-Macaristan sefiri) 16.
Panayot (31 Mart vak'asında yaralanan gemici) 190.
Paraskevidis «Nikolaki —» (Beylerbeyi hastahânesi doktorlarından: Sultan Hamid'i son anlarında tedâvi eden hekimlerdendir) 159.
Pavla (Manastır Bulgar klübü reisi) 62.
Piristû Kadın-Efendi (Sultan Hamid'i yetiştiren ve cülûsundan i'tibâren «Vâlide-Sultan» ünvânını alan üveyannesi) 141.

R

Rahmi Bey (Meşhur İttihatçı meb'us) 13, 21, 184.
Râif Paşa (Tevfik Paşa kabinesinde Şûrây-ı-Devlet reîsi) 172.
Râkım Efendi (Bağdad ulemâsından) 67.
Râsih Bey (Düzce'de Çerkez beylerinden) 73.
Râsim (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
Râşid Efendi «Kasap-zâde Mehmed —» (Lefke eşrâfından) 93.
Recâî-zâde Ekrem Bey (Tanzîmât edebiyyâtının meşhur sîmâlarından: Muhtelif nâzırlıklarda ve A'yân âzâlığında bulunmuştur) 27.
Receb Efendi (Siverek Hâmîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
Redif Paşa (Ser-asker) 150.
Refîa-Sultan (Sultan Hamid'in kızlarından) 155.
Refik Paşa (Sultan Hamid devrinde Birinci suvâri fırkası kumandanı: Meşrûtiyyet devrinde alaylıların ordudan ihrâcına karşı çıkan galeyan üzerine altı ay hapse mahkûm olmuştur) 22.
Remzi Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
Reşad «Sultan —»/Sultan Mehmed Reşad-Han/Beşinci Mehmet/Mehemmed Hân-ı Hâmis (Sultan Hamid'in kardeşi ve halefi olan Osmanlı pâdişâhı) 3, 6, 18, 154, 159-161, 166-171, 173-174, 201, 206, 207.
Reşad Bey (Tekirdağ mutasarrıfı) 52.
Reşid Bey/Reşid Rey (Halep valisi; sonradan Dâhiliyye nâzır-

lığında da bulunmuştur: Edebiyatta H. Nâzım nâm-ı-müsteâriyle mâruftur) 85, 98-99, 145-147, 152.

Reşid Bey (Musul valisi) 85.

Reşid Paşa (Serez mutasarrıfı: Sonradan valiliklerde de bulunmuştur) II.

Reşid Paşa (Sultan Hamid devrinde Viyana sefiri) 17.

Rifat (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.

Rifat Bey (Tevfik Paşa kabinesinde Mâliye nâzırı) 172, 174.

Rifat Bey (Halep meb'ûsu) 184, 186-187.

Rifat Bey «Mevlanzâde —» (Meşhur muharrir: İttihad-ve-Terakki tarafından ölümle tehdîd edilmiştir) 41, 42.

Rifat Bey «Selânikli —» (Sultan Hamid'i son anlarında tedâvî eden doktorlardan) 159.

Rifat Paşa (Hâriciyye nâzırı) 97-99, 172, 177.

Rızâ Bey (Bağdad Polis müdürü) 68.

Rızâ Paşa «Ali —» — Bk.: Ali Rızâ Paşa.

Rızâ Paşa (Birinci ferik: Tevfik Paşa kabinesinde Bahriye nâzırı) 172, 185.

Rızâ Tevfik Bey «Doktor —» (Meşhur şâir: Meb'uslukta ve bir aralık da Maârif nâzırlığında bulunmuştur) 156.

Robila «Kontes —» (Osmanlı hizmetinde Jandarma müfettiş-i-umûmîsi olan Robilan Paşa'nın karısı) 206.

Robilan Paşa (Osmanlı hizmetinde bulunan italyan Jandarma müfettiş-i-umûmîsi: Selânik'de sonradan Sultan Hamid'e tahsis edilen Allatini köşkünde oturmuştur) 155, 204, 206.

S

Sabâhüddin Bey «Prens —» (Annesi sultan olmakla beraber baba tarafından bir gürcü köle nesline mensuptur ve pek tabiî olarak prens değildir: Osmanlı imparatorluğunu yıkacak bir «Adem-i merkeziyyet» siyâseti tâkib etmiş ve Anadolu'da bir Ermenistan teşkili için ermeni komitecileriyle el-birliğinden bile çekinmemiştir) 216-217.

Sabri Bey (İttihatçı: Tevfik Paşa kabinesinde Adliye nezâretine seçilmişse de i'tizâr etmiştir) 173.

Sâdık Paşa «Şerif —» (Mekke şerifleri âilesinden) 70.
Sa'düddin Bey (Tevfik Paşa'nın kâtibi Ali Şevki Bey'in arkadaşlarından) 26.
Said Bey (Üsküp meb'ûsu) 184.
Said Paşa (Sadr-ı-a'zam Kâmil Paşa'nın oğlu) 42.
Said Paşa «Eğinli — / Böyük —» (Sultan Hamid devrinin bidâyetlerinde Mâbeyn müşîri ve Bahriye nâzırı: Avrupaca mâruf Rıyâzıyyât âlimlerindendir. İlk Meşrûtiyyet Kanûn-ı-esâsîsinde Türkçenin resmî dil olarak kabulünü te'min etmiştir) 151-152.
Said Paşa «Şâpur — / Küçük —» (Sadr-ı-a'zam ve Vak'a esnasında A'yan reîsi: «Küçük» lâkabı boyundan dolayıdır) 19, 27, 96, 109-110, 132, 137, 151, 164, 166.
Said Davud Bey (Dîvân-ı-Hümâyun tercümanı Davud Efendi oğlu) 178-179.
Salâhüddin Bey (Erkân-ı-Harp kaymakamı: Rumeli'deki meşrutiyyet hareketinde Hasan Tosun Bey'le berâber Manastır çetesinin başında bulunmuştur) 9.
Sâlih Paşa (Tevfik Paşa kabinesinde Harbiye nâzırı: Sonradan Sadr-ı-a'zam da olmuştur) 172.
Sâmi Bey (Manastır polis müfettişi: İttihatçıların ilk meşrûtiyyet hareketinde maktul düşenlerdendir) 8.
Sâmi Paşa «Ferik —» (A'yandan: Hareket-ordusunun Istanbul'a girişini Meclis-i-millî'de şehrin ikinci fethi gibi göstermiştir!) 167.
Scalieri «Cleanti —» (Masonların Beşinci Murad'ı yeniden tahta çıkarmak için kurdukları komitenin reisi) 153.
Seyyid Bey (Mâbeyncilerden) 146.
Suâvî «Ali —» — Bk.: Ali Suâvî.
Subhi Bey (Halep meb'ûsu Rifat Bey'in oğlu) 186-187.
Sultan Hamid — Bk.: Abdülhamîd-i Sânî.
Süleyman «Kanûnî —» (Büyük Osmanlı pâdişâhı) 162.
Süleyman Bey (Diyarbekir valisi) 85.
Süleyman-Çelebi (Fetret devrinde saltanatını i'lân eden şehzâdelerden) 141.
'eyman Efendi «Buhârâlı Şeyh —» (Sultan Hamid tarafından Orta-Asya Türkleri nezdine elçilikle gönderilmiş

olan «Lugat-i Çagatâyî ve Türkî-i Osmânî» müellifi: Peşte'deki Turan kongresinde de Sultan Hamid'i temsîl etmiştir) 147.
Süleyman Nazif Bey (Son böyük Osmanlı edîplerinden: Muhtelif valiliklerde bulunmuştur) 156.
Süleyman Paşa (Sultan Aziz'in hal'inde âmil olanlardan) 6.
Süreyyâ Bey (Bağdad'da çıkan İnkılâb gazetesi müdürü) 68.

Ş

Şâdiye-Sultan (Sultan Hamid'in kızı) 114, 155, 162.
Şahrikyan (Taşnakzutyun ermeni ihtilâl komitesinin İttihad-ve-Terakki nezdinde murahhası) 122.
Şâkir «Turşucu —» (Vak'a esnâsında yaralananlardan) 190.
Şefik Arslan Bey «Mehmet —» — Bk.: Arslan Bey «Mehmet Şefik —».
Şefik Bey «Kaymakam —» (Ser-asker yâverlerinden: Terakki-ve-İttihad komitesinin Bâb-ı-Ser'askerî şûbe reîsi) 6.
Şemsi Paşa (Birinci-ferik, Manastır fevkalâde-kumandanı: İttihad-ve-Terakki'nin meşrûtiyyet istihsâli hareketinde mülâzım Âtıf Efendi tarafından şehîd edilmiştir) 9, 13.
Şemsüddin (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
Şerif Efendi (Sultan Hamid'in hocalarından) 142.
Şerif Paşa «Mehmet —» (Sultan Hamid'in dâmadlarından: nâzırlıklarda bulunmuştur) 157.
Şevket Bey (Basra vali vekili ve defterdarı) 98.
Şevket Paşa «Mahmud —» — Bk.: Mahmud Şevket Paşa.
Şükri Bey (Kastamonu meb'ûsu) 92.

T

Tâhir Efendi (Selânik Askerî Rüşdiyye müdürü: İttihad--ve Terakki müessislerinden) 7.
Tahsin Paşa (Sultan Hamid devrinde Mâbeyn baş-kâtibi) 11-12, 139, 148.
Tahsin Uzer Bey (Sultan Hamid Selânig'e götürüldüğü zaman oranın merkez-kaymakamı ve polis müdür-vekili: Cumhuriyet devrinde Üçüncü umûmî müfettiş olmuştur) 18, 94, 100, 154-155.

Talât Paşa (İttihad-ve-Terakki'nin meşhur sadr-ı-a'zamı) 7, 13, 18, 70, 74, 109-110, 122-123, 132, 160, 173-175.
Tevfik Paşa «Ahmed —» (31 Mart vak'ası esnâsında Sadr-ı-a'zam: Daha sonra da sadâretleri vardır) 3-4, 16, 19, 24-25, 27, 33-35, 43, 45-49, 53, 56, 61-64, 71, 75, 79, 81, 48-87, 92, 96-97, 99, 102, 108, 110-112, 114-115, 117-121, 124, 126-127, 129-133, 135, 138, 166, 169-170, 172-178, 180, 191, 212.
Tikaros (Manastır rum klübü reîsi) 62.
Timur (Ustrumca ahâlîsinden) 36.
Timur (Petriç ahâlîsinden) 37.
Marcelle Tinayre (Vak'a esnâsında Istanbul'a gelmiş olan «Notes d'une voyageuse en Turquie» müellifi) 18.
Tîr-i-Müjgân Kadm-Efendi (Sultan Hamid'in annesi) 141.
Tosun Bey «Hasan —» (Binbaşı: Kaymakam Salâhüddin Bey'le berâber Manastır çete reîsi) 9.

V

Vahdetî «Kıbrıslı Hâfız Derviş —» — Bk.: Derviş Vahdetî.
Vahîdüddin «Sultan Mehmet —» / Altıncı Mehmet/Mehemmed-i Sâdis (Son Osmanlı pâdişâhı) 4, 18, 159.
Vandal «Albert —» (Fransız müverrihlerinden) 143.
Vefik Bey (Sıvas vali vekili) 66.
Vefik Bey (Bağdad Rüsûmât müdürü) 68.
Vehbi Efendi (Debre müftîsi) 58.

Y

Yakovis (Petriç Bulgar reîs-i-rûhânîsi) 37.
Yanoş (Petriç ahâlîsinden) 37.
Yavuz Sultan Selim (Büyük Osmanlı pâdişâhı) 162.
Yermanos (Ustrumca rum metropolidi) 36.
Yorgi (Marangoz: Vak'ada yaralanmıştır) 190.
Yorgi Efendi (Kastamonu rum papazı) 92.
Yusuf (Ustrumca ahâlîsinden) 36.
Yusuf Kemal Bey (Meb'us) 184.
Yusuf Paşa (Cebel-i-Lübnan mutasarrıfı) 87.

Z

Zehrâ Hanım (Tevfik Paşa âilesinden) 103.
Zekeriyyâ «Hacı —» (Rumeli'deki Ağustos İttihatçılarından) 38.
Zihni Paşa (Tevfik Paşa kabinesinde Şûrây-ı-Devlet reîsi) 29.
Zika (Petriç ahâlîsinden) 37.
Zıyâ (Petriç ahâlîsinden) 37.
Zıyâ Efendi (Siverek Hamîdiyye alayında yüzbaşı) 89.
Zıyâ Efendi (Siverek'de Hamîdiyye alay-kâtibi) 89.
Zıyâ Paşa (Mîr-i-livâ: Bağdad İttihad-ve-Terakki reîsi) 67.
Zıyâüddin Efendi «Mehmet —» (Vak'a esnâsında Şeyh-ül-İslâm) 46, 131, 136, 137, 170, 201.

Yer ve müessese isimleri

A

Adalar — 117-118.
Adana — 33-34,121, 123-124.
Ağustos (Rumelinde) — 38.
Ahrâr fırkası (İttihad-ve-Terakki'ye muhâlif partilerden) — 40, 61.
Allatini (Sultan Hamid'in hal'inden sonra sevkedildiği Selânik'de ikaametine tahsîs edilen köşk) 155.
Almanya — 140, 149.
Amasya — 85-86.
Anadolu — 35, 50, 92, 121-122, 140, 143, 154.
Ankara — 81, 158.
Antalya — 85.
Arnavutluk — 10.
Askerî Tıbbiyye — 5.
Atina — 128.
Avrethisarı — 35.
Avrupa — 6-7, 87, 98, 121, 123, 127, 143, 151, 156.
Avusturya — 16-17, 69, 124-128, 149.
Ayasofya câmii — 161.
Ayasofya meydanı — 136, 163.
Ayastefanos (Yeşilköy) — 96-97, 101, 109-111, 116, 134-136, 163.
Âzerbaycan — 148-149.

B

Baalbek — 44-45.
Bâb-ı-Âlî (Şimdiki Istanbul vilâyeti binâsına) 3, 6, 16, 22, 25-27, 29, 30, 49, 102, 108, 111, 117-119, 127, 132, 144, 157, 173, 176
Bâb-ı-Meşîhat (Şeyh-ül-İslâm kapusu) — 150.
Bâb-ı-Ser'askerî (Ser-asker kapusu, Harbiye nezâreti: Şimdikî üniversite binâsı) — 5-6, 26-27, 31, 101-102, 117-119, 150.

Bafra — 75.
Bahçe (kazâ) — 124.
Bağdad — 67.
Balkan/Balkanlar — 8, 34, 61, 95, 149-150, 157.
Bartın — 65.
Basra — 73-74, 98, 140.
Belgrad — 6.
Berlin — 102, 112, 125.
Beşiktaş — 28, 30-31.
Beykoz — 117-118.
Beylerbeyi hastahânesi — 159.
Beylerbeyi sarayı — 157-158, 160-161.
Beyoğlu — 21, 26.
Beypazarı — 81.
Bigadiç — 80.
Bilâd-ı-Selâse (İstanbul ve mülhakaatı) 117-118.
Bitlis — 90-91.
Bolu — 73.
Bosna-Hersek — 22, 69, 124-126, 128.
Bulgaristan — 22, 36, 124-128.
Bulgar müttahid Millî fırkası (İttihad-ve-Terakki'nin müttefiki olan Bulgar komitesi) — 35.
Bursa/Hudâvendigâr vilâyeti — 92.

C

Cebel-i-Lübnan — 87.
Cezâyir — 125.
Cezâyir-i Bahr-i-sefîd (Anadolu'nun garbındaki adalar vilâyeti) 85.

Ç

Çanakkale — 168.
Çatalca — 72, 101, 117-118.
Çekmece — 117-118.
Çenberlitaş — 140.
Çerkeş — 72, 78-79.
Çırağan sarayı — 154, 167.

D

Daday — 81-82.
Dâr-ül-Aceze — 140.
Dâr-ül-Fünûn — 15.
Davutpaşa kışlası — 102.
Derbe — 57-58.
Demirhisar — 44.
Derne — 74.
Diyarbekir — 85.
Dolmabahçe (Semt) — 31.
Dolmabahçe sarayı — 144, 169.
Dörtyol — 121.
Draç — 59-60, 97-98, 154.
Drama — 54, 95.
Drita (Türk idâresine karşı istiklâl sevdâsı güden Arnavut komitesi) — 11.
Düyûn-ı-Umûmiyye (Şimdi Istanbul'da lise olan binâ) — 6.
Düzce — 72.

E

Edimburg — 151.
Edirne — 8, 11, 56, 68-71, 97.
Edremit — 63-64.
Epir — 20.
Ereğli — 79.
Ermenistan (Ermeni komitecilerinin tahayyül ettikleri muhayyel devlet) — 143, 154.
Ertuğrul (Bursa'da eski sancak) 93.
Erzin — 121, 124.
Erzurum — 63.
Eskişehir — 147.
Etfâl Hastahânesi — Bk.: Şişli Etfâl hastahânesi.
Eyüp/Eyüp-Sultan — 168.

F

Ferizovik/Firizovik/Férisovetchi (Arnavutluk'da) — 10-11, 56-57, 59.

Feshâne fabrikası — 140.
Fransa — 126, 144, 149, 156.

G

Galata — 26.
Galata-köprüsü — 24, 26.
Garp (Avrupa) — 22, 121, 140, 142, 145, 167.
Gazhâne (Dolmabahçe'de) 106.
Gebze — 117-118.
Gerede — 76-77.
Girit — 22, 124-125, 128.
Gönen — 83.
Grebene/Grebena — 61.

H

Hadımköy/Hadımköyü — 96-97, 101.
Halep — 33-34, 85, 98.
Hama — 85.
Mamîdiyye Etfâl hastahânesi — Bk.: Şişli Etfâl hastahânesi.
Hamîdiyye suyu — 140.
Harbiye — Bk.: Mekteb-i Harbiyye.
Hareket-ordusu — 4, 13, 23, 32, 48, 94, 96-98, 100-102, 104, 106, 108, 109, 111-112, 114-115, 117-121, 129-130, 134-136, 147, 154, 162-163, 165-167, 170, 173.
Harem-i-Hümâyun dâiresi (Topkapu sarayında) — 145.
Hasankale — 63.
Haydarpaşa hastahânesi — 150.
Hazîne-i-Hâssa — 6.
Hereke fabrikası — 140.
Hille — 80.
Hicaz — 140.
Hicaz demir-yolu (Sultan Hamid'in yaptırdığı Hayfâ-Şam-Medîne yolu) — 140.
Hınçakyan (Ermeni komitesi) — 65-67, 78, 122.
Hırka-i-Şerîf dâiresi (Topkapu sarayında) — 169.

Hünkâr dâiresi (Yıldız sarayında) — 114.
Hürriyyet-i-ebediyye tepesi — 13.

İ

İnebolu — 91.
İngiltere — 126, 144, 149, 151, 152, 156.
İnstitution of Mechanical Engineers (Londra'da Makine mühendisleri Enstitüsü: Osmanlı riyâzıyyecilerinin en böyüklerinden müşir Eğinli-Said Paşa bu Enstitü'nün âzâsındandır.) — 151.
İpek — 55.
İran — 54, 77, 148-149, 167.
İskenderiyye — 123.
İskenderun — 98-99.
İskilip — 54.
İşkodra — 6, 56, 60-61.
İştip — 40, 52.
İtalya — 99, 125.
İttihâd-ı Muhammedî cem'iyyeti (İttihad-ve-Terakki tahakkümüne karşı teşkil edilen cem'iyyet) — 22-23, 39-40, 61.
İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti (Resmî ismi «Osmanlı İttihad ve Terakki cem'iyyeti» şeklindedir) 5-15, 17, 21-23, 26, 33-35, 37-44, 48-51, 54-55, 57, 59-61, 63, 65-67, 72, 74-75, 77-83, 85-86, 89-91, 94, 95, 114, 121-128, 131-132, 134-136, 154, 156-157, 160, 167, 170, 173, 175.
İzmit — 117-118, 151.

I

Istanbul (Eski isimleri: Der-i-Saâdet/Dersaâdet, Der-Aliyye, Dâr-ül-Hilâfe, Pâyıtaht-ı Saltanat-ı Senniyye vesâire. «İstanbul» imlâsı doğru değildir) — 3-4, 6, 8-10, 12-14 17-20, 23, 26, 32, 34, 36-44, 47, 50-51, 53-56, 59-62, 67-70, 72, 75-80, 82, 84-85, 87-88, 92, 94, 96-102, 109, 111-112, 114, 117-118, 120-121, 123, 126-127, 134-136, 140, 148-149, 157-158, 160, 163, 167, 175.

K

Kabataş — 29.
Karadeniz — 150-151.
Kartal — 117-118.
Kasaba — 75.
Kastamonu — 72, 76, 92, 146.
Kerbelâ — 70.
Kilikya — 121.
Kılkış — 36, 155.
Kırım — 3.
Konak (Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın konağı: Şimdiki Park-otel) — 26, 32, 112, 115, 125.
Konya — 85.
Kosova — 7, 52, 56.
Kudüs — 86.
Küsdistan (Yanlış olarak bâzı şark vilâyetlerine verilen tuhaf isim) — 90.

L

Lâzıkıyye — 24.
Lefke — 93.
Londra — 27, 151, 175-176.

M

Mâbeyn-i Hümâyun — 25, 34, 38, 47-49, 57, 60, 78, 100, 131, 146-148, 150-152.
Maçka kışlası — 107.
Makedonya — 7-8, 11, 17, 36, 69, 95, 124-125.
Makedonya-Edirne ihtilâlci dâhilî teşkilâtı (İttihad-ve-Terakki'nin taklid ettiği Bulgar komitesi) — 8.
Manastır — 7-9, 11, 13, 49, 56, 61-62, 71, 95, 97.
Marmara denizi — 151.
Meclis-i-Meb'ûsan (Yanan Adliye binâsında) 15, 24, 26-27, 101.
Medîne — 68, 85, 140.
Mekteb-i-Harbiyye — 6-7, 106.
Mekteb-i Hukuk (Hukuk fakültesi) — 15.

Mekteb-i Mülkiyye (Sultan-Mahmud türbesinin yanındaki sokakta) 15.
Menelik — 53.
Mersin — 99.
Midilli — 85.
Mihalıççık — 81.
Misis — 121.
Mısır — 6, 156.
Mudurnu — 75.
Mustafapaşa — 68-69.
Musul — 85.
Mülkiye mektebi — Bk.: Bekteb-i Mülkiyye.

N

Nişantaşı caddesi — 106.
Nümûne-i Terakki mektebi — 5.

O

Ohri — 9-10.
Orta-Asya — 146.
Osmanlı Hürriyyet cem'iyyeti (İttihad-ve-Terakki'nin Selânik'de kurulan ilk şekli) 7.
Osmanlı İmparatorluğu/Devlet-i Aliyye — 17, 19, 34, 46-47, 86, 88, 98, 121, 123, 124, 136, 148, 158, 162, 164, 171.
Osmanlı İttihad-ve-Terakki cem'iyyeti — Bk.: İttihad-ve-Terakki cem'iyeti.

Ö

Ödemiş — 64.
Pangaltı — 106.
Paris — 6-7, 23.
Peşte/Buda-Peşte — 146.
Petersburg (Sonradan Leningrad ismini alan eski Rus pâyıtahtı) — 126.
Petriç — 36.

Plevne — 152.
Polinoz — 42.
Preşova — 58-59.
Preveze — 62.
Prizrin — 56.

R

Ramgavar (Ermeni ihtilâl cem'iyyeti) — 122.
Râmiz kışlası — 102.
Resne — 9-10
Reval — 125.
Roma — 7, 175.
Rumeli — 35, 37, 47-48, 50, 55-56, 58, 62, 71, 74, 95, 100, 102, 105, 110, 112, 121, 140, 157.
Rusya — 8, 36, 126-127, 149.

S

Sadâret dâiresi (Bâb-ı-Âlî'de, şimdiki vilâyet konağında) 30.
Sadâret kapusu (Bâb-ı-Âlî'nin Sadâret dâiresinde) 27.
Samatya — 6.
Sarıkamış — 161.
Selânik — 7-8, 11-12, 18, 21, 23, 31-32, 34-35, 37, 39-40, 42, 56, 69, 71, 94-97, 103, 154-155, 157-158, 163.
Selîmiyye kışlası — 102.
Serez — 11, 95.
Sicilya — 123.
Sinop — 76.
Sirkeci istasyonu — 155.
Sisam — 87-88.
Sivas — Bk.: Sıvas.
Siverek — 88.
Sırbistan — 128.
Sıvas — 65-66.
Sofya — 125-126.
Söğüt — 147.
Sultanahmet meydanı — 23, 26.

Sultan-Mahmut türbesi — 161.

Ş

Şam — 140.
Şark — 142, 149.
Şarkî-Rumeli/Rumeli-i-Şarkî — 69, 125-126.
Şişli Etfâl hastahânesi/Hamîdiyye Etfâl hastahânesi (Şimdi «Şişli çocuk hastahânesi» denilmektedir) — 140.

T

Taksim kışlası — 102.
Taksim meydanı — 103, 106.
Tarsus — 121.
Taş-kışla — 6, 23, 102, 104, 106.
Taşnakzutyun (Ermeni ihtilâl cem'iyyeti) — 65-67, 78, 122.
Tekirdağ/Tekfur-dağı — 52.
Tepedelen — 50.
Terakki-ve İttihad cem'iyyeti (İttihad-ve-Terakki'nin eski ismi) 5-6.
Tersâne (Haliç'te) — 150.
Tesalya — 25.
Tokat — 78.
Topçu kışlası — 103, 106.
Tophâne — 151.
Topkapu sarayı — 145, 160.
Trablusugarp — 125, 146, 160, 175.
Trabzon — 91.
Tuna — 68.
Tunus — 125.
Turan — 147.
Türkiye — 7, 55, 100, 121, 125-128, 143, 147, 149, 157.

U

Ustrumca — 36.

Ü

Üsküp — 10, 52, 71, 95.

V

Veragamyal-Hınçak (Ermeni ihtilâl komitesi) 122.
Viyana — 6, 17.

W

Woolwich (İngiltere'de askerî mektep: Eğinli-Said Paşa bu müesseseden me'zundur) 151.

Y

Yahya Efendi hazîresi (Beşiktaş'la Ortaköy arasında mezarlık) — 3.
Yakova — 52, 57.
Yahya — 39, 50, 56.
Yat-klüp (Ayastefanos'da Meclis'in toplandığı bînâ) — 109.
Yeni-câmi — 141.
Yenice-i-Vardar/Vardar-Yenicesi — 43, 44.
Yenipazar — 126.
Yeni-Postahâne — 140.
Yıldız Çini fabrikası — 140.
Yıldız kışlaları — 105, 108, 113-114.
Yıldız sarayı/Sarây-ı-Hümâyun — 6, 16, 95, 100-104, 112-114, 120, 146, 150, 153-154, 163-165.
Yunanistan — 124—125, 128, 149.

Z

Zabtiye nezâreti/Bâb-ı Zabtiyye (Cağaloğlu'nda) — 15, 146.

FASILLAR

Fasıl	Sahife
«31 Mart vak'asının resmî vesikaları	3
İkinci meşrutiyyetin ilk aylarındaki hürriyet sarhoşluğu	3
«31 Mart vak'ası»nın mes'ulleri ve mâhiyyeti	18
«İttihad-ve-Terakki» teşkilâtının Sultan Hamid'i tehdid etmesi	34
«İttihad-ve-Terakki» teşkilâtının Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa ile yeni kabineyi tehdid etmesi	49
Hakla hakikatin duyulmamış sesleri	84
Hareket ordusunun Istanbul'a girmiyeceği hakkında verilen te'minât meselesi	94
Sultan Hamid'in hal'edilmiyeceği hakkında verilen te'minât meselesi	109
İdare-i-örfiyye meselesinin iç-yüzü	115
Dahilî ve haricî tehlikelere karşı âciz bir seyirci vaziyetinde bırakılan Tevfik Paşa kabinesinin isti'fâ hakkından bile mahrum edilmesi	120
İkinci Abdülhamid'in hal'i ve «31 Mart» vak'asından itibaren çok tahrif edilmiş olan şahsiyyeti	134
Sultan Mehmet Reşad'ın cülûsu ve Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın makamında ibkası	166
«31 Mart» vak'asdnın yerli ve yabancı gazetelerdeki akisleri	178
Şahıs isimleri cedveli	218
Yer ve müessese isimleri	238

İ'tizâr

Her türlü takayyüt ve i'tinâya rağmen bâzı tertip hatâları vukua gelmiştir: Bunlar umûmiyyetle ehemmiyyetsiz şeyler olduğu için bir tashih cedveli ilâvesine ihtiyaç görülmemiştir. Bununla beraber, 56 ncı sahifede iki defa geçen **«Cism-i vata-«Memleketin re's-i mütefekkiri olan Rumeli»** ibârelerindeki **nın re's-i mütefekkiri olan Rumeli»** ve 58 inci sahifede geçen **«Re's»** kelimeleri **«Reis»** şeklinde çıkmış olduğu için tashih ve i'tizâr ederiz.